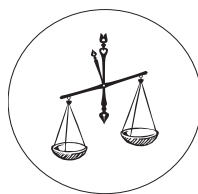

TARTALOM

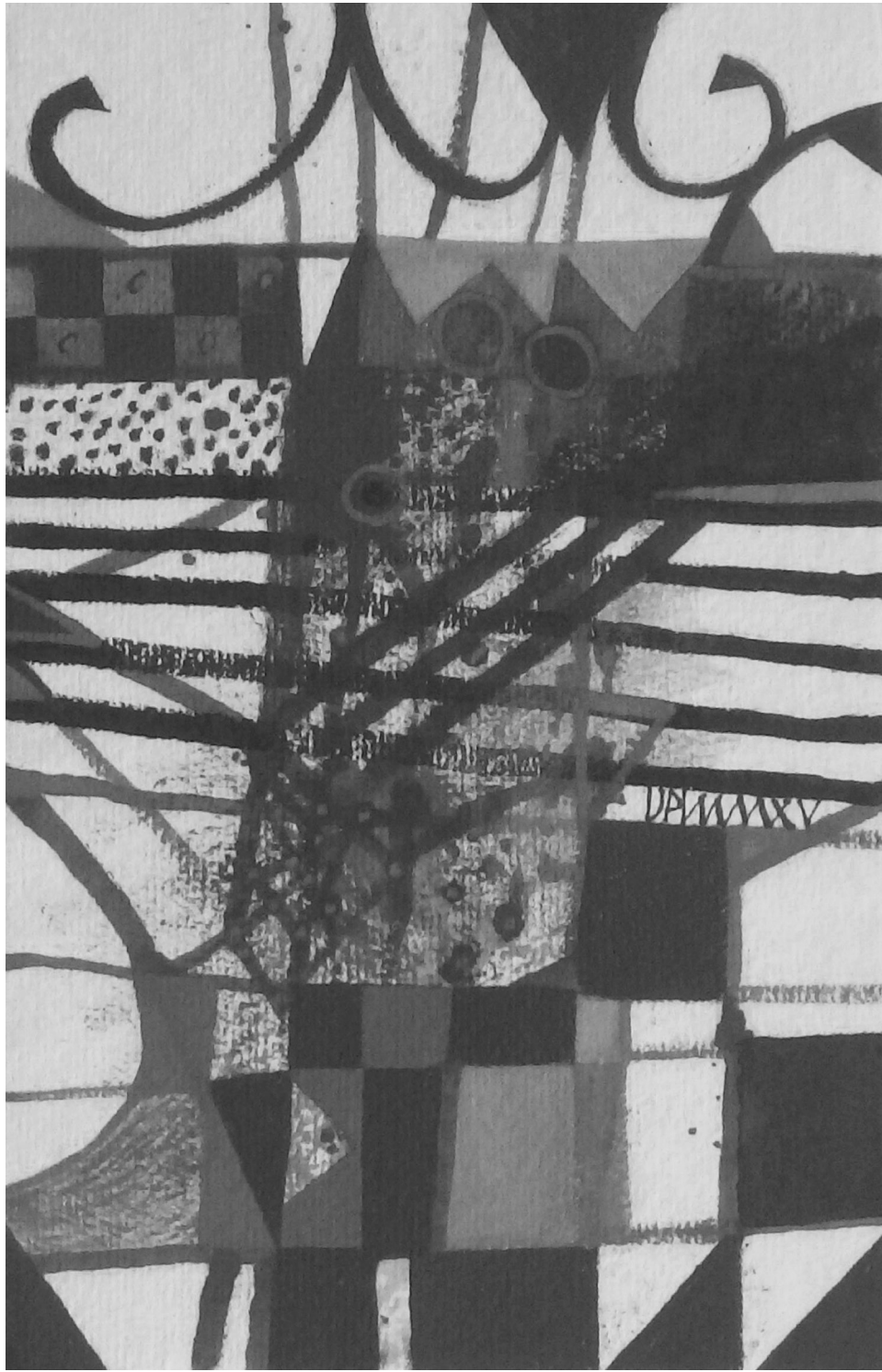

- 3 Fenyvesi Ottó: Andreas ante portas
7 Marin Georgiev: Mi, Magyarország és a magyarok
20 Arató György: Marin Georgievről
22 Nagy Gábor: Dalmát album
24 Gy. Szabó András: Faház
29 Oláh András: temetés; fagyponat alatt; amikor kihalunk
32 Sárközy Péter: Az olaszországi magyar diaszpóra múltja, jelene és ...?
46 Németh István Péter: Mezei csokor
(Berzsenyi-szvit)
48 Taxner-Tóth Ernő: Andalgások egy utcánév körül
65 Tönköl József: A magzatszív fotográfiái; Ismeretlen vénlegény rejtőzése
67 Nyilasy Balázs: Az apollói emberség próbája
(Gárdonyi Géza: *Az én falum*)
91 Sebők Melinda: Remény és csalódás
(Babits művészi-emberi útjának stációi 1918–1920 között)
99 Kollarits Krisztina: A bestseller író, az arkangyali haragú színikritikus
és a kedélyes elbeszélő irodalmi vállalkozása
(Zilahy Lajos *Híd* (1940–1944) című hetilapja)
115 Lajtos Nóra: Feltarisznázott emlékek között
(Oláh András: *Visszafelé*)
118 Papp István: Az őszirózsás forradalom közben
(Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története)
124 Pál Zoltán: Szárszó Kollégium
(A magyar népi mozgalom fő kérdései)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunkat Jávor Piroska festőművész képeivel illusztráltuk.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: Csoóri Sándor;
Főszerkesztő: Papp Endre; **Főmunkatársak:** Ágh István, Tornai József; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor, Tevelj Arató György;
Képszerkesztő: Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László.
Felelős kiadó: A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B,
Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:**
1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány
támogatásával jelenik meg. A Hitel folyóirat és Könyvkiadás szakmai program megvalósítását 2019. évben a Magyar Művészeti
Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440.
Előfizetési díj: egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238–9908.

Jávor Piroška: Kompozíció 2

Fenyvesi Ottó

Andreas ante portas

Nagy András tiszteletére

A Somlót először egy autó ablakából láttam,
felhők övezték, monumentális volt,
suhantunk valahonnan valahová,
keletről nyugatra, Ajkától Iszkáz felé,
vagy Lajos napra, Veszprémből Hetyére,
Berzsenyi Dániel szülőfalujába,
a Ság-hegy és a Kis-Somló irányába?
Kacér napsugarak táncoltak a szélvédőn.

Szelek szárnyán érkeztünk délről.
Boldog békeidők, szétszórt bennünket
a sors. Csupa kérdőjel az élet, ki-be
járnak belőle a lények. A mennyek kapuja
mindig nyitva. Végezzük dolgunkat.
Jöttünk betyárnak, Bakony erdő mélyére.
Üzekedő barmok alatt dübögött a föld,
homlokunkon vagyon felkelő fényes nap.

A Somlót először egy autó ablakából láttam,
még nem ismertem az utat, rohantam,
mentem ismeretlen falvakon keresztül,
piciny falvak, fogyatkozó lakossággal.
Az út mentén kopott kereszttek.
Zavaros, kacskaringós idők voltak,
haladtunk befelé, énünk mélyére: versek
dübörögtek, gyakran hangnemet váltottak.

A Somlót először egy autó ablakából láttam.
a kanyargó útra figyeltem, egyszer csak
elém tárult a hatalmas hegy látványa:
a monda szerint egy óriás poggyásza vala,

FENYVESI OTTÓ (1954) az MTA VEAB szervezőtitkára. A Balaton északi partján, Lovason él.
Legutóbbi kötete: *Halott vajdaságokat olvasva* (zEtna, 2017).

az út mellé letette, majd fejvesztve hátrahagyta.
És láttam a vörösiszap-tározó falát is,
az ipari mű-szörnyet, mely később leomlott,
de az egy másik szövegkörnyezet.

A Somlót általában autó ablakából láttam,
a szélben reszkető bokrok mentén.
A hegy csúcsán, a felhők felett fekete
paripák harapdálták szájukban a vasat.
És hallani véltük a harmatot gyűjtő
boszorkányok halk sóhaját is, mert
keblükben újraéled a nyár utáni vágyakozás.
A képzelet olykor messzire elsodor.

A Somlót általában autó ablakából láttam.
Andrással gyakran mentünk Iszkázra,
szelek szárnyán suhantunk. Születés
és halál között, felhő és eső sodródott
fölöttünk, nedvesen lengtek a fák koronái,
napfény nem csillogott a leveleken,
a kökényesben patak csörgedezett.
Némán suhantunk a Somló mellett.

Dalt dúdoltam magamban, melyet
valahol, valamikor hallottam:
nálunk, Bácskában nincs domb,
hegy az meg végképp nincs,
nincs a létnek értelmet adó magaslat,
csak sík vidék, ama sík, melyről
a legnagyobbak énekeltek.
A bal félteke ismétli önmagát.

Fényképnegatívok a múltból:
András a zsúri élén; falhoz
támasztott ostor; a kapu előtt
András áll: Andreas ante portas.
S bort ittunk jócskán. Ahogy ő
mondta volt: somlait. Juhfarkot,
magyarrá lettek tőle avarok, besenyők
és szlávok. Jó volna befejezni a motívumot.

Újabb negatív: megint tavasz van,
András lobogó tekintetének fényében,
majdnem minden úgy, mint régen, Lázár
Ervinnel és Vathy Zsuzsával zsúriztunk,
hallgattuk a szép, szomorú verseket.
Körülvett bennünket annyi kioltott
fényű csönd, a hegy körül felcsillanó
ludvérc. Kössük össze a régít és mostanit.

Újabb negatív: az iszkázi ház udvarán
a két Istvánnal, Ághgal és Dukaival,
a Somló csúcsa felé tekingetünk.
Sütkérezünk a tavaszi napsütésben,
hallgattuk a kidöntött fák suttogását.
Mert bennünk szunnyadtak a halott
férfiak és nők, mind, bennünk őseink:
Balassák, Dukaik, Vassok és Nagyok.

Egykor törököt vertek, borjakkból a falu
bikáit nevelték, vagy szőlőt termesztettek.
Mintha tovább éltük volna a megszakadt
életeket. Somlait kortyoltunk, és elégünk
volt a klasszika-filológia szépségeiből.
Ideiglenes és véletlen volt minden,
a hegy sziklás teteje felé tekingettünk,
melyet autó ablakából láttam először.

A bolgár szobában ültünk Andrással,
lobogó tekintetének fényében.
Hűsöltünk kicsit, míg Ágh Pista
a fűben táncoló csikó nyomát kereste.
Aztán szemerkélni kezdett az eső,
átmentünk a faluházba, ahol Valja
Balkanszkat hallgattuk, kinek énekét¹
a Voyager viszi a Naprendszeren túlra.

Futkosott hátunkon a hideg,
ahogy a bolgár énekesnő,
Valja Mladenova Balkanszka
rodopei torkából – a pisztrángos

1 Izlel e delio hajdutin (<https://www.youtube.com/watch?v=jnxUYsf6GuUI>)

patak frisségével – feltörték a hangok,
szertelenül áramlott belőle az őserő.
Elmentek a fiúk betyárnak, hajduknek,
balkáni, rodopei Robin Hoodnak.

Szelek szárnyán érkeztünk.
Néztük a Somlót, körbeautóztuk
az óriás hátrahagyott puttonyát.
És álltunk, vesztegeltünk az ajkai
bányászok kaszinója előtt is,
bólogattak felénk a kapu előtti fák,
madarak tavaszi dala szólt, a levegő
tele volt a termények illatával.

Állatokon és növényeken merengtünk,
a világ szövedékének bonyolultságán:
Isten ajándékait leltároztuk. A tavasztól
búcsúztunk éppen, a költészet napjától,
Nagy Lászlótól, aki csődörccsikóvá
akart változni gyermekkorában.
Messze voltunk még ama síktól,
a létnek értelmet adó mélyföldtől.

Hosszú, reményteli életre készültünk,
amibe sok minden belefér, egyedi színek
és különös hangok. Az idő hamut havazott,
hátunk mögül valami hiányzott. Még egyszer:
Andreas ante portas. András szívet karcolt
a rajzlapra, aszályt, inséget, kolerát és
egy keresztet, melyre a pléhkrisztusokat
olykor az út mentén kiszögeznek.

Mi, Magyarország és a magyarok¹

(Részletek)

1.

Ó, ez Magyarország!

Ahogy megláttam 1982-ben, máris a szívem csücske volt!

1987-ben még vége sem volt a nyaralásunknak az Írószövetség várnai üdülőjében, amikor megtudtam, hogy mehetek Magyarországra. Gondolatban már ott is voltam. Emlékszem, hogy az elindulás előtti utolsó munkanapomon, pénteken délután az utolsó pillanatban szóltak, hogy találnom kell egy Zsivkov-idézetet a szeptemberi felkelésről.² Mintha váratlanul elgáncsoltak volna, s már estem is el: éppen most jutottam eszetekbe?

Persze nem szólhattam, lenyeltem – de járt az eszem, hogyan szabadulhatnék meg a feladattól. Elég volt arra gondolnom, hány kötetet kéne átlapoznom néhány üres frázisért. Letörtem, összeomlottam. Aztán eszembe jutott, hogy a *Literaturen front*³ a felkelés évfordulóján mindig egy-egy Zsivkov-idézzel jelenik meg. Kapásból leemeltem a tizenöt évvel korábbi évfolyamot, s valóban – a címlapon ott virított vörös betűkkel a szükséges bölcsesség. Gyorsan ráfirkantottam egy darab papírra, átadtam a gépírónak, megvártam, míg lekopogja, átvettem, s a lapra odaragasztottam az úgynevezett sapkát, dátumoztam és aláírtam anélkül, hogy átfutottam volna.

A magyarországi kiküldetések általában egyhetesek voltak. Hazautazás előtt néhány nappal már nyugtalanság fogott el. Nem bírtam elhessegetni az érzést,

MARIN GEORGIEV (1946) bolgár költő, prózaíró, szerkesztő. Az 1970-es évek közepe óta hét verses- és tíz prózakötete jelent meg. A magyar kultúra bulgáriai terjesztésében szerzett érdemeit a magyar kulturális kormányzat 2001-ben Pro Cultura Hungarica díjjal ismerte el. *Se isten, se ördög* című kötete a Napút kiadónál 2015-ben jelent meg. A részletek Marin Georgiev hamarosan magyarul megjelenő kötetéből valók (Marin Georgiev: *Valaki figyel*. Ford. Arató György. Budapest, 2019, Magyar Napló Kiadó). A kötet a bolgár Nacionalen Kulturen Fond fordítás-támogatási programjának támogatásával készül.

1 Bevezető az *Antimovszki han* című dobricsi folyóirat magyar irodalmi számához (2014).

2 Az 1944-ben szovjet segítséggel végrehajtott kommunista hatalomátvétel.

3 *Literaturen front* (Irodalmi Front) a Bolgár Írószövetség korabeli hetilapja.

hogy valami nincs rendben. S valóban: amint hazaértem, hívatott a főszerkesztő-helyettes: nacionalizmus hibájába estem: „a szeptemberi felkelés internacionalizmusra tanít bennünket” mondatból töröltem az „inter” előtagot, s csak a „nacionalizmus” maradt.

Nem volt mit mondanom. Azt válaszoltam, ezt szándékosan csinálták, hogy befeketítsenek.

Azokban az években nem létezett elbocsátás – csak áthelyezés.

Gyorsan el is rendeztek mindent, hogy státusommal együtt a Narodna Kultura Kiadóhoz kerüljek.

De az események közben fölgyorsultak, fontosabb dolgok is történtek, meg aztán az igazgató, V. G. sem akart ott látni. Hamarosan Levcsev⁴ elnöksége is megszűnt.

Én pedig maradtam az irodalmi hetilapnál.

Megóvott az én Magyarországom...

[...]

4.

Megint 1982. június eleje – első budapesti utam. Nemcsak a város nyűgözött le, hanem a Könyvhét megnyitója is. A színpad a Váci utca mélyén, a Vörösmarty tér elején magasodott. Oldalt mazsorettek. Az ünnepséget a Fővárosi Tanács elnöke nyitotta meg. S aki egy szót sem értett magyarul, a lényegét annak is meg kellett értenie: a beszéd rövid, s ahogy a közönség reakcióján láttam, elmés is volt. Aztán fölharsant a zene, s a mazsorettek táncolni kezdtek.

Íme, egy különbség, ami nekem az európaiságot jelentette. Nálunk a vezetők minden lehető és lehetetlen alkalomból hosszú, unalmas és patetikus beszédeket tartottak. Két évvel később, amikor meghívtak a budapesti Bolgár Intézetbe, meggyőződhettem róla, hogy a mieink bármennyit jártak vagy éltek is Budapesten, akárhány hasonló ünnepségen vettek is részt, semmi sem fogott rajtuk. Ez a látogatásom egybeesett a szeptemberi felkelés évfordulójával. A megemlékezés délután négykor kezdődött, s éjjel tizenegyig tartott. Először a nagykövet beszélt – hosszan és unalmasan, aztán az igazgató ugyanúgy, utána egy történész még hosszabban; az egészet pedig dokumentumfilm követte.

Akkoriban még bőséges terülj-terülj asztalkámmal megpatkolt fogadások voltak – de ezt a tömény unalmat még egy fogadás sem válthatta meg. Nem bírtam ki, megszöktem. A magyar hivatalosságok nem rúghatták föl a protokollt, ők még maradtak.

[...]

4 Ljubomir Levcsev (1935–): jelentős bolgár költő, az 1956 után verbuvált, úgynevezett áprilisi nemzedék kiemelkedő alakja, Todor Zsivkov kommunista pártvezér szűkebb környezetének tagja.

6.

[...] Nem beszélek arról, hogy milyen versek vannak ebben a folyóiratszámban.⁵ Bolgár szájak az itt bemutatott lírában is, a prózában is akadnak. De ezekről sem akarok beszélni. Inkább a magyarok önmagukról írt prózájáról szólok. Olvassák el a szó arisztokratájának, Márai Sándornak néhány veretes sorát vagy Kós Károly regényrészletét, amelyből a bimbózó szerelem remegése lüktet az időn át: annyira érintetlen és valóságos; vagy Lackfi János rövid, vérbő kis történeteit (*Milyenek a magyarok?*).

Csupán ennyit olvassanak el, s nemcsak azt értik meg, hogy a magyarok milyenek (ezt ők maguk is szeretnék tudni), hanem azt is, hogy mi, magunk, bolgárok milyenek vagyunk. Magyarországgal, a magyarokkal ismerkedve nemcsak az ismeretlent, hanem az ismerőset is megismertem – magamat és magunkat, bolgárokat is.

Sokszor eltöprengtem: a magyarok a nyugatiak számára a Kelet fiai – mi, a Kelet fiai a magyarokat nyugati embernek látjuk.

7.

Mi meg csak az orosz nőknek jelentjük a Nyugatot – úgy ragadnak ránk, mint légy a mézre.

Így van ez, ha nem becsüljük a hazait, a bolgár asszonyt – a legszebb teremtményt!

A magyar karaj

1982-ben, mikor először jártam Budapesten, keveset láttam, de sok mindent megértettem.

Íme, egy a sokból.

Utassy József, Kiss Benedek és Rózsa Endre meghívott ebédre. A budapesti egyetem éttermébe,⁶ bár már jó tíz éve végeztek.

Nem kérdeztem, miért. A magam módján magyaráztam: amikor állás és kapcsolatok, biztos megélhetés nélkül megérkeztem, hogy meghódítsam Szófiát, az egyetemi menza volt a legolcsóbb hely, ahol ehettem. Arra gondoltam: szegényebbek, mint én; amikor Szófiában jártak, megvendégeltem őket az Írószövetségben, ettek-ittak, amennyi jólesett. Efféle kiadás akkor meg se kottyant nekem.

5 Az *Antimovszki han* (Антимовски хан) című dobricsi folyóirat 2014/3–4. „magyar” száma.

6 A hajdani Bölcs Bagoly Étterem az ELTE Bölcsészkarának az épületében.

Tolmácsom, Dudás Gyula és barátnője, Beáta is velem volt. Bemutattam őket a költőknek. Beáta szerényen Dudás mellé ült az asztalvégre, én kötőjelként a költők és öközójük.

Barátaim két karajt rendeltek.

Egyet nekem, egyet Jóskának.

Eszem, közben váltunk néhány szót – ők tudogattak bolgárul, én csak néhány magyar szót ismertem. Ha elakadtunk, a tolmács segített.

Evés közben titokban lesem, mi történik – tudom, illetlenség, de hát ilyen az ember (nem, nem mentegetőzőm író voltommal)...

Egyszer csak Jóska áttolja az ételt Bence elé, ő vesz egy keveset, s továbbadja a tányért Endrének, Endre Gyulának, Gyula pedig egy falat után lovagiasan lemond a többiről Beáta javára.

A magyar karaj a világ legnagyobb karaja!

Juhásziász

(részletek)

A hetedik napon

1981. december 7-én megismerkedtem Juhász Péterrel⁷

Fekete füzetemet lapozgatva a dátum láttán alig hiszem el, hogy télen ismerkedtünk meg. Én mindig verőfényes napra emlékeztem, de úgy látszik, ez az emlék egy másikkal keveredhet bennem, amikor az Írószövetség kávéházában találkoztunk – ma is előttem a kép: – az ülő aktszobor alatti sarokasztal képe a lambériás nyugati fal és a kávézó felső részébe vezető lépcső között. Juhász a szemközti sarokban ül, széktámlája a falhoz nyomva; balról lehajtott fejjel gubbaszt Venciszlav Nacsev, mint akit valami olyasmiért hibáztatnak, amit csak ő tud, sok dioptriás szemüvege csillog; féltékenyen bámultam, hogy íme, ő ismeri Juhászt, én pedig nem – féltékenyen, mert jól ismertem Nacsev gyávaságát, korlátoltságát, hazafiaskodó szócséplését, Juhászról meg más véleményem volt, nem is annyira azért, amit olvastam tőle, hanem Andrej Germanov neki ajánlott

7 Juhász Péter (1930) bulgarista irodalomtörténész, műfordító, kritikus. 1950–1953 között ösztöndíjas Bulgáriában, 1953–1958 között Moszkvában, majd Szófiában diplomata. 1959–62 között az MTA Könyvtárában tudományos kutató, 1962-től a kelet-európai irodalmak budapesti tanszéki kutatócsoportjának munkatársa, 1973-tól vezetője. Több mint harminc bolgár tárgyú kötete jelent meg, a XX. századi magyar–bolgár szellemi kapcsolatok területén megkerülhetetlen életművét a legmagasabb bolgár állami és szakmai kitüntetésekkel ismerték el.

verse miatt, amit a várnai Prosztori almanachban láttam. Már akkor kíváncsi lettem erre az ismeretlenre, akit a vers alapján lázadó embernek képzeltem el, most pedig, megpillantva és fölismerve, a szívem úgy kalapált, mint valami szerelmi találkozó előtt – vagy talán hosszú üldözés után a vadat végre megpillantó, elcsigázott, babonás, följazott vadász érzi ezt – nem hibázza-e el az alkalmat? Magamban már régen fölkészültem a megismerkedésre, de a jó modor szabályai szerint szinte egykedvűnek kellett maradnom. A kongó kávéházban tehát elindultam a félemelet felé, s attól a csalódástól, hogy eredménytelenül sétáljak el mellettük, végül is Nacsev mentett meg, mert odaszólt nekem: – Gyere csak, hadd mutatlak be Juhász Péternek. Emlékeimben nyilván a találkozás izgalma, erős élménye miatt kavarnak összerosódva az évszakok; időpontok, helyek, érzelmek – lám, ezért jó, ha íróember szorgalmasan vezeti a naplóját.

Bármilyen homályos volt is Germanov verse, intuícióm nem csalt: Juhászból egyszerre áradt az életerő és a bölcsesség; íme egy számunkra elérhető európai, ráadásul olyan országból, amelyben a szabadságot nem sikerült eltaposni, így aztán akaratlanul is nemcsak annak vált szószólójává, amit mi is gondoltunk, csak kimondani nem mertünk, hanem annak is, amire mi még gondolni sem merésztünk – csakhogy Juhász a műveltsége, magatartása és öltözéke magára szedett európaiságának ellenére lényegében mégsem európipálódott: természetesen maradt, mert csak azt vette át, ami neki kellett. Amit mondott, ahogy ítelt, az lenyűgözött, egész délután kavargott bennem. Sokkal több volt ez annál, mint amire számítottam; még a délutáni szerkesztőségi robot sem törölt ki belőle semmit, s hazaérve – hála istennek! – papírra vettem: [...] A magyar értelmiség nagy része sznob, keleti művet csak akkor fogadunk el, ha Nyugatról érkezik; Radicskov Kiskatona⁸ (Войничето) című elbeszélése annyira megtetszett – Juhász azóta is megtartotta jellegzetes akcentusát, amely beszédét annál színesebbé teszi; ma is hallom, hogyan mondja a címet, a szótagokat rosszul hangsúlyozva –, hogy megjelenése után azonnal lefordítottam és kiadásra javasoltam. Mondtam nekik: – Nagyon érdekes, nézzétek meg. Meglátjuk. Meglátjuk, meglátjuk, de nem jelent meg. Néhány héttel később fölhívnak: – Nagyon érdekes elbeszélés. Közzöljük. – Tudom, mondtam. Én is láttam a *Le Monde*-ban.

Ott egész oldalt szenteltek Radicskovnak, s közölték a Kiskatonát.

Szerintem – folytatta Juhász váratlanul – Radicskov már nem fejlődik. Megijedt. Már nem kíváncsi, így nem is fejlődik. Ő a legeredetibb írótok. De csak eddig.

Most olyan, mint az a gyerek (hangsúly a második szótagon), aki megértette, hogy a vendégek fölfigyeltek rá, s most még inkább bohóckodik. Először látják, ezért figyelnek rá, de a gyerek tovább erőlködik, bosszantóvá válik, és elunják.

8 Jordan Radicskov (1929–2004) jelentős bolgár prózaíró, elbeszélései (*Kecskeszakáll*. Európa Kiadó, 1969, 1980) és drámái Magyarországon is sikert arattak. A kiskatona (Войничето, 1966) című elbeszélés az író 1969-ben kiadott kötetében jelent meg.

Radicskov együtt nevet a parasztjaival, Ivajlo Petrov viszont kikacagja és nevetségessé teszi, nevetetésre használja őket. (A *Mielőtt megszülettemre*⁹ gondolt).

Az irodalomban, költészetben és prózában azt keresem, amit az újságokban nem találok.

Magyarországon a mai bolgár irodalom iránti érdeklődés a régi kerékvágásban halad.

Történezeink a bolgár-török kultúra tanulmányozásával fejthetik meg a honfoglaló magyarok kultúráját.

Asztaltársaink igyekeztek tájékozottnak mutatkozni – én csak szívtam magamba a hallottakat... Csapongó első beszélgetésünk végére Juhász tett váratlanul pontot, amikor Todor Pavlovunkat, az esztétika és filozófia mára már levitézlett vezéralakját fatökö esztétának nevezte.

Nem tudtam már, ki a vadász, s ki a zsákmány. Hány év telt el az óta!

Talán Péternek van igaza: A rühes szamarak kilenc hegyen át is megérzik egymás szagát, mondja legyintve, ha ez a múlt századba merült december hetedike szóba kerül.

S azóta egyikünk sem nyughatik...

Hencidától Bonchidáig

Maga Juhász Péter lesz a tolmácsom! – csak úgy dagadtam a büszkeségtől, az egész világnak el akartam vele dicsekedni...

Juhász fekete Volgával jelent meg az Írószövetség várnai üdülőjében, sofőre pedig nő volt, méghozzá micsoda nő! Dúsidomú, sötét bőrű, fekete sörényű – akár egy nemes tenyészkanca. A kocsit is, a nőt is a Kulturális Minisztérium, maga Georgi Jordanov miniszter adta Péternek, hogy járják be a bolgár kolostorokat, mert valami fotóalbum készül róluk Budapesten, amihez Juhász írja a szöveget, a képeket pedig már megcsinálta egy magyar fényképész.¹⁰ Legalábbis Péter ezt mondta egy pohár vodka mellett, amikor pedig eldicsekedtem neki, hogy októberben Pestre utazom, hirtelen kibökte: Majd én tolmácsolok neked. Elviszlek a falumba!

Juhász fáradhatatlan kombinátor volt, amihez nyúlt, elegánsan végezte, játékosan, elbűvölően, férfit-nőt egyaránt levett a lábáról... Jóállású férfi is volt, méghozzá külföldi. A bolgárok pedig mindig kedvelték a külföldieket: a nők hiúságából, a férfiak – legalábbis az írók – ugyanezért, csakhogy ők a külföldi elismerésre, hírnévre ácsingózva, mert az íróember a nőknél is hiúbb.

Hiszen én is az vagyok, le nem maradhatok tőlük.

9 Ivajlo Petrov: *Mielőtt megszülettem*. Csíkhelyi Lenke fordítása. Budapest, 1972, Európa Könyvkiadó.

10 Juhász Péter – Szabóky Zsolt – Petrov Péter: *Bolgár kolostorok*. Budapest, 1983, Képzőművészeti Kiadó.

Persze másról is szó van, birkaszellemünkről, az elmaradottság miatti örökös komplexusainkról.

Örültem hát, hogy ismét Magyarországra utazhatok, feleségem pedig szenvedett, hogy egész hétre itt hagyom két ölbeli kisgyerekekkel. Mindig így van – ami nekünk öröm, az másnak szenvedés. Amint mondani szokás, a húsznapos tengerparti üdülés második felében tűkön ültem, alig várva, hogy fölszállhassak már a repülőre.

Akkoriban, a nyolcvanas években szinte álom volt a Balkánnal Budapestre repülni – olcsó is, gyors is. A fogadás óraműpontossággal zajlott: várt rám a Bolgár Kulturális Intézet autója, bevitt a belvárosi szállásra, s élményekre szomjasan, szinte telhetetlenül, már neki is vághattam az ismerős utcáknak.

Így is tettem. Juhász megadta a telefonszámát, én fölhívtam, és íme, rögtön megjelent a bolgár írók budapesti ciceronéja, sőt, étterembe is elvitt – a környékbeli többihez hasonló kisvendéglőbe, amilyenek akkoriban gombamód szaporodtak, s a butikokkal együtt lassan meghódították a pesti belvárost.

Péter másnap is megjelent, de nem azért, hogy megmutasson ezt-azt, hanem hogy bemutassa első házasságából való fiát, Georgit, aki majd a következő két napon helyettesíti mellettem, mert neki magának más dolga van.

Eltelt egy nap, eltelt kettő, de Georgi nem jelentkezett. Csak emlékeimben élt: lassú, szinte vánszorog, egykedvű, lusta, még a perzselő napra sem ügyel, hogy legalább árnyékba húzódjon.

En meg minél többet akartam látni, hallani, megérteni Magyarországból. Megnéztem a Nemzeti Galériát, a Szépművészeti Múzeumot, bejártam a budai várat, de hát ez mind nem az volt, mint amire gondoltam, amikor Juhász megígérte, hogy ő lesz a tolmácsom, a kalauzom.

Harmadnap aztán elmentem az Írószövetség Bajza utcai székházába. Emlékeztem rá még 1982-ből, amikor Földeák Iván nemzetközi titkárnál jártam. Kopogtam a „Nemzetközín”, beléptem, és a béketábor orosz konyhanyelvén elpanaszoltam, hogy harmadik napja nincsen tolmácsom. Földeák Volga-széles nevetéssel nyugtázta: „Вы обогатили семейство Юхас!”¹¹

És elmagyarázta, hogy a Szövetség Juhásznak tolmácsnapidíjat, vidéki útjainkra pedig kiküldetési pénzt fizet. A kirándulást az utolsó előtti napra időzítették.

Lám-lám, gondoltam magamban: Péter a szívének kedves szülőfaluját akarja megmutatni nekem, de állami pénzen – van mit a tejbe aprítania, de takarékoskodik, tehát tovább tollasodik. Megértettem, hogy gazdagodásának kulcsa ez a takarékoság, s talán nemcsak az övé, hanem a közép- és nyugat-európai emberé is, mert így született meg mindaz a gazdagság, ami engem annyira lenyűgözött.

11 Вы обогатили семейство Юхас! Maga gazdaggá tette Juhászékát! (oroszul helyesen: Вы обогатили семью Юхас.)

A többi már nem érdekes. Meglátogattuk Péter vidéki rokonait, ettünk-itünk, mindezt megírtam a „Magyar idő szerint”-ben,¹² de azt nem írtam meg, hogy akkor ott kifordítottam a népmese csattanóját: nem úgy, hogy ott voltam, s bajszomon folyt a sárga lé, de a számba semmi sem jutott, hanem éppen fordítva: kedvemre szűrcsöltem a drága húslevest, rogyásig gyúrtem magamba a rántott csirkét, ürítgettem a borospoharat, s még azt is ellestem, hogyan kell az ágast megfejni.

Azóta nem vállalom olyan irodalmi utazást, amiből egyéb hasznom nincsen – valamit, de legalábbis valamicskét nyernem kell rajta.

Anatoli

Egy szép napon így mutatkozott be telefonon – „Neked Anatoli leszek, a Komszomol Központi Bizottságától hívlak.” Közölte, hogy másnap reggel találkozunk kell a Szeptember 6. utca 8. előtt, a portán. A *Pulsz*¹³ szerkesztőségében dolgoztam, tehát alárendeltje voltam.

Korán keltem, s az esti ivászatból másnaposan villamosra szállva, már tíz perccel kilenc előtt a kapuban vártam. Ellenőriztem a házszámot; igen, ez a bejárat, mögötte hosszú, védett épület hallgatag, rácsos ablakkal, hallottam már, hogy mire valók. Tehát komoly dologról van szó.

Pontosan a kitűzött időpontban ő is megjelent: jól megtermett, savanyú képű szőke alak, vékony szája, mint a késpenge. Bizalmatlanul fürkészett, tárgyilagosan, némán – aztán kezet nyújtott, majd bekísért egy üres, szűk, füstös szobába, leült az íróasztal mögé, engem is leültetett a két üres szék egyikére, cigarettára gyújtott, megemlítette, hogy egyetemista kora óta Napot szív, alighanem csak ebben húséges az ifjúságához, aztán mélyen leszívta a füstöt. Amíg én is rágyújtottam, körülnéztem: mocskos, összejárt hajópadló, a sarkokban pókháló, fejem fölött apró szellőzőablak – szállt a cigarettafüst, kintről benzinbűz terjengett, autók zaja hallatszott. Egyenesen belevágott:

– Tudjuk, hogy a párt gazdaságpolitikáját szidták.

Ilyen dermesztő kezdet bárkit megijeszt – a védekező reflexek azonnal felmondják a szolgálatot. Fölvillantak előttem az írószövetségi étterem asztaltársaságai, akikkel mostanában voltam – nem, senki sem gyanús, ezek mind a barátaim. Hiszen évek óta ugyanazokkal ülünk és poharazunk. Csakhogy

12 Megjelent az *Életünk* című folyóirat 1987/11. számában.

13 *Pulsz* (Пульс) 1961-1991 között megjelent ifjúsági hetilap, a bolgár Komszomol kiadványa.

– igen, egy konferencia után az általános kavarodásban a társaság kibővült, gyanús, hallgató és ideges alakok is közénk ültek, talán füleltek is, de hát tudom, hogy ki kicsoda, s megválogatom a szavaimat. Meg hát: miféle gazdaságpolitika? Mi csak irodalomról beszélünk. Szóba kerülhetett, hogy némelyik társunkat igazságtalanul értékelik, másokat pedig pátyolgatnak, érdemtelenül támogatnak, talán még a kiváltságok is – de a párt és a gazdaságpolitika aligha.

Mindez pillanatok alatt futott át az agyamon, sarokba szorítva kerestem a szavakat. Összevissza, zavartan magyarázkodtam, megemlítve, hogy a szociális versengések az utóbbi időben kiéleződtek, lehet, hogy rágalmról van szó.

– Nem, nem. Mondott ilyesmit.

Már hangosan gondolkodtam: ki lehet az? Beszélni kezdtem a szerkesztőségi konfliktusokról; nem gondolja-e, hogy valaki így akar befeketíteni?

– Nem! Találkoznunk kell újból, hogy beszéljessünk. Majd jelentkezem.

A faggatás talán fél óráig tartott. Elbúcsúztunk egymástól, de a félelem tanyát vert bennem. Gyanakodnak rám – de miért? –, valahol hibáztam. Már magam folytattam a kihallgatást, az utóbbi időben hol, mikor, kivel és miről beszéltem. Mit is gondolok a párt gazdaságpolitikájáról? De semmire sem jutottam. Akkoriban nem foglalkoztam ilyesmivel, a pénz nem érdekelt, abból éltem, ami éppen akadt, erkölcsi kérdéseken rágódtam, nem a gazdasági nehézségeken. Persze bennem is volt keserűség, sértettség, én sem értettem egyet mindennel, de ezek személyes, irodalmi ügyek voltak.

Úgy két hét múltán ismét csörgött a telefon. Ezúttal a Sipka és a Dimitar Poljanov (most Evlogi Georgiev) utca sarkán kellett megjelennem. Az épületet ma is meg tudnám mutatni, bár a lakó névtábláját nem olvastam el, s az emeletre sem emlékszem. Régi belvárosi épület, masszív falak, lépcsőház és ablakok, s bár kívül szürkésfekete mocsok lepte, belül luxuslakások sorakoztak. Anatoli előhúzta a kulcsomóját, s kinyitott egyet. Fekete bőrfotelokkal berendezett tágas nappaliba vezetett, az asztalon mappák és tervrajzok heverték. A lakó nemrég távozhatott, hirtelen megszakított jelenlétének sugárzását még éreztem, a szomszéd helyiségekből pedig suttogás szűrődött át.

Ugyanazt a témát folytattuk, de a beszélgetés iránya lassan a szerkesztőségi helyzetre fordult. Sem a rokonszenvenyből, sem az utálatomból nem volt mit rejtegetnem – mindezt éppen elégszer elmondtam értekezleteken, gyűléseken vagy ünnepeken. Kaptam már néhány fegyelmet, s minthogy még nem volt mit veszítenem, mindig kimondtam, amire gondoltam; többnyire az háborított fel, ha valaki visszaélt a helyzetével. És akkor ismét az átkozott gazdaságpolitika – mit is mondtam erről? Világos volt, hogy ebből a hálóból nem keveredhetek ki, mert Anatoli egyre szorosabban szőtte rám, látszott, azt akarja, hogy lelkiismeret-furdalást érezzek, megijedjek, megtörjek. Távozáskor most utasított is: „Ha az utcán vagy a Komszomol Központi Bizottságában találkozunk, nem ismersz, nem köszönsz nekem, úgy teszel, mintha sosem találkoztunk volna. – De minek ez a konspiráció? – Ez a szabály. Majd én kereslek, hogy beszéljessünk.

– De hát miről beszéljessünk? Hiszen beszéltünk már. – Nem – mondta, előhúzta a cigarettásdobozt, s rágyújtott.

Szerencsére volt kivel megosztanom, ami történt, elmondtam Vladó Popovnak és Nikola Káncsevnek – tehát alkalmatlan voltam a konspirálásra –, de döntenem mégis magamnak kellett.

A második találkozó helyszíne és a fölösleges konspiráció egyre inkább nyugtalanított. Hát vannak intelligens, tanult, tehetős emberek, akik lakásukat átengedik ilyen találkozókhoz bizonyára néhány órára, s nyilván előnyük is származik belőle. Zavart, hogy Anatoli igyekszik kiismerni, zavart, hogy kérdezget, vájkál bennem. Talán tíz nappal később véletlenül összefutottunk az utcán, s természetes gesztussal már-már odabólintottam neki, de ő félrenézett, és el-sétált mellettem. Biztos nem keres többé, lám, nem is köszönt. Hála istennek.

Nem így történt. Harmadik találkozásunk az Iztok lakótelepen volt, egy hatvanas évekbeli épületben; a lépcsőház is szűkebb volt az előzőnél, a nappali is kisebb és szegényesebb, a vakolat pedig fehérebb. A barátaimmal való beszélgetés valahogy fölbátorított, s amikor Anatoli egyik kollégámról kezdett faggatni, azt feleltem, hogy nem vagyok besúgó, ha pedig kifogásaim lesznek, azt nem vele, hanem az ideológiai felelősökkel fogom megosztani – erre a válaszra Nikolaj oktatott ki. Anatoli győzködni kezdett, rendszeres találkozókra akart rávenni, „hogy véleményt cseréljünk”. – Nem – mondtam –, utoljára találkoztunk. Fölálltam. Ezúttal elkísért, együtt, némán szálltunk villamosra a Moszkva szálló előtt, szótlánul zötyögtünk a Jordanka Nikolova térig. Ott, mintha mi sem történt volna, közölte velem, hogy majd fölhív.

– Mondtam már, hogy ez volt az utolsó.

– Megvannak az eszközeim, hogy kényszerítselek.

– Akár itt helyben megölhetsz, de többet nem találkozunk. Gyáva vagyok, eddig ezért tettem, de már vége.

– Te vagy gyáva? No, majd meglátjuk.

Nem, nem voltam én bátor, de a hatalomtól kevésbé féltam, mint attól, hogy kollégáiról jelentgető besúgót csinálnak belőlem – még ha nem kedveltem is őket. Ha arra gondolok, hogy csak szerződésemm volt, nem státusom, tehát bár-mikor elbocsáthattak; hogy csupán ideiglenes szófiai lakcímem volt, s munkahely nélkül ez is megszűnt volna, ma sem tudom, honnan vettem a bátorságot. Ez az ember bármit megtehetett – és uzsgyi, takarodj vissza falura.

Többé azonban nem keresett. Én viszont egészen 1978 végéig rettegtem, amikor végre bekerültem az öt költő közé, aki a nagy évfordulón¹⁴ fővárosi lakhatási jogot kapott. Addig úgy éreztem, rajtam az állami célkereszt. Amikor aztán 1979. április 10-én, egy nappal születésnapom után beütötték igazolványomba a szófiai pecsétet – akkor végre föllélegezhettem. A lakhatási engedély megszerzése talán életem legnagyobb eseménye volt – ünnepeltük is heteken át. A vég-

14 Az 1877/78-beli orosz–török háború lezárása, az újkori bolgár állam létrejötte.

telen ivászatok sorából arra emlékszem, amit jótevőnkkel, Georgi Dzsagarovval¹⁵ este nyolctól másnap délután fél háromig ittunk végig; azon az éjszakán értettem meg, hogy aki a mi rendszerünkben karriert akar csinálni, azt előbb keresztülhajtják az Állambiztonság fejökarámán. Asztalunknál hívatlanul váltották egymást Dzsagarov testőrei – s amit ő ezen a mámoros éjszakán beszélt velük, ahogyan az Írószövetség korábbi és akkori jeles alakjait emlegette, megértette velem, hogy a kongresszus senkit sem választ véletlenül titkárrá. Arra gondoltam, talán minden fiatal író odakerül erre a vizsgára, s aki megijed vagy meghajlik...

Látom ezeknek a társaimnak a szemét: zavartak, kerülik a másik tekintetét, bizonytalan, alázatos pillantások, kutyahűség és kíváncsiság – valami örökre megtört bennük. Járásuk talán ettől lassú és óvatos, a kávéházba vagy étterembe lépve tán ezért csatlakoznak azonnal a legeretnekebb véleményhez, s még meg is toldják egy kicsit, hogy a választ megjegyezhessek. Hívatlanul, kérdés nélkül ülnek le bárhova, nevetésük a magukra vállalt feladat és a pislákoló lelkiismeret feszültsége miatt erőltetett; fülüket hegyezve minden kompániához odacsapódnak, míg végül hirtelen – hisz ők is csak emberek – az alkohol vagy az ügy komolysága merevvé dermeszti őket, szemöldökük és ajkuk a gonoszság és eljövendő elégtétel fontoskodó grimaszába torzul. Azt, hogy önmagukon nem állhatnak bosszút, másokon torolják meg – olyan ártatlanokon, mint régen maguk is voltak, s amilyeneket többé már nem viselhetnek el. Senkin sem könnyörülnek, hisz önmaguknak sem kegyelmeztek.

Nemrég aztán váratlanul találkoztam Anatolival egy utcasarkon. Szokás szerint kézen fogva vezetem a gyerekeimet, ő egyedül volt, szájában cigaretta lógott – lám, még mindig magas és szőke, de már kopaszodik. Hirtelen átfutott rajtam a régi félelem, aztán diadalmasan és boldogan a szemébe néztem, ő elfordult, megszaporázta lépteit, s elment, mintha észre sem vett volna.

Most biztos máshonnan figyel.

Adjátok vissza a sálamat!

A szovjet turistacsordáknak Bulgária még 75% szovjet s 25% nyugati befolyás mellett is Európának tűnt.

Hát az NDK-t vajon minek láthatták?!

Kelet-Németországba csak az egyesülés után, 1992-ben jutottam el, a Szovjetunióban azonban 1989-ig háromszor is jártam. Egyre nagyobb undorral és félelemmel tértem haza, amit csak a kíváncsiságom győzött le újra-meg újra...

15 Georgi Dzsagarov (1925–1995) író, politikus, országgyűlési képviselő, 1971-től 1989-ig az Államtanács elnökhelyettese.

Utoljára 1989-ben voltam ott. Végre bevettek a *Literaturen front* szerkesztőségi delegációjába (évi kötelező barter a *Lityeraturnaja Gazetával*).¹⁶

Akaratlanul is nyugati exportórré váltam: utazás előtt a feleségem meglepett egy NDK-s merinó sállal: védjen a moszkvai hidegtől, dédelgesse a nyakamat, s talán egy kicsit szebb is leszek tőle...

Jóformán meg sem érkeztünk, már elszállásoltak a hotelban, s autóbusszal rögtön vittek is vacsorázni a Szovjet Írószövetség éttermébe. Nyiszlett, apró termetű ruhatáros szabadított meg a kabátunktól – szemlátomást az egész világra haragudott, némán szedte el a holminkat. Tudván a sálam értékét, alaposan belegyömöszöltem a kabátujjamba.

Ettünk, amit ettünk – a testvérszerkesztőség vezető elvtársainak pohárköszöntőiben nyoma se volt már a korábbi lelkesedésnek, magabiztosságnak és meggyőződésnek, valamiképpen most minden a tárgyilagosság jegyében folyt. Leginkább szótlannul ültünk, a csaknem üres éttermet kiszámíthatatlan, tipikus orosz mogorvaság lengte be, ugyanaz, amit Moszkva utcáin már 1979-ben megéreztem.

Kölcsönös megkönnyebbüléssel indultunk el, hogy erőt gyűjtsünk a szovjet földön töltendő első napunkhoz.

Amint rám került a sor, hogy a kabátomat átvegyem, rögtön belenyúltam az ujjába – előbb az egyikbe, majd a másikba is –, aztán újra meg újra végigtapogattam, de a sál nem volt benne. Szóltam valakinek a delegációnkból, mire ő: – nyughass, mit akarsz azzal a sállal. A csoportvezetőnk is azt mondta, hogy maradjak békén, ne élezzem a peresztrojkában amúgy is kieleződött helyzetet. A szovjetek – szorosan mellettünk – a ruhatártól a buszhoz kísérték. Amint az autóbushoz értem, valami ösztönös düh támadt föl bennem, s mint máskor is, hirtelen kitört. Magam is meglepődtem, hogy egyszer csak lecövekeltem, mint számár a hídon:

– Nincs meg a sálam, valaki elvette – mondtam a szovjet újság szerkesztőbizottsági tagjának.

– Lehetetlen! – válaszolta. – Várjon!

Visszament a Szövetség épületébe. A mieink közül azok, akik már fölszálltak, fegyelmezetten üldögéltek, de a lent állók körém gyűltek.

– Mi van, mi történt?

Elmondtam, hogy az NDK-s sálamat most kaptam a feleségemtől a moszkvai útra.

– Valóban nincs meg, fölfoghatatlan, hova tűnt – magyarázkodott a felelős szovjet elvtárs.

Nem bírtam elviselni a világelsőséggel parádézó, polgárainak új erkölcsével büszkélkedő Szovjetunió igazságtalanságát.

– Adják vissza a sálamat! – mondtam. Nem mozdulok innen, amíg nem hozzák ide a sálat.

16 A szovjet írószövetség lapja.

Dühödten mutattam a láthatatlan ruhatáros felé:

– Ő lopta el!

– Hogy mondhat ilyet? – háborodott fel a vendéglátók egyike. – Hiszen ő a Szovjetunió hőse! Részt vett a Nagy Honvédő Háborúban!

– Miattam kétszeres hőse is lehet a Szovjetuniónak, de én a sálamat akarom. Ha nem adják ide, holnap hazautazom!

Dühömben megmakacsoltam magam – nem is gondolkodtam rajta, hogyan utazhatnék vissza. De a határozottság megtette a magáét. A szovjet elvtárs megpuhult...

Másodszor is visszament az épületbe.

Öt perc sem telt bele, íme, megjelenik magasra emelt karral, lengeti a sálát, mint Jegorov vagy Kantarija a zászlót a Reichstag fölött.

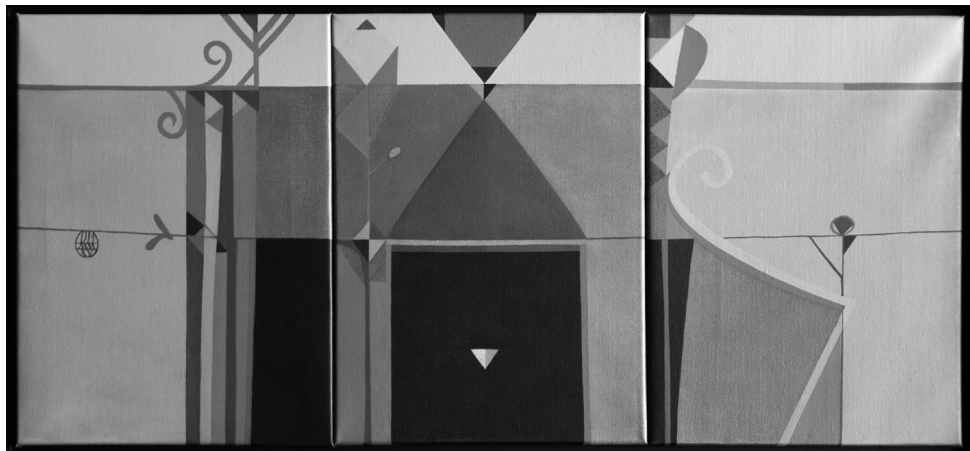
Nem kért elnézést... Sem a saját nevében, sem máséban.

A testvéri szerelem másnap folytatódott a szovjet vendégbarátság értelmetlen találkozókkal teli, gazdag programjával.

Utóirat

Hatalmas ország! – mindene megvan: tankok és rakéták, műholdak és repülők; minden, s mindenből a LEG-LEG-LEG!

De íme – sála, az nincs neki...

János Pirooska: Cím nélkül

Marin Georgievről

Marin Georgiev költő, esszéista és szerkesztő életművének jelentős részét szentelte a magyar irodalomnak, a bolgár-magyar kulturális kapcsolatoknak.

Több mint húsz kötete jelent meg, de híressé-hírhedetté az a könyve tette, amely a rendszerváltozással megnyílt levéltárak anyagát fölhasználva a kommunista Nikola Vapcarov költő hamis mítoszáat rombolta le (*Harmadik kivégzés*, 1993). A Bolgár Írószövetség hetilapját 1990-ben ő formálta rendszerváltoztató fórummá, s tizenhárom évig erős ellenszélben is úgy megtartotta, hogy a politika kelet-nyugati hintázása során ez a lap végig kitartott a nemzeti önállóság igénye és a nyugatos szellem mellett. Ebben a tájékozódásban volt segítségére a nyolcvanas évek elejétől megismert Magyarország példája. Akkoriban virágoztak irodalmi kapcsolataink, s Georgiev Nikolaj Káncsevvval és a néhány évvel ezelőtt Balassi-karddal szintén kitüntetett Ivan Canevvel együtt személyesen ismerkedhetett magyar kortársaival – közülük Kiss Benedekhez, Rózsa Endréhez, Utassy Józsefhez nemcsak a kölcsönös fordítások munkája, hanem barátság is fűzte. Egyívású költőtársainak is szerepük volt abban, hogy Magyarországot az elérhető Európának, a magyar kultúrát a legyőzetésben is győztes erkölcs és szellem példajaként ismerte meg, s máig annak tekinti. Hetilapja, a *Literaturen forum* másfél évtizeden át rendszeresen közölt klasszikus és mai magyar költőket, kritikákat, ismertetéseket a magyar kultúráról.

A meghatározó falusi élmények, a hagyományos világ szétesésének korszerű kifejezése a hatvanas-hetvenes évek bolgár íróit is foglalkoztatta. Georgiev verseiben a falu, a természet az egyetemes társadalmi és erkölcsi eszmélkedés tárgyiasításának anyaga; a lelki mozzanatok önála olyan metafizikus halál-félelemnek alárendelve jelennek meg, amely nemzedékek hosszú sorának tapasztalatában gyökerezik. Költészetét egyes kritikusok néplélektaninak tartják, s ezért Botev, Javorov, Furnadzsievs és Jovkov művészetével kötik össze, metafizikai vonásai miatt pedig azzal az Atanasz Dalcsevvval és Petar Alipievvvel rokonítják, akiknek kötetre való Petőfi-vers zseniális fordítását köszönhetjük.

ARATÓ GYÖRGY (1955) tanár, kulturális diplomata, köztisztviselő.

Marin Georgiev a kilencvenes években a kiváló bulgarista, Juhász Péter ismertette meg földije, Sinka István verseivel. Ebből a találkozásból néhány év alatt remek fordításkötet született, amelynek legjobb darabjai az eredeti művek színvonalát is elérik. Az irodalomtörténet azt mutatja, hogy megbízható, irodalmi segédanyagként használható fordítások talán készülhetnek ösztöndíjas megbízások keretében, de a maga nyelvén, a maga kultúrájában megzendülő, termékenyítő, élményadó fordítás csak közös élményvilág, közös lelki és kulturális beállítódás talaján születhet. Ritka lehetőség és nagy öröm volt számomra, hogy a szófiai magyar intézet igazgatójaként a kétezres évek közepén fölkeríthettem Marint egy olyan antológia összeállítására, amely irodalmunknak számára legkedvesebb verseit tartalmazza. Nem csalódtam: az *Egyedül a mindenségben – az én magyar költészetem* (2007) az igencsak változatos színvonalú bolgár fordítások tömegéből kimagasló értékek egyéni válogatása lett.

Bár Georgiev költőként indult, s nálunk így is ismerik, sokan esszéista-prózaírói tehetségét tartják nagyra, mert immár több kötetet megtöltő portréiban, visszaemlékezéseiben az utóbbi negyven év bolgár világát olyan éles fényben mutatja fel, mint talán senki más. Nem elemző alkat, hanem született művész: egy-egy pillantással embereket, helyzeteket úgy képes fölmérni, mint a legnagyobbak – az ábrázolásban pedig szűkszavú, pontos, önmagával is kíméletlen. Szerencse, hogy ez az író a sajátosan patriarchális bolgár viszonyok között több mint egy évtizeden át az országos politika határvidékein mozoghatott: prózája nemcsak egy nálunk alig ismert közeli ország viszonyait, hanem önmagunkat, magyarokat is segít megérteni. Magyar élményeiről, klasszikusainkkal kötött irodalmi, és nemzedéktársaival született személyes ismeretségről egész próza-kötetet állított össze (*Holtomiglan – Az én magyar Európám*, 2016).

Nagy Gábor

Dalmát album

Krapanj

Kabóca-lárma füzére
csüng a fenyőkről,
tobozok pikkely-szemhéja
gyantás a könnytől.

*

Üveglő tengerszem,
terméskő házak: erődök.
Sikátorban a múlt
árnyéka ődög.

*

Parti gerillát, sült sügérrel
etettem a pimasz sirályt.
Bajonett csőrével lékelte, tépte.
S menekült tenger iránt.

*

Vitorlában lobog a távlat.
Rajongó halrajok.
Szigetről szigetre könyöklő
lusta alkonyok.

*

Matrózkötelek: hajózás
idegszájai. Szorongó
emlékeken szorul meg
a tengerészcsomó.

NAGY GÁBOR (1972) költő, irodalomtörténész. A *Hitel* kritikai rovatának szerkesztője.

Šibenik

Szigetek csipkázta tenger,
fényhabos hullámok.
Dankasirály röptében
vijjogó vágyak, álmok.

*

Szebenikóba Szent László
hozta a magyarok hatalmát;
egy évszázada némult el
az utolsó dalmát.

*

A méla lány a teraszon csak ült,
órákig kortyolta sörét.
Poharában kimért talány,
buborékokra törve szét.

*

Éjszaka a hullámok alszanak,
alszanak a hullámok éjszaka.
Az égen a színjátészó hold
úgy tesz, mintha nem volna végszava.

*

Ódon erődök oltalmazta
kék lagúna,
torkoll az édesvíz
a sós mélységes múltba.

Faház

Vera és István házassága különösebb izgalmat nem tartogatott. A huszonnyolc év alatt, mióta életüket összekötötték, zökkenők és kitérők nélkül követték egymást a stációk. A szülők és nagyszülők hathatós támogatásával esküvőjük után garzontulajdonosok lettek, egy év múlva újabb szerencsés fordulattal, egy szobával nagyobb lakás gazdái. Zoltán és Laci szinte napra pontosan két év különbséggel érkeztek, egészséges, erős fiúk voltak. Vera előadóként dolgozott a kerület OTP-fiókjában, István fogtechnikusként egy laboratóriumban. Azok közé a ritka emberpárok közé tartoztak, akiknél a gondolkodás és érdeklődésbeli hasonlóság tartja egyben a házasságot. Mivel gyermekeik fiatalon nősültek és alapítottak családot, Vera és István viszonylag korán, ötvenes éveik közepén maradtak magukra. Korábban sem éltek elevennek mondható társasági életet, de a gyerekek távoztával, akik távoli megyékben találtak új otthonra, szinte semmit.

Munkájuk végeztével, a késő délutáni órákban már mindketten ismét együtt voltak, Vera a konyhában tüsténkedett, míg István a nappali kanapéján elnyújtózva, a tévé csatornáit váltogatta. Végigfuttatta mind a 67-et, egyiknél sem időzve tíz percnél többet.

Úgy tűnt, életük ezen a kalandokat, kihívásokat nélkülöző eseménytelen szálon fut tovább a hátralevő esztendőikben, melynek monotoníáját idővel mindinkább elfogadták, egyenesen meghittnek érezve együttlétük naponta ismétlődő pillanatait. Ám nem így történt.

Egyik este István a szokásosnál hosszabb ideig kísérte figyelemmel a Travel Channel műsorát, mely Alaszka nagy erdőségeiben játszódott, két prémben öltözött idősebb, de még ereje teljében levő férfi volt a főszereplője, akik távol a civilizációtól egy fát választottak otthonuknak. Hosszan, érdeklődve, ezúttal megszakítás nélkül nézte végig a két ember szívós és eredményes küzdelmét a vadonban. Bámulta leleményességüket, ahogy a gigantikus méretű fa alsó ágaira felépítik kunyhójukat. A két szakállas férfi, talán Joe és Tim keresztnévű, ékek segítségével deszkákat hasított a kidöntött fákból, kézfűrészsel szabályosra

szabták végüket, és egy csörlőre függesztett háncksötétlél felhúzták a megmun-
kált darabokat a nagy fa ágai közé. Minden erejükre, találékonyságukra szük-
ségük volt, hogy a durva göcsörtös deszkákat, még ott a lombok között is ala-
kítva, gondosan egymás mellé rögzítsék, ablaknak és ajtónyílásnak hagyjanak
helyet, és belső gerendázattal is megerősítsék az építményt.

Az eseményt megörökítő filmes stáb tagjai hetekig forgattak a helyszínen,
közben sűrű zápor áztatta őket, naponta többször is, mely jó ideig lehetetlenné
tette a forgatást, de végül elkészült a film, ahogy a kunyhó építése is. Tető került
a vázra, fakilincsel zárható ajtó és ablak a ház oldalaira, felhúzható kötélletra
segítette a felmenetelt. Takaros alkotás volt, Joe és Tim bentről, a kunyhó ab-
lakából integetett kifelé a stáb tagjainak, egyúttal a nézőknek is a búcsú pilla-
natában.

Két nap múlva ugyanez a csatorna megismételte a filmet. István mereven ült
a kanapén, az ismerős történet minden figyelmét lekötötte, egy filmkockát sem
akart elhalasztani belőle. Az egymást váltó jelenetekben Tim és Joe munka
közben gyakran kitekintett a kamera felé, hogy a nézőknek elmagyarázzák
tevékenységük fázisait. Ha például egy deszkát figyelmenlenségből rövidebbre
vágta, s azt újra kellett cserélni, a stáb felé fordulva kommentálták a tenni-
valókat. Ilyenkor István úgy érezte, hogy a két szimpatikus alaszka neki is ma-
gyaráz. Egyszer például Tim szögelés közben kalapáccsal rávágott az ujjára.
Nagy lehetett az ütés, mert Tim erősen eltorzult arccal Joe-ra nézett, aztán a ka-
mera felé, és még mindig sziszegve a fájdalomtól, de már új erőre kapva, egyszer
csak nevetni kezdett. A szinkron nem minden mondatukat adta vissza, de ennél
a jelenetnél valami olyasmit mondhatott Joe, hogy Tim, jó lesz vigyázni, mert
mind a tíz ujjadra szükség lesz még a ház elkészültéig.

Aznap este nem jött álom István szemére. A két prémruhas vadonlakó járt
a fejében. Vajon milyen lehet egy fán lakni? Gyerekkorában gyakran érzett kész-
tetést egy ilyen fedett magasles kialakítására, de sosem jutott el odáig, hogy
álmát meg is valósítsa. Pedig udvaruk platánja szinte kínálta magát egy bunker
létesítésére.

A következő napon István a csatornán hiába kereste ismerőseit, egészen más
műsor került adásba az édesvízi halakról. Bár a természetfilmek általában ér-
dekelték Istvánt, most mégis mélységes csalódással vette tudomásul, hogy Joe
és Tim történetét a falombok között ezúttal nélkülöznie kell.

És le kellett mondania róluk a következő napokban is. Mindez látható szo-
morúsággal töltötte el. A fogtechnikai laboratóriumban csakúgy mellékes be-
szédtemaként ebéd közben megemlítette munkatársainak a falakókat, de senki
nem hallott róluk. István szótlanága, elrévülése Verának is feltűnt.

– Mi van veled, olyan magadba húzódó vagy mostanában? Gond van a mun-
kahelyeden? Csak nem egy csinos fiatal munkatárs?

– Ugyan már – ütötte el a kérdést István, és maga is meghökkent Vera fel-
tevésén.

Egyik este István ezt mondta feleségének:

– Emlékszel, egyszer említetted, hogy asztalos nagyapád egészen kicsi korodban egy kis faházat épített neked. Egy szép kis faházat, aminek nagyon örültél.

Vera épp a vacsora maradékát tüntette el az asztalról, kerekre nyílt szemmel nézett férjére.

– Hát ez most, hogy jutott eszedbe?

– Nem is tudom, csak úgy megragadt bennem, amikor erről beszéltél.

Júliusban Horvátországba utaztak. Ritka eset volt, tíz éve nem mozdultak ki otthonról. A Plitvicei-tavak környékén, Grabovacban volt szállásuk, egy kedves idősebb házaspárnál. Igazi mediterrán hangulatú, kúpcseropes épület padlás-szobájában kaptak elhelyezést. A házhoz hatalmas kert tartozott, melyet másnap tüzetesen végigjártak. Egy terebélyes diófán, már elég magasán a föld fölött, ágak közé erősített fakunyhóra lettek figyelmesek. A kert egyik sarkában állt a diófa, a háziak szeme elől mélyen elrejtve. A kunyhó ajtaja nyitva állt, küszöbét létra kötötte össze a földdel. – Gyere, bújjunk be – ragadta meg István Vera kezét. – Ugyan már, ne butáskodj – indult kifelé a kert sarkából Vera, de István utána nyúlt, és annyira bizalmasan fogta át derekát, hogy az visszafordult, és fejcsóválva, megvonagló mosollyal szája szélén követte férjét a létra aljáig.

A kisház picike volt, épphogy elfértek benne. Egy kis padocska alkotta összes berendezését, melyen helyet foglalva, az ajtón keresztül kiláthattak egy fenyőerdőre. Az erdő már a Nemzeti Park részét alkotta, mögötte égszínkéktavak ásítottak, melyekből ugyan nem láttak semmit, de tudták, hogy ott vannak előttük, egy részüket előző nap körbejárták.

A tájból nyugalom áradt, mélységes csönd és béke, mely szokatlan érzéssel ajándékozta meg őket. Egymás kezét fogva ültek a ház padocskáján, ünnepi megilletődöttség lett úrrá rajtuk. A helyzet, melynek részesei lettek, valóban új volt; életük kivételesen ritka pillanata. A grabovaci kert diófáján, bent a deszkakunyhóban, abban a fél órában megkapták azt, ami az eltelt évek során kimaradt életükből. Különös élmény volt, horvátországi útjuk fontos állomása, melyre egyforma erősséggel emlékeztek a későbbiekben is, ha ez az epizód felmerült bennük... Annyira közel talán házasságuk első heteiben kerültek egymáshoz.

Már jó ideje otthon voltak, amikor István a nappaliból kiszólt a feleségének.

– Vera, gyere csak be gyorsan! Nem fogod elhinni, mi megy a tévében!

A Travel Channel újból sugározta az alaszakai vadonlakókról készített dokumentumfilmet. Éppen abba a jelenetbe kapcsolódtak bele, amikor Tim és Joe a csörlő segítségével felhúzza a nagy fa ágai közé az első deszkákat. Joe kitekint a kamera felé, és a siker és a győzelem jól ismert jeleként a stáb felé nyújtja feltartott mutatóját. Még néhány snitt, és feltűnik Tim eltorzult képe, amint a szögeléskor vigyázatlanságból rávág a körmére. Istvánnak minden jelenet ismerős volt. Vera titokban ránézett férjére, és meghatódott attól a gyermeki elragadtatástól, mely István arcáról áradt.

Kimutatások szerint az ember általában háromszor költözik életében. Van, aki többször is lakást vált, de három a leggyakoribb. Laci, a kisebbik fiú és csa-

ládja látogatta meg őket egyik hétfvégén, amikor Vera ebéd után a kávé fogyasztásakor, ezt mondta Lacinak:

– Tudod, apád és én úgy vagyunk, hogy már megszoktuk ezt a környezetet, de egy kis változatosság nem ártana.

– Hát akkor miért nem költöztök el? – csapott le anyósa kijelentésére Laci felesége.

– Mikor, most, nyugdíj előtt?

– De utána már nem lesz kedvetek elmenni innét, most kell váltanotok, amíg erőtök van hozzá.

István és Vera egymásra néztek. Nem volt ellenükre menyük felvetése.

– Annyi helyes kertes ház található Pest peremkerületeiben. Ez a lakás jó helyen van, szerintem biztos akad olyan valaki, aki meg épp erre vágyik. Na jó, lesz egy kis ráfizetés, de megérné. A metró már mindenhova elvisz.

Menyük érvelése meggyőzőnek hatott. Anélkül, hogy megosztották volna egymással, az utóbbi időben valami hasonlóan gondolkodtak mindketten. Igen, változtatni kellene életükön, s a beszélgetés meg is győzte őket arról, hogy el kell indulniuk, valamilyen irányba kilépni a megszokott rendből. Túlságosan belemerevedtek a mindennapok eseménytelenségébe. Fokozatosan vert gyökeret bennük az elhatározás: lakóhelyet váltanak, új környezetbe költöznek. Nem volt egyszerű a döntés, de tudták, meg kell lépniük, a halogatás nem oldana meg semmit. Lázás igyekezettel adták át magukat az otthonkeresés izgalmának, újságok apróhirdetéseit böngészték át, ingatlanirodákat kerestek fel.

Fél év után találtak egy alkalmasnak tűnő, csaknem minden igényt kielégítő kertes házat Kispesten. Két és fél szobás, jó állapotú házikó volt, nagy ablakkal, lépcsős feljáróval. Egyedül a konvektorok zavarták Istvánt, bizalmatlanul nézte az őrlángos, kattogó rácsozatú fűtőtesteket, de a tulaj megnyugtatta, hogy a szezon elején minden évben átnézeti, soha semmi panasz nem volt rá. A közlekedés sem okozott nagy gondot, a 3-as metró megállója elérhető távolságban a lakásuktól. És kibírható volt a két lakás közötti különbség összege is. Ami pedig nagyon megnyugtatta őket, hogy a házon különösebb átalakításra nem volt szükség, az elodázhatatlan tisztasági festéssel s a nagyobb szoba padlójának felcsiszolásával megúszták a felújítást.

Tulajdonképpen a kertet csak a beköltözés után vették igazán birtokukba, s ekkor érte őket az igazi meglepetés. A gondosan nyírt orgonabokrok szinte teljesen elzárták a külvilágtól azt az egyébként nem nagy területet, melynek közepén örökzöld dísznövények törpe dzsungelében egy széles lombkoronájú almafa állt. Arányos fa volt, alsó ágai két-három méter magasságban körkörösén, sátort képezve terjeszkedtek a föld fölött, s futottak tovább egyenes vízszintes vonalban, egyre vékonyodó gallyakban. – Na, mit szólsz! Már ezért a fáért is érdemes volt ideköltözni – lelkesedett István.

Valójában az almafát már az első látogatáskor megcsodálta, de nem szólt erről Verának, várta, hogy ő fedezze fel, hogy neki is hasonló élményt jelentsen

a közelsége. A ház vételében, ezt is csak jóval később árulta el feleségének, nem kis része volt ennek a szép növésű fának.

Nyáron történt a beköltözés, s egy kora őszi nap reggelén, a szomszéd Putnoki bácsi, akivel István már költözésük másnapján összelelegedett, öreg Ladája utánfutójában deszkákat és gerendákat hozott. – Én megértem Istvánt, mintha csak magamat látnám! Mindenkinek megvan a mániája.

– De hát, minek ez a sok deszka? – kérdezte Vera egyszerre Istvántól és Putnoki bácsitól, aki már pakolta is le az utánfutóból a faanyagot.

– Minek, minek – nevetett szélesen az öreg –, hát a galambdúcnak! – És akkor Putnoki bácsi kikotyogta, hogy neki is kedvence a két alaszakai falakó.

A kis házikó az almafa ágain öt nap alatt elkészült. István szabadságot vett ki erre az időre. Kéziszerszámokkal, hagyományos eszközökkel vágták méretre s tették helyükre a kunyhó deszkáit, akárcsak Joe és Tim. Késő estig dolgoztak. Vera először duzzogva, felháborodottan vette tudomásul a történeteket, leginkább az sértette, hogy háta mögött döntött férje a terv megvalósításáról, de a második napon már ő szervírozta fel délben a bográcsgulyást Putnoki bácsinak. A fakunyhó deszkái a négyszög alakú alsó gerendázaton pontosan illeszkedtek egymás mellé, s mikor István már a kész házban mutatóujját fenntartva jelezte Verának a mű elkészültét, mintha Joe kukkantott volna ki kuckójából a filmkockán.

– Gyere föl – intett feleségének –, látnod kell, milyen szép innen minden!

És Vera ment. Korlát segítette a felmenetelt, s mikor fölért a lépcsőn, István mellé ült a kis padra. A kerítésen túl kanyargós, kedves utcácskára s egy el nem bontott emeletes trafótoronyra esett a kilátás. Az almafa levelei halkán susogtak körülöttük, az öklömnyi nagyságú termés akkor indult pirulásnak. A kis utca egyik házából két idősebb férfi lépett ki a kapun, s beszélgetve megindultak feléjük. Mikor a trafóház alá értek, a torony pereméről varjú emelkedett a magasba, nagy kört írt le a levegőben, aztán lomha szárnycsapásokkal eltűnt a háztetők és kémények között. – Csak a karodat kell kinyújtani, és tied a gyümölcs – hunyorgott feleségére István.

Igaz, csak három méter választotta el őket a földtől, de fölötte voltak.

Oláh András

temetés

aszályos időket élünk
a szív megtelt gyűrődésekkel
kisimíthatatlanok lettünk
egyre-másra veszítjük el szövetségeseinket
az egyik meghalt a másik külföldre költözött
s van aki egyszerűen csak elfogyott...
valaha fakardokkal a kézben
ügettünk a városszéli erdő tisztásán
kurucok voltunk és betyárok
s ha anyánk sáros nadrágunkat
tépett trikónkat látva kétségbeesetten
összezsapta a kezét
dacosan álltuk szigorú tekintetét
tűrtük a dorgálást a feddést
mert magunkat igazolva láttuk
hisz a játék szabadsága volt a tét...
akkori lázadásunk már az enyészeté
háborúink véresen komolyra fordultak
s kárpótlás nincs csak körbetartozás
– új szomorúság veri föl a kertet
már kikopott az álmok bátorsága
maradtunk emlékek karanténjába zárva
kísért a távolba néző tekintet
a belénk gyökerező fájdalom
s a hideg fejfák között az egymásba
kulcsolódó ujjak árvasága

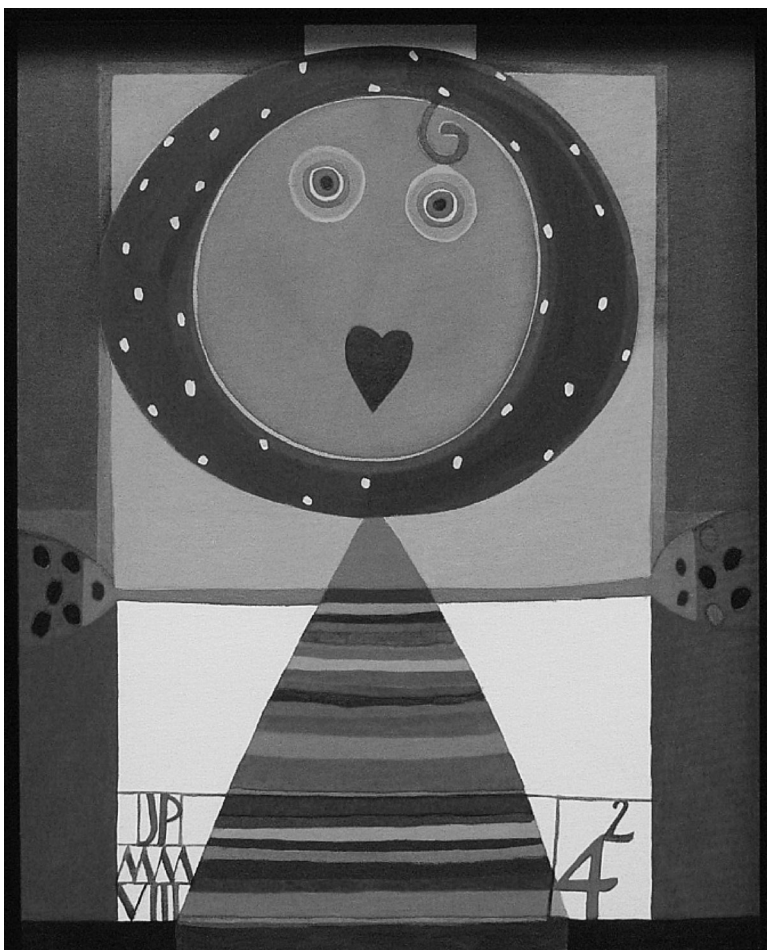
fagypont alatt

hóban hentergetett a december
pajkos örömmel pironkodás nélkül
szerettünk s ujjaid bizsergető
borzongása átmelegített
hajnalba vágyó éjszakákkal takaróztunk
és egymás szívdobbanását olvastuk
részegült sóvárgással öleltelek
a körénk szűkült idő rácsai közt
egymás foglyaként voltunk szabadok
legyűrtünk minden kételkedést
mégis elég volt egyetlen álmot
megtagadni hogy megnyomorítson
a veszteség... szörnyű hidegség kerített
hatalmába s már nem gyógyítottak
a hóbuckák sem a szerelmet suttogó
gyertyaláng... műtetre várunk azóta is
de a remény nem transzplantálható
– kifogytunk egymásból
lettünk remegő cáfolat akik a tél
rügyeibe fagyva várják az olvadást

amikor kihalunk

bepárasodnak az ablakok
fojtogatnak a megvakult terek
a jeltelen járdaszigetek ahol szabadnapos
panaszok kárhozottjaként egymást
keresztező átlókba botlik a képzelet
amik majd összekötik a múlt rekeszeit
ahol a semmiért feszültünk egymásnak
amit látunk egy torzított világ
szörnyülködő összevisszaság
köröttünk elszaporodnak az utánzatok
ismétlődik az előző idők kiszámolósdiája:

szálkás betűk egy papírlapon
de a szavak nem értenek minket
– New Zealand: életjel egy távoli rokontól –
téged is csak a postabélyeg érdekel
győz a gyűjtési szenvedély
csak az fontos mert az út beláthatatlan
s egy levél nem helyettesíti az ölelést
csupán emléket szúr a szívbe
furcsán gomolyodó színeket
amik sejtetik hogy már sohasem fogjátok
látni egymást ebben az életben

János Piroška: 64 éves lettem

Az olaszországi magyar diaszpóra múltja, jelene és...¹

I. Az olaszországi magyar diaszpóra a XIX–XX. században

Cs. Szabó László az 1948-ban Budapesten megjelent *Márvány és babér* című, Itáliáról szóló verseket tartalmazó antológiájának elejére a következő mottót tette: *Italia incolis vitam iucundam praebet* (Itália boldog életet nyújt lakóinak), mielőtt ő is végleg elhagyta volna hazáját, előbb Rómában, majd Angliában találva új otthonra, ahol folytatni tudta írói és irodalomkritikus munkáját a magyar kultúra védelmében. Itália az évszázadok során valóban igen sok magyar számára vált boldog életet, munkát adó helyé, a középkori egyetemeken tanuló magyar diákok ezreitől kezdve, Janus Pannoniusig és Faludi Ferencig, a festő Kupeczky Jánostól Ferenczy Istvánig és Markó Károlyig; illetve menedékké. Gondoljunk a 33 éven át Torinóban élő Kossuth Lajosra és fiára, Kossuth Ferencre, az 1849 utáni olaszországi magyar emigráció alakjaira, mint Pulszky Ferenc vagy Helfy Ignác, az olasz egységért harcoló magyar légió katonáira és tisztjeire, Teleki Sándor és Türr István tábornokokra.

A XX. század során is több hullámban érkeztek magyar emigránsok Olaszországba. Az első csoportot azok a fiatalok alkották, akik a harmincas években a numerus clausus miatt olasz egyetemekre iratkoztak be, illetve a hasonló okokból találunk ekkor Olaszországban praktizáló orvosokat, köztük a politikus író Lénárd Sándort. Őket a II. világháború után követték az első politikai emigránsok, köztük több arisztokrata, egyházi emberek, művészek, festők, szobrászok, zenészek és néhány író, mint Márai Sándor és Cs. Szabó László. Közülük azonban a legtöbben néhány év leforgása alatt Amerikába, Angliába, Svájcba, Párizsba vagy az akkori európai politikai emigráció központjába, Münchenbe költöztek. Az olaszországi menekülttáborokban élő, az amerikai, ausztráliai vagy kanadai útlevelelre váró magyarok lelki állapotáról szól Márai *San*

SÁRKÖZY PÉTER (1945) irodalomtörténész, a római La Sapienza Tudományegyetem nyugdíjas professzora.

- 1 Elhangzott a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága *Határtalan magyar irodalom* című, a nyugati magyar diaszpórák kulturális életéről rendezett konferenciáján (Badacsony, 2019. május 29–31.).

Gennaro vére című regénye, és itt kell megemlítenünk, hogy milyen fontos lelki támaszt adott az ötvenes évek magyar menekültjeinek az *Újszövetségi Szentírás* részükre készült Békés Gellért–Dalos Patrik féle új fordítása, mely könnyen olvasható nyelvezete és magyarázatai, valamint zsebkönyv formájú megjelenése révén évtizedeken át a messi útra készülő magyar emigránsok úti, majd később házi olvasmányává vált.²

Az ötvenes években Itáliában maradt magyarok között az első nagy csoportot az egyházi értelmiségiek alkotják, ezek között sok jelentős személyiséget találhatunk, mint Kada Lajos érsek, pápai nunciust, Mónay Ferencet, a Szent Péter Bazilika magyar gyóntatóját, a jezsuita rend tudós római rendtörténészeit (Lukács Lászlót, Polgár Lászlót és Szilas Lászlót), Békés Gellértet, a Sant’ Anselmo bencés egyetem teológia professzorát, a római *Katolikus Szemle* 1949–1990 közötti szerkesztőjét, a Vatikáni Rádió magyar adásának szerkesztőit, köztük P. Szabó Ferenc teológust és költőt, valamint a Római Magyar Pápai Intézet vezetőit és seminaristáit, akik 1964-ig mint emigránsok, 1965 óta mint a római katolikus és a görög katolikus egyház magyar ösztöndíjasai a Római Magyar Akadémia második emeletén éltek.³ Hasonlóképpen Olaszországban, telepedett le több egyetemi tanár és tudományos kutató, mint Tolnay Károly (Charles de Tolnay) a firenzei Casa Buonarroti világhírű művészettörténész igazgatója, Pásztor Lajos vatikáni levéltáros és felesége Pásztor Edit, a római La Sapienza egyetem középkortörténet tanára és egyetemi kollégája, a neves egyháztörténész professzor, a Kerényi-tanítvány, Angelo Brelich. Hasonlóképp maradtak Olaszországban az olaszországi egyetemek magyar tanszékeinek tanárai, Bolognában Várady Imre, Firenzében Pálincás László, Milánóban Ruzicska Pál, Nápolyban Tóth László, Torinóban Paolo Santarcangeli. Nekik köszönhető, hogy a magyar vendégtanárokkal újraindított padovai és római, valamint az újonnan alapított udinei egyetemmel a XX. század végén kilenc olasz egyetemen volt magyar tanszék. (Ma ezekből csak a firenzei és a padovai egyetemen létezik igazi magyar intézet.) Végül említsünk meg néhány Olaszországban híressé vált művészt, mint a balettmester-koreográfus Milloss Aurélt, a karmester Peskó Zoltánt, az *Utas és Holdvilág* fiatal szobrászfiúját, *Amerigo Tot*-ot⁴ vagy Aba Novák Vilmos tanítványát és munkatársát, az egyik legjelentősebb XX. századi egyházi festőt, a Rómában letelepedett Hajnal Jánost, a Vatikáni Pápai Kápolna, a Santa Maria Maggiore rózsablaának, a Milánói Dóm, valamint az Amerikai kontinens nagy bazilikái modern üvegablaainak híres művészt,

2 *Újszövetségi Szentírás* (görög eredetiből fordította és magyarázta P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik). Róma, 1951, Külföldi Magyar Katolikus Akció kiadása. (Az *Újszövetségi Szentírás* 1990 után az erdélyi katolikus templomokban is a hívők olvasmányává vált. 2014-ben jelent meg a Bencés kiadó gondozásában a 19. kiadása.)

3 Tóth Tamás: A Pápai Magyar Intézet (1928–2014) in Molnár Antal – Tóth Tamás: *A Falconieri palota*. Budapest, 2016, Balassi Intézet, 157–201.

4 Szauder József: Furcsa találkozások: Tot in uő.: *Kövek és könyvek*. Budapest, 1977, Szépirodalmi 421–428.

valamint az itthon egyik legismertebb modern szentképfestőként tisztelt Prokop Pétert.⁵

A sok kiváló Olaszországban letelepedett magyar ismeretében is az a meggyőződés, hogy igazi magyar diaszpóráról, igazi magyar közösségi életről Olaszország esetében sem a II. világháború után, sem később, az 1956-os magyar forradalom után nem beszélhetünk, amikor elsősorban egyetemisták érkeztek Itáliába Mihályi Géza és Pintér Lajos vezetésével, akik közül egy-két tucatnyian Olaszországban lettek neves orvosok, mérnökök. Őket a hetvenes-nyolcvanas években a „magyar feleségek” követték (ez a folyamat részben máig tart), de csak néhány városban, Rómában, Bolognában, Padova–Velence vidékén beszélhetünk időnként jelentkező, az ott élő magyarokat összefogó kulturális kezdeményezésekről és rendezvényekről. Ebben igen nagy szerepe volt az olaszországi magyar közösségek részére szentmiséket celebráló katolikus lelkészeknek, a motorbiciklin egész Olaszországot bejáró és magyar miséket tartó kapucinus szerzetes P. Kovács Angelusnak és mai követőjének, a Pápai Magyar Intézet volt igazgatójának, Németh László Imre pápai prelátusnak, a Római Szent István Alapítvány és Szent István Ház vezetőjének, aki a szentmisék és zarándokutak szervezése mellett rendszeresen küldi el az olaszországi magyarok részére az *Üzenet* című havi értesítőt a magyar kolónia boldog és szomorú eseményeiről: a házasságkötésekről, születésekről és az egyre több halálózásról. Az új évezredben feléledt a milánói főkonzulátus és a velencei tiszteletbeli konzulátus a körzetükben élő magyar családokat szolgáló kulturális tevékenysége is.

A római magyar kulturális élet fő fóruma a harmincas évektől kezdve a Római Magyar Akadémia és 1956 után a Szőnyi Zsuzsa–Triznya Mátyás házaspár által létrehozott úgynevezett „Triznya Kocsmá” volt. A hatvanas években kezdte el működését, amikor az 1949-óta Rómában élő Triznya házaspár (Triznya Mátyás történész-festőművész és felesége, Zsuzsa, Szőnyi István lánya, az olasz miniszterelnökség magyar munkatársa és a vatikáni rádió magyar adásainak munkatársa) az Aventinus dombon levő lakásukban először csak havonta egyszer, később havonta három alkalommal is szombatontként vendégül látta az Örök Városban és az Olaszországban, illetve a külföldön élő, Rómába látogató magyar művészeket, írókat, kutatókat.⁶ A „kocsmá” látogatói egyre inkább kihasználják a Római Magyar Akadémia ösztöndíjaival, akik részére a lakásban külön ingyen könyvesbolt állt rendelkezésre a magyar emigráció otthon beszerezhetetlen műveiből és a tiltott szamizdat kiadványokból. Fél évszázados fennállása alatt a „Triznya kocsmá” igen fontos szerepet töltött be a külföldön élő neves értelmiségiek (Kerényi Károly, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc és mások) és a Rómába kilátogató magyar írók (Rónay György, Pilinszky János, Hubay Miklós, Mészöly Miklós stb.), művészek és tudósok kapcsolatának építésében,

5 Prokopp Mária: *Prokop Péter*. Szeged, 2003, Olasz Tanszék; *Prokop Péter 100. Emlékezések könyve*. Szerk.: Erdei K. É., Feledy B., Prokopp M. Budapest, 2019, Csepel Önkormányzat kiadása.

6 Szőnyi Zsuzsa: *A Triznya-kocsmá*. Budapest, 1999, Kortárs; uő.: *Római terasz*, uo., 2006.

gondolatcseréjében. Ám ennek az értelmiségi találkozóhelynek kulturális szerepe a rendszerváltást követően és a történész-festőművész Triznya Mátyás halálát követően határozottan elvesztette korábbi jelentőségét, és egyre inkább egy kedves hétvégi találkozóhellyé vált, ahol a római nagykövetség munkatársai szombatonként piknik jelleggel vacsorázhattak és iszogathattak. Szőnyi Zsuzsa 2007-ben költözött haza Budapestre, de egy-két évig városmajori lakásában még helyet adott a római barátok szombat esti találkozóinak.

A Fraknói Vilmos által 1895-ben alapított Római Magyar Történeti Intézet örököse és folytatója, a Római Magyar Akadémia 1928–1948 között igen fontos szerepet töltött be a magyar kultúrtörténet kutatói, valamint a magyar festőművészek és szobrászok európai kapcsolatainak fenntartásában.⁷ Ez részben 1960 után is folytatódott, de ettől kezdve a Római Magyar Akadémia főépülete, a barokk Falconieri palota a követségi és akadémiai hivatalnokok ingyenes lakóházává vált elegáns hivatalokkal, míg az ösztöndíjas kutatók és művészek a régi művészházba lettek bezúfolva. Az Akadémia tudományos intézetből kulturális hivatallá és kultúrházzá vált, de ennek ellenére különösebb szerepet nem töltött be sem a rendszerváltás előtt, és sajnos ma sem a római kulturális életben. Azon túl, hogy egy-két tudományos rendezvény mellett az olasz közönségnek szánt koncerteket, folklór műsorokat és filmvetítéseket, kiállításokat rendez a Rómában élő magyarok (elsősorban a két követség dolgozóinak családjai) számára. Sajnos, az utóbbi években visszaállt a hatvanas évekre jellemző helyzet, a Borromini által épített négyemeletes palota a kulturális intézet hivatalain túl csak a két követség és az akadémia munkatársainak szálláshelyéül szolgál. Ráadásul az egykori művészház az ösztöndíjasok számára kialakított 13 szobájában, ahol 1960-tól 50 éven át az ösztöndíjasok laktak és dolgoztak, ma főleg a kulturális rendezvények előadóit, a „program-vendégeket” és a nagykövetség vendégeit szállásolják el. Ma igazi magyar ösztöndíjas életről (amelynek alapvető feltétele a hosszabb ideig Rómában kutató tudósok és alkotó művészek aktív tevékenysége) semmiképp sem beszélhetünk.⁸

II. Az egyetemi magyar tanszékek szerepe a magyar nyelv és kultúra „nyugati” jelenlétének megmaradásában

A rendszerváltás óta Olaszországban éppúgy, mint Nyugat-Európában és Amerikában, a régi típusú magyar diaszpóra megszűnőben van. Sokan meghaltak, sokan hazaköltöztek. Ma már az ötvenévesnél fiatalabb, Nyugaton élő magyarok,

7 Molnár Antal: *A Római Magyar Akadémia (1894–2014)* in Molnár A. Tóth T.: *A Falconieri palota*. Budapest, i. m., Balassi Intézet, 113–156; Sárközy Péter: *A Római Magyar Történeti Intézet és a Római magyar Akadémia 115 esztendeje* in uő.: *Róma mindannyiunk közös hazája. Magyar emlékek Rómában – magyarok emlékei Rómáról*. Budapest, 2010, Romanika, 107–139.

8 Sárközy P.: „Harc” a Római Magyar Akadémiáért in uő.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek, 1990–2015*. Bp., 2015, Nap Kiadó, 93–145.

így az Olaszországban munkát talált fiatalok, nem „menekültek” el hazájukból, hanem csak „szerencsét” próbálni jöttek Itáliába, ahol ugyan kisebb a fizetés, mint Angliában, de a napsütéses gyönyörű országban határozottan boldogabban lehet élni, még annak is, akinek nincs sok pénze.

Mint 1979–2017 között a Római Tudományegyetem magyar tanszékén magyar és összehasonlító irodalmat tanító tanárnak az a határozott meggyőződés, hogy a nem kisebbségi magyar diaszpóra esetében – úgy Olaszországban, mint általában „Nyugaton” – nem a magyar diaszpóra számának csökkenése és átalakulása a fő probléma, hanem az, hogy míg a XX. század utolsó két évtizedében az összes nyugati ország legalább egy egyetemén komoly magyar tanszék működött, ezek mind megszűntek, vagy lektorátussá alakultak át. Olaszországban a rendszerváltáskor még kilenc egyetemen (Bologna, Firenze, Milánó, Nápoly, Padova, Pavia, Róma, Torino, Udine) létezett magyar tanszék, a tanszékvezető tanárok halálával, illetve nyugdíjba vonulásával ma már csak két egyetemen működik kinevezett egyetemi tanár által vezetett magyar tanszék (Firenzében és Padovában), míg Nápolyban, Rómában és Udinében ma már csak szerződéses tanársegédek és lektorok biztosítják még egy ideig az egyetemi magyar oktatást. De mint arra a *Hitel* 2017. októberi számában közölt „Vár állott, most kőhalom” című írásomban már rámutattam,⁹ minden korábbi kétségbeesett Cassandra-írásaim, beadványaim figyelmeztetései ellenére, azóta szinte az összes nyugat-európai (és amerikai) magyar tanszék vagy megszűnt, vagy átalakult nyelvoktatást még egy ideig biztosító lektorátussá, vagy mint Bécsben, a finnugor intézet egyik tárgyaként tartják a magyar irodalmi, művelődéstörténeti órákat.

Meggyőződésem, hogy a külföldi (nyugati) magyar diaszpórák érezhető és fokozatos csökkenése idején a magyar kultúrpolitika egyik fontos kérdésének kellene lennie a külföldi egyetemi magyar tanszékek további fenntartása és támogatása. El kellene érni, hogy az Európa nagy kulturális központjainak számító városok egyetemein, ahol a XX. században hagyományosan magyar tanszékek működtek (London, Stockholm, Helsinki, Groningen vagy Amszterdam, Belgrád, Berlin, Bécs, Bologna, Bukarest, Firenze, Helsinki, Krakkó, München, Nápoly, Padova, Pozsony, Prága, Párizs (esetleg Strasbourg, Lyon vagy Grenoble, illetve Zágráb), beleértve természetesen a magyar kisebbség hagyományos egyetemeit (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nyitra, Újvidék), továbbra is egyetemi tanszéki szinten (tudományos színvonalon) folytatódjék a magyar történelem, irodalom és nyelv (nyelvészet) oktatása.

A magyar műveltség európai rangja fennmaradásának biztosításához a magyar kulturális külpolitikának szüksége van arra, hogy az európai államok legnagyobb egyetemein lehetőségük legyen a külföldi egyetemistáknak (és ku-

9 Sárközy P.: Hungarológia a bolognai reform után in *Godolatok a hungarológiáról (A VII. Nemzetközi Kongresszus előadásai)*. Kolozsvár, 2012, Nemzetközi Magyarásztudományi Társaság, 118–128; Uő.: Hungarológia nálunk és más nemzeteknél. *Hitel*, 2012. június, 77–89.

tatóknak), hogymegismerkedjenek a magyar történelemmel és irodalommal, egyúttal lehetővé téve, hogy az országban élő magyar diaszpóra bölcsészettudományi karokra iratkozó (esetleg már magyarul nem tudó, nem olvasó) fiataljainak elérhető legyen a magyar tanszék kultúrtörténeti óráinak látogatása és a magyar nyelvtudásuk tökéletesítése. Ezeket a tanszékeket komoly szakmai elismertséggel rendelkező egyetemi tanároknak (legyenek külföldiek vagy magyarok) kell vezetniük, akik az ország egyetemeinek tudományos életében a különböző kulturális fórumokon magas szinten tudják képviselni a magyar tudomány eredményeit, és elősegíteni a magyar és az adott ország tudományos kutatásainak szerves kapcsolatát.

A mai magyar kulturális külpolitikának, a „klebelsbergi modellt” XXI. századi körülményekhez alkalmazva kellene vállalnia a külföldi egyetemi magyar tanszékek, és ahol erre még lehetőség van, a magyar tudomány támogatására alapított Collegium Hungaricumok tudományos létezésének és működésének támogatásával. Azok a külföldi egyetemek, ahol a hungarológiai oktatásnak hagyományai vannak, abban az esetben, ha a magyar állam hozzájárulna és biztosítaná az egyetemi akkreditációval rendelkező oktatók fizetésének legalább felét, szívesen fogadna magyar professzorokat és lektorokat. Épp ezért a magyar tudományosság képviselőinek (a Magyar Tudományos Akadémiának, Magyar Művészeti Akadémiának, a tudományegyetemek magyar, történelem és idegen nyelv és irodalom tanszékeinek, a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságnak, illetve a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának) közösen kellene fellépniük és javasolniuk, hogy a külügyminisztérium és a kulturális tárca felelős vezetői vállalják és biztosítsák a korábban hungarológiai tanszékekkel rendelkező nyugat-európai és amerikai (Toronto, Bloomington) egyetemek magyar tanszékeinek fennmaradását, illetve újraindítását. Ha ezt nem teszik, és a nyugati magyar diaszpóra kulturális támogatása továbbra is kimerül alkalmi nyelvtanárok és lektorok küldésében, cserkészcsapatok és vasárnapi iskolák támogatásában – ami természetesen továbbra is szükséges –, akkor a nyugati magyar diáspórák nem fogják tudni fenntartani kulturális magyar identitásukat. Ehhez arra van szükség, hogy az illető ország nagy városaiban ismét legyen a magyar kultúrának komoly tudományos központja, egyetemi magyar tanszék, és ahol erre lehetőség van, a magyar állam által fenntartott komoly tudományos és művészi tevékenységet folytató intézmény, Collegium Hungaricum vagy „Magyar Akadémia”. Rómában szinte minden komoly európai országnak máig létezik és működik a XIX. század végén vagy a XX. század elején alapított akadémiaja és művészháza (így Ausztriának, Lengyelországnak és Romániának is külön működik a Tudományos Akadémiájuk által támogatott akadémiaja, és emellett egy külön kulturális ismeretterjesztéssel foglalkozó intézete). Ennek hiányában az illető országban egyre kevesebb külföldi értelmiségi fogja ismerni hazánk történelmi múltját és jelenét (hogy megvédhesse hazánkat az olykor igaztalan állításoktól), emellett előbb a magyar diaszpóra harmadik, majd ezt követően már a második generáció tagjai sem fogják

megőrizni a magyar nyelvet, de főleg nem fognak semmit sem tudni szüleik, nagyszüleik hazájának történelméről, kultúrájáról.

Az utolsó húsz évben sikerült tétlenül szemlélni (mint Zorba, a görög) a nyugati magyar tanszékek és kutatások rendszerének összeomlását, mindazt, amit a nemzetellenes Kádár-rendszer utolsó évtizedében egy kiváló szervező-képességű irodalomtörténésznek, Klaniczay Tibornak és az általa szervezett hazai tudósokból, a határon túli magyar tanszékek tanáraiból, a még meglevő nyugati magyar tanszékek vezetőiből álló csoportnak és a magyarságtudomány kérdéseivel is foglalkozó külföldi kollégáiknak sikerült az utolsó pillanatban megmenteni, feléleszteni Klebelsberg Kunó, Gerevich Tibor, Gragger Róbert, Miskolczy Gyula és társaik örökségéből. A második világháború után a külföldi magyar egyetemi oktatás és nemzetközi hungarológiai kutatás fénykora megítélésem szerint a XX. század utolsó két évtizedében tetőzött. Ennek szakadt vége Klaniczay Tibor és nemzedéktársainak halálát követően az új évezred elején, amikor a magyar kulturális külpolitika felhagyott a külföldi hungarológia (egyetemi oktatás, tudományos kutatómunka) intézményes támogatásával.

Napjainkban a külföldi egyetemi magyar oktatás és a Collegiumok Hungaricumok tekintetben rosszabb a helyzet, mint a hetvenes-nyolcvanas években volt. Ami, azon túl, hogy szegény, ráadásul még teljes abszurditás is a nemzeti értékek védelmére felesküdt kormányok esetében. A mostani helyzetért felelősök ugyan nem nézik ellenségesen a külföldi hungarológia képviselőinek a magyar kultúra értékeinek terjesztéséért folytatott erőfeszítéseit, mint az „aczélos-korszak” korifeusai, csak éppenséggel nem tesznek érte semmit. Ez pedig már Dante szerint is az egyik legnagyobb bűn. Még a Pokol sem fogadja be a „közönyösöket”: „Hírüket elfeledte a világ, / megveti őket igazság és részvét / Ne többet róluk: nézd meg s menj tovább.”¹⁰

III. Olaszországi magyar írók identitástudata

Annak ellenére, hogy sem a II. világháború, sem az 1956-os forradalom után nem formálódott ki Olaszországban Amerikára és más nyugati magyar diaszpórákra jellemző kulturális élet, ugyanakkor viszonylag magas a II. világháború utáni hét évtizedben az Olaszországban élő magyar írók száma. A szép-irodalmi műveiket csak magyar nyelven írók közül kiemelkedik Márai Sándor, Hubay Miklós és a két Rómában élő teológus-költő, Békés Gellért OSB és Szabó Ferenc S. J. életműve. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ezek a szerzők nem vettek részt szervesen sem az olaszországi magyar közösség életében, sem az egykorú olasz kulturális életben. Márai Sándor esetében egyértelmű, hogy mind Olaszországban, mind Amerikában regényeit elsősorban a hazai közön-

10 A *Pokol*, III. ének, 49–51. Babits Mihály fordítása.

ségnek, az utókornak, az egyetemes magyar irodalom számára írta. Békés Gellért mint az Actio Catholica egyik vezetője 1949-ben magára vállalta az egyik leg-színvonalasabb folyóirat, a *Katolikus Szemle* szerkesztését, de azt az összes Nyu-gaton élő magyar értelmiségi számára jelentették meg negyven éven át, hogy a Magyarországról elmenekült magyar értelmiségiek között terjesszék a kato-likus egyház tanításait, a kommunista rendszer által elhallgatott magyar iro-dalom értékeit és a külföldre menekült magyar írók új műveit (miközben saját verseit a Jóistennek és önmagának írta). A jezsuita Szabó Ferenc mint a Vatikáni Rádió magyar adásainak harminc éven keresztül szerkesztője természetesen kötődött a római magyar közösség életéhez, de műveit elsősorban a magyar teológusok, a hazai olvasók és irodalomtörténészek számára írta.

Márai Sándor 1948 és 1952 között élt feleségével Posillipóban (itt írta emig-rációját követő első regényét, a *Béke Ithakában*, miközben hetente egyszer Rómá-ba utazott, ahol beolvasta a Szabad Európa Rádióban *Ulysses* álnéven írt jegy-zeteit). 1952-ben az olaszországi nagy szegénység elől elmenekülve átköltöztek Amerikába, és tizenöt éven keresztül New Yorkban laktak, majd fogadott fiuk egyetemi tanulmányainak befejeztével, amikor megörökölték felesége nagy-bátyjának Salernóban levő házát, 1967 és 1980 között ismét Itáliában éltek, és csak egészségi állapotuk romlásával költöztek vissza Amerikába, ahol, reményeik szerint számíthattak fiuk segítségére és az amerikai egészségbiztosítás, az olasz-nál lényegesen jobb szolgáltatásaira. Márai jól érezte magát Itália egyik legszebb táján, a nápolyi és salernói öbölben. Szerette az olaszokat, az olasz táj és a mű-emlékek szépsége is vonzotta, de mint *Naplója* és „olasz” regényei (*San Gennaro vére, Judit*) is mutatják, alig volt kapcsolata az olasz írókkal vagy az Olaszország-ban élő magyar értelmiségiekkel (az olasz egyetemi magyar tanszékek tanárai-val vagy a *Katolikus Szemle* szerkesztőségének körével), egyedül csak a Triznya házaspárt látogatta meg második olaszországi tartózkodása idején, őket is csak akkor, ha más magyarral nem kellett találkoznia.¹¹ Hasonlóképpen nem volt közelebbi kapcsolata az olasz írókkal, kritikusokkal sem. Ahogy a *Nyugat* alapító szerkesztője, az öreg „italomán” Fenyő Miksa észrevette és szellemesen meg-állapította egy futó találkozásukat követően olasz esszékönyvében: Márai ma-gányosan, egyedül élt feleségével a hatvanmilliós Olaszországban.¹²

11 Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*. Szerk. Hafner Zoltán. Bp., 2000, Kortárs Kiadó.

12 Fenyő Miksa Olaszországról írt esszékönyvében (*Ami kimaradt az Odysseából*. München, 1963, Griff) így ír a Caffé Grecóban történt véletlen 1952. évi találkozásukról: „Délután a Caffé Grecóba menve Márait láttam ott, aki Rómából jött át egy napra. Megörültem neki, hosszú idő után valaki, akihez valami közöm van. Beszéde érdekes, gazdag hangszerelésű, igyekszik is, hogy az legyen. Amiket én mondtam neki, nem nagyon érdekelték, nyilván nem is volt érdekes, bár nem tudhatta, mert láthatóan meg sem hallotta. [...] az az érzésem, hogy Márai észre se vette sem a mellettünk ülő két szép lányt, sem engem, ő egyedül ült a Grécóban” (127–129). Ld. Sárközy Péter: *Márai Sándor olaszországi írói magánya* in uő.: *Itália vonzásában*. Budapest, 2014, Nap Kiadó, 240–252.

Hasonlóképp élt Olaszországban a hetvenes-nyolcvanas években Hubay Miklós is, aki a hazai mellőztetés miatt fogadta el a Firenzei Egyetem meghívását, hogy Pálincás László halála után vegye át a magyar tanszék vezetését. Meglehetősen szerény megbízott tanári fizetésért kellett magyar nyelvórákat és heti két irodalmi előadást tartania néhány diák számára. Így élt albérleti szobákban 1974 és 1981 között fele-fele arányban itthon és Olaszországban. Ez idő alatt, akárcsak Márai Sándor, ő is teljes mértékben megmaradt magyar írónak, magyarul a hazai olvasók és színházak számára írta műveit. Ifjúkori genfi barátjának, Umberto Albini klasszika-filológus professzornak, az antik görög és latin színházi intézet igazgatójának, József Attila és Illyés Gyula versei fordítójának köszönhetően színműveit olaszra is lefordították és olasz színházakban is bemutatták, de igazi sikert külföldön sem sikerült elérnie. Így nyugdíjaztatása után nagy örömmel fogadta el 1981-ben a megtisztelő meghívást, hogy legyen a Magyar Írószövetség, majd a magyar PEN-club elnöke. Magam közelről láthattam Hubay Miklós nem könnyű olaszországi életét, ezért miközben nagy elismeréssel adózom írói munkásságának és a magyar irodalom olaszországi jelenlétéért kifejtett nagyon értékes tevékenysége előtt, nem felejtettem el, hogy az általa hőn szeretett Itáliában eltöltött éveit félig-meddig „száműzetésként” élte meg.¹³

Érdekes módon a XX. század második felében Olaszországban nemcsak a Magyarországról „elűzött” magyar írók találtak otthonra egy ideig, hanem mellettük több olyan magyar származású író is élt, akik műveiket olaszul írták, és olasz írókká váltak. Nem nagyon vettek részt az olaszországi magyar diaszpóra életében, és a hazai irodalmi élettel való kapcsolataik is meglehetősen korlátozottak voltak, de olasz íróként is mindvégig megtartották magyar „irodalmi identitásukat”, és igen sokat tettek a magyar irodalom értékeinek olaszországi terjesztéséért. Ezek közé tartozik a fiumei születésű, gyerekkorától háromnyelvű Paolo Santarcangeli, a torinói magyar tanszék alapító professzora, a II. világháború szörnyűségei után Olaszországban letelepedett Edith Bruck, valamint az 1956-os menekült Giorgio Pressburger és a tízéves korától Olaszországban élő egyik legjelentősebb mai olasz költő, a magát „olasz nyelvű magyar írónak” tartó Tomaso Kemeny, azaz Kemény Tamás. Mindnyájukra jellemző, hogy saját olasz írói munkásságukon túl igen sokat tettek a magyar kultúra és a magyar irodalom olaszországi terjesztéséért.

Edith Bruck

A Magyarországon 1932-ben született, de magát olasz írónőnek valló Edith Bruckot a holokauszt szörnyűségei tették árvává és hontalanná, aki a szörnyű 1944-es tragédiát és az auschwitz-i poklot kislánként túlélve végül Olaszország-

13 Ld. Sárközy P.: Egy magyar író olasz „száműzetése”. Hubay Miklós Olaszországban in uő.: *Itália vonzásában*, i. m. 252–263.

ban telepedett le, és vált olasz nyelven íróvá és olasz értelmiségivé, aki saját fiatal korának tragédiáit és felnőtt kora örömeit, problémáit olasz nyelven fogalmazta meg elsősorban az olasz olvasók számára. Edith Bruck 1958 óta olasz nyelven írta és jelentette meg regényeit és versesköteteit. (Ezekben fiatalkorának tragikus emlékei, szülőfalujának, Tiszakarádnak a gyermekkorában tapasztalt, az idegeneket kirekesztő, a zsidó lakosság elhurcolását sokszor támogató magatartása egyre fájóbban tér vissza visszaemlékezéseiben.) Edith Bruck esetében valóban magyar származású olasz írónőről, az olasz politikai életben aktívan résztvevő baloldali olasz értelmiségiről beszélhetünk. Ugyanakkor sosem szakadt el a magyar nyelvtől és a magyar irodalomtól, melyhez fiatalkorától kezdve máig komoly érzelmi-intellektuális kötődése van. Férjével, Nelo Risi olasz költővel együtt kezdte fordítani a XX. századi magyar költőket, majd később egyedül is folytatta a magyar költők (József Attila, Radnóti Miklós és Illyés Gyula) verseinek fordítását.¹⁴ Neki köszönhető, hogy József Attila válogatott versei az ő fordításában 2002-ben a Mondadori kiadó a XX. század legnagyobb költőit bemutató sorozatában is megjelentek.

Giorgio Pressburger

A Pressburger ikerpár azért hagyta el 1956-ban Magyarországot, mert a világháború és az ötvenes évek szörnyűségei után szabadon akartak élni. Mivel mindketten az ELTE olasz szakos hallgatói voltak, így Olaszországban telepedtek le, és a nyolcvanas években mint magyar származású olasz értelmiségiek szereztek maguknak elismertséget az olasz kulturális életben, a tragikusan korán meghalt Miklós (Nicola) mint neves gazdasági újságíró, György (Giorgio) mint színházi rendező, író és kritikus. Gyermekkorukat és a budapesti zsidó polgárság életének emlékeit először „négykezes” önvallomásos könyvekben örökítették meg, majd testvérbátyja halálát követően Giorgio Pressburger (1937–2017) elismert olasz íróvá, az olasz kulturális élet fontos személyiségévé vált, aki mindig vállalta magyar gyökereit, illetve sokat tett a magyar irodalom és kultúra olaszországi elismertségéért (úgyis mint Esterházy Péter és Kertész Imre olasz fordítója, Madách Imre remekművének olasz nyelvű előadásának rendező-fordítója), de saját, legtöbbször magyarországi gyerekkorának emlékeivel foglalkozó regényeit, kritikáit és esszéit olasz nyelven az olasz és európai közönségnek írta, mint magyar származású olasz író.¹⁵

14 Gy. Illyés: *Két kéz – Due mani*. Milano, 1966, *All'insegna del pesce d'oro*; A. József: *Poesie*. Milano, 2002, Mondadori; Miklós Radnóti: *Mi capirebbero le scimmie*. *Poesie*. Milano, 2009, Donzelli.

15 Giorgio Pressburger regényei magyar nyelven is megjelentek Maria Rosaria Sciglitano és Magyarósi Gizella fordításában: *Storie dell'Ottavo ristretto* (Józsefvárosi történetek), 1986; *L'elefante verde* (A zöld elefánt), 1986; *La legge degli spazi bianchi* (A sorközök törvénye), 1989; *Il sussurro della grande voce* (Suttogás nagy hanggal), 1990; *La coscienza sensibile* (Az érzékeny öntudat), 1994; *I due gemelli* (Az ikrek), 1996. Vö.: M. Sciglitano, in *Italia e Ungheria dagli anni Trenta agli anni Ottanta*, a cura di P. Sárközy. Budapest, 1988, Universitas, 233–244.

A XX. század során több magyar író a zsidóságot ért kirekesztő törvények és az ezt követő tragédia kényszerítette a magyar szülőföld elhagyására. Ennél sajtósejtőbb Paolo Santarcangeli (1909–1995), a magyar irodalom egyik legkiválóbb olasz ismerőjének és fordítójának esete, aki Fiumében született, és gyerekkorától kezdve egyaránt anyanyelvi szinten beszélt magyarul, németül és olaszul. Magyar nyelven kezdte elemi iskolai tanulmányait az első világháború éveiben, majd Fiume Olaszországhoz való csatolása után olasz nyelven folytatta felsőfokú tanulmányait. Előbb antifasiszta tevékenysége, majd zsidó származása miatt lett üldözött Olaszországban, a háború végén pedig mint „fasiszta olasz” kellett elmenekülnie szülővárosából Tito kommunista partizánjai xenofób bosszúja elől, akik az isztriai olaszokat épp olyan kegyetlenséggel irtották, mint a vajdasági és bácskai magyarokat. Fiumei többnyelvű gyerekkoráról és a háborús évek megpróbáltatásairól részletesen beszámol két életrajzi regényében (*Il porto dell'aquila decapitata* (A lefejezett kétfejű sas kikötője), 1969; *In cattività babilonese. Avventure e disavventure in tempo di guerra di un giovane giuliano ebreo e fiumano per giunta* (Babiloni fogságban. Egy fiatal velence-giuliai zsidó fiatal, aki még ráadásul fiumei is volt, kalandjai a háború idején), 1987. Ez utóbbi regénynek az előszavát gyerekkori fiumei iskolatársa, a magyarul jól tudó, híres olasz történész-politikus, az olasz ellenállás hőse, Leo Valiani szenátor írta.

Paolo Santarcangeli háború után Torinóban telepedett le, és vált elismert olasz íróvá és egyben a magyar irodalom egyik leghatásosabb olaszországi terjesztőjévé, Petőfi, Ady és a XX. századi modern magyar költők (Babits, Kosztolányi, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Rákos Sándor, Somlyó György) egyik legavatottabb igazi költő-fordítójaként,¹⁶ illetve mint a Torinói Tudományegyetem magyar tanszékének alapító professzora.¹⁷ Neki köszönhető az egyik legkiválóbb, tragikusan fiatalon meghalt olasz hungarológus, a torinói magyar tanszéken őt követő Gianpiero Cavaglià kiemelkedése.¹⁸

Paolo Santarcangeli olasz író létére mindig kereste a magyar írókkal és az irodalmi élettel való kapcsolatokat. Miközben egymás után jelentette meg a XX. századi magyar költők műveiből készített fordításait, igen fontosnak tartotta, hogy saját művei magyar fordításban is megjelenjenek. Ezek között nemcsak

16 Magyar költők P. Santarcangeli olasz fordításában: *Lirica ungherese del 900*. Parma, 1962, Guanda; Endre Ady: *Poesie*. Milano 1963, Lerici; Endre Ady: *Sangue e oro*. Milano, 1965, Accademia; Lajos Kassák: *Il cavallo muore e gli uccelli volano via*. Torino, All'insegna del pesce, 1969; Michel Babits: *Il libro di Giona*. Budapest, 1976, Arion; Sándor Weöres: *Verso la perfezione – La nascita della poesia*. Torino, 1976, Bona; *Trilogia di poeti ungheresi* (S. Weöres, Gy. Somlyó, S. Rákos), Firenze, 1984, Vallecchi; Sándor Petőfi: *Poesie scelte*. Torino, 1985, UTET.

17 P. Sárközy: Paolo Santarcangeli. *Rivista di Studi Ungheresi*, 11/1996; I. Fried: La Fiume di Santarcangel. *Annuario*, Roma–Szeged, 2005, 96–104.

18 Sárközy Péter: Irodalmunk külföldi barátai: Gianpiero Cavaglià professzor, in Sárközy P.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek, 1990–2015*. Budapest, 2015, Nap Kiadó, 183–187.

három verskötete és egy elbeszélés válogatása jelent meg Magyarországon, hanem ezoterikus témákkal foglalkozó nagysikerű esszé és tanulmánykötetei is (*Beszélgetések a Sátánnal, Pokolra kell annak menni*).

Paolo Santarcangelinek és fiumei iskolatársának, a neves szocialista történész és politikusnak, Leo Valiani szenátornak köszönhető, hogy Nagy Imre és a több mint 250 forradalmár kivégzésének hírére 1960-ban az egyik legjelentősebb olasz kulturális folyóirat, az *Il Ponte* az általuk szerkesztett dupla számban nemcsak azt mutatták be, hogy szabadságukért és függetlenségükért harcoló magyarok nem ellenforradalmár fasiszták, hanem hazafiak voltak. Leo Valiani nagy történeti tanulmánya és neves politikusok és történészek által írt tanulmányokat követve, Paolo Santarcangeli 150 oldalas irodalmi antológiában mutatta be a XIX–XX. századi magyar irodalom legnagyobb költőit – saját fordításában.¹⁹ Nagymértékben ennek köszönhető a magyar irodalom hatvanas években újra kezdődő olaszországi „fortunája”, amely azóta máig tart. Ebben nagy része volt Paolo Santarcangeli fordítói munkásságának, a két első önálló olasz Ady-kötet kiadásának, Babits Mihály *Jónás könyvének*, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor olaszországi bemutatásának, valamint a máig legköltőibb, valóban élvezhető Petőfi Sándor-kötet (*Poesie*. Utet, 1985). Paolo Santarcangeli életműve a magyar irodalom szerves részét képezi.

Tomaso Kemeny

Az Itáliában élő és alkotó magyar származású költők közül a „migrációs irodalom”²⁰ legjellegzetesebb példáját és legérdekesebb jelenségét minden bizonnyal Janus Pannonius méltó utódjának, Tomaso Kemeny, a magyar identitású olasz író életműve példázza. Hiszen esetében nincs szó olyan íróról, aki nyelvet váltott volna. Tomaso Kemeny, azaz, Kemény Tamás, tízéves kisgyerekként került szüleivel 1948-ban Itáliába, és teljesen természetes volt számára, hogy olasz nyelvű környezetben, olasz iskolákba, egyetemre járva olasz értelmiségivé, a Paviai Egyetem angol tanszékének professzorává vált. Költőként és íróként is természetesen második anyanyelvén, a kisgyerekkorában tökéletesen elsajátított olasz nyelven, olasz és angol-amerikai költők hatása alatt írta műveit. Tomaso Kemeny tehát olasz író és költő, olasz irodalomkritikus és irodalomtörténész. De ugyanakkor Kemény Tamás magyar ember, aki szüleivel és magyar barátai-val mindig és máig magyarul beszélt és beszél; gyerekkori élményein, édesanyja meséin, a háborúban elesett édesapja és őt örökbefogadó, hazájából családjával együtt elmenekülni kényszerült apa történetein nevelkedett, aki kiskorától kezdve magyarul is olvasott és olvas azóta is, aki felnőtt fejjel, majdnem

19 Sárközy P.: Az 1956-os magyar forradalom és az olasz kultúra. A magyar forradalom olaszországi visszhangja) in uő.: *Itália vonzásában*, i. m., 278–303.

20 P. Sárközy: La letteratura ungherese in migrazione in *Migratio et litterae. Neohelicon*, Budapest-Leiden, 1, 2004, 7–112.

ötvenéves korában döbbsen rá igazán az olasz nyelvűsége alatt meghúzódo magyar identitására.

Tomaso Kemény első (olasz) verseskötete 1976-ban jelent meg, melyet újabb hét versválogatás, drámák és regények követtek, és ma a szerző az egyik leg(él)ismertebb (poszt)modern költőnek számít Itáliában. Hogy olasz költőként milyen nagyra tartják, mutatja, hogy ő számít ma Marlowe, Byron, Shelley, Pound, Dylan Thomas egyik legavatottabb olasz tolmácsolójának, annyira, hogy a Mondadori Klasszikusok sorozata 1993-ban az ő fordításában jelentette meg Byron összes költeményeit. Tomaso Kemény ma az egyik legjelentősebb modern poszt-avangárd európai költő, a „mitomodernismo” mozgalom egyik vezetője. Ő a milánói költők háza, a „Casa dei Poeti” igazgatója.

Első magyar fordításait (Kosztolányi: *Negyven pillanatkép*) az 1986-ban alapított (általam szerkesztett) olasz hungarológiai szemle, a *Rivista di Studi Ungheresi* első számának felkérésére készítette, melyeket hamar újabb Ady Endre- és Pilinszky-versek követtek. A római magyar tanszék kérésére készítette első József Attila fordításait is, a *Flóra*-verseket, melyeket Kozmutza Flóra segítségével József Attila neki írt leveleivel egybe szerkesztve jelentettünk meg 1995-ben a római egyetem kiadójának gondozásában.²¹ József Attila fordításainak betetőzése volt a József Attila születése századik évfordulójára kiadott válogatott kötet (A. József: *Poesie*. Roma, 2005, Lithos), mely minden bizonnyal József Attila verseinek igazi költő által fordított olasz megszólaltatása:

A rendszerváltás után egyre több alkalommal jött irodalomtörténész-előadóként Magyarországra, mely során alakult ki baráti kapcsolata a magyarországi neo- és posztavantgard költőkkel, mindenekelőtt Szkárosi Endrével és Szőcs Gézával. A Magyarországgal és a magyar irodalmi élettel való kapcsolatfelvétel, illetve szeretett édesanyjának és nevelőapjának elvesztése vezetheték arra, hogy olaszul írt verseiben már korábban is előforduló kisebb életrajzi utalásokon túl is foglalkozzék magyarságával, hogy mit is jelent számára, olaszul író magyar költőnek lenni, ahogy ő maga fogalmazta meg saját költői identitását. Ennek költői hozadéka az 1995–2004 között írt, 12 énekből álló kiseposza, helyesebben, hosszúverse, a tassói *Megszabadított Jeruzsálem* és az általa is fordított Ezra Pound *Cantos*-ainak stílusát modern formában felidéző *La Transilvania liberata* (Megszabadított Erdély), mely szinte egyszerre jelent meg 2005-ben olasz és magyar nyelven Szkárosi Endre fordításában (*Erdély Aranypora*).²²

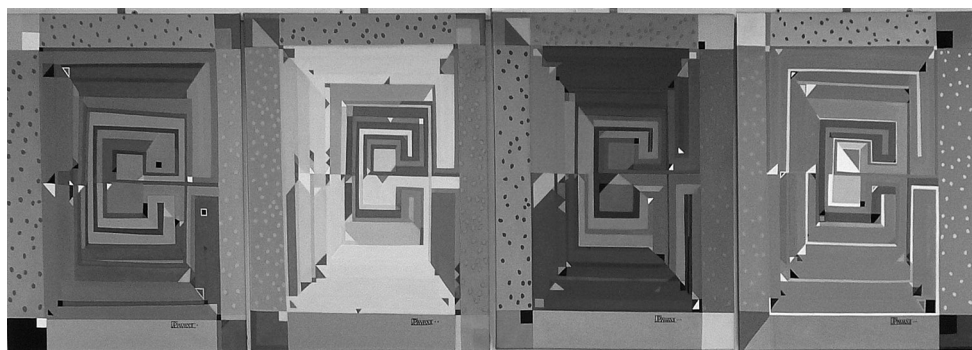
21 Attila József: *Flora – amore mio*. Szerk. N. Ferroni. Roma, 1995, Bulzoni; N. Ferroni – P. Sárközy: *Senza speranza. Esistenzialismo e socialismo nell'opera di Attila József* (Reménytelenül. József Attila egzisztencialista és szocialista költészete), a versbetéteket fordította T. Kemény). Roma, 1999, Bulzoni.

22 T. Kemény: *La Transilvania liberata. Poema epiconirico*. Milano, 2005, Effigie; *Erdély Aranypora*, ford. Szkárosi Endre. Arad-Budapest, 2005, Irodalmi Jelen–a Dunánál közös kiadása. Az első két éneket a *Rivista di Studi Ungheresi* közölte először az 1999. évi 14. számában. Az eposz később megjelent Tomaso Kemény verseinek magyar fordításkötetében is: *A vízözön mondja. Válogatott versek*. Ford. Szkárosi Endre. Budapest, 2011, Magyar Műhely.

Kemény Tamás családja nem erdélyi származású, és maga is csak most, könyvének magyar kiadása után annak bemutatására látogatott el Erdély általa megénekelt városaiba. Erdély számára az ifjúkori mesék világa, ahol mint kisgyerek – Jósika, Kemény és Jókai regényei alapján – az aranykort kereste, és keresi talán ma is. Épp ezért tartom kiváló megoldásnak a magyar fordító, Székárosi Endre címválasztását: *Erdély Aranypora*, hiszen Kemény Tamás olaszul írt hosszúverse semmiképp sem értelmezhető valamiféle irredenta nosztalgia-műként, melyre a kevésbé művelt román és magyar olvasó a *Megszabadított Erdély* tassói cím alapján gondolhatott volna. Kemény Tamás esetében a „megszabadított Erdély” nem Babits fogarasi éveinek tordai pogácsás tája, melynek „határát sorompók nem állják”, hanem a gyermekkorától Itáliában élő költő édesanyjától hallott meséinek világa. Művével a költő nem Erdélyt, hanem önmagát kívánja felszabadítani a benne élő fájdalomtól.

Bátran elmondhatjuk, hogy Tomaso Kemény, azaz Kemény Tamás Erdély-eposza a modern olasz költészet egyik legjelentősebb művészi teljesítménye, és egyúttal a mai magyar költészet egyik legnagyobb költői műve is, hiszen ez az eposz rólunk is szól, a mi magyar életünkről, a mi tragédiáinkról, Trianonról, Erdély elvesztéséről és 56-ról, szabadságvágyunkról és álmainkról. A magyar irodalomtörténet-írás egyik legérzékenyebb pontja a hiányzó magyar eposz volt. Most, Vörösmarty és Arany János után másfél évszázaddal ez az identitás-eposz megszületett, Kemény Tamás magyar költő eposza a *Megszabadított Erdély*-ről – igaz, olasz nyelven, Olaszországban és az olasz közönség számára.

Talán még van remény, és még nem következtek be a magyar kultúra olaszországi jelenlétének „végnapjai”.

János Piroška: Jósikák

Németh István Péter

Mezei csokor

(Berzsenyi-szvit)

I.

Nőszírom volt első, mi kinyílt a kertben
majd virágzott tulipánfa ága,
s nem fagyott el még füge sem, holott dér
vonta babérfánk.

Részegítőn szállt a jezsámen-illat,
repce sárgállt, mint a bazalt hegyekből
újra forrongó aranyos folyam, dőlt
végig a tájon.

Gyertya-formán gyúlt ki a gesztenye mind,
s azt ígérték már a szederfa-bimbók
hogy befestik majd vacsorán az ajkam
szád pirosával.

II.

A Szent György-hegyi út Szigligetig csupa
pásztortáska, pipacs, sárga körömvirág,
ánizs, réti katáng, fecskefü, szarkaláb –
Vedd hát: versbe szedett csokor!

III.

Hullámolnak elébed, lám, a kígyósziszek,
árnyék sincsen alattomos fényben, amerre jársz,
fölkéklík valahány szál, a bokád körül
csak gyöngykavics pereg.

NÉMETH ISTVÁN PÉTER (1960) az ELTE magyar-könyvtár szakán végzett. Tapolcán él. Készthelyen könyvtáros. Utóbbi kötete: *21 hurok* (2018).

IV.

Nézd, a kelő Nap a lombok alá süt először a hegyre,
s este előtt ér túlhan az erdei fák koronáján.
Kéklík a szürke bazalt, míg róla gyíkocska iramlík.
Évmilliós a talapzata, így él mind, ami miccen.
Ébredez, újra is alvad a fény: örökétíg arany menny
gyúl, ciripel tücsök, és a Badacsony pirosan-feketéll most.

V.

Szellőrózsa, kököröcsin, nősirom és pipacs
hullong színeivel rá a Kodó-patak
kéklő habjaira, s forg a malom-kerék
egy-földet-levegőeget.

Domolykó, csuka, ponty bódul, alámerül,
ám fölrebben a gém. S mintha utána nem
lőháton, hanem egy delfinen úszna már.
Krátértőba vakít a Nap.

VI.

Húsen hullana már hantra a harmat... Ám
jól megtartja fonál – hát leheletfinom
pókhálókön az ősz gyöngyei ringanak
tüskés csipkefa ág alatt.

Andalgások egy utcánév körül

„...hej, van számos utca...”

Zerkovitz híres operettjében, a *Csókos asszonyban* azt éneklik: „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota...” Szemem előtt a MÚOSZ (régi) székháza jelenik meg, ahová a hetvenes években nem jutottam be, de sokszor elmentem mellette: nem messze volt az az óvoda, ahová a fiamat kísérgettem.

Valójában több „kis palota” van a Bajza utcában. Az említett (a mellette állóval együtt) ma a Magyar Művészeti Akadémia székháza. Paloták? Inkább villák: ezt például építtetőjéről a Schanzer-villának nevezték. A *Hitel* olvasói biztosan tudják, hogy az utca végén található az Írószövetség székháza. A város központjával összekötő (belső részén a város legdrágább üzleteivel hivalkodó) Andrássy út másik sarkán sokáig a szovjet nagykövetség terpeszkedett: Vajon itt volt a magyar hódoltság tényleges központja? Vagy innen csak a moszkvai parancsokat továbbították? Az orosz diplomaták ma is ebben és a szemben levő épületben dolgoznak. Egy kis séta, és az Epreskertben vagyunk, ahol Stróbl Alajos késői – és leendő – utódai dolgoznak. Ez a palota (vagy villa?) hivatalosan a Képzőművészeti Egyetem részlege, de számtalan anekdotában „titkos helyként” emlegetik. Nem messze innen áll a meglehetősen lepusztult Feszty-villa, ahol néhány évig Jókai is lakott, és ahol a Petőfi Múzeumot eredetileg létrehozták. Valaha ez a jellegzetes épület is az Epreskertnek nevezett területen épült, ahová a várostervezők művész negyedét álmodtak, amiből azonban csak ez a – kortársi sajtóban „velencei palotaként” emlegetett – nevezetesség valósult meg. Itt rendezte be Feszty Árpád közönségvonzóan látványos műtermét, egy emelettel följebb meg Jókai még híresebb dolgozószobája nyerte el kiváltságos látogatói csodálatát. A nagy műgonddal berendezett termekben fogadta magas társadalmi, közéleti és művészi rangú vendégeit a Jókai-Feszty-szalón.¹ Lehet,

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professor emeritus. Kölcsény, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója. *Vérmező – A gillotiné évei Magyarországon* (Bp., 2016) című könyve középpontjában Kazinczy Ferenc áll.

1 Részletesen lásd Császtvay Tünde: *Erő Tér Erő – Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*. Budapest, 2017, Ráció Kiadó.

hogyan az utca azért kapta nevét, mert közjük tartozott Beniczkyné Bajza Lenke, a neves „populáris” – vagy „bestseller” – író. Ő aztán végleg nem jut már eszünkbe, ha irodalomról beszélünk. Ámbár egy időben neve a lekicsinylést jelentette: olyan regényeket, amelyek nem ütnek meg a „magas” művészet szintjét.

Genius loci? A rómaiak és latin kultúrán nevelkedett régi nemzedék hitt a „hely szellemében”. Maradt-e abból valami megváltozott világunkban? Járnak ide írók, művészek, de képzeletükben visznek-e innen magukkal valamit? Vajon a fiatalabbak tudják-e még, ki lehet az, akinek nevét ez a nevezetes utca viseli? Ki volt az a Bajza? Eszembe villan, hogy egyetemi vizsgáim egyikén sikerült kihúznom a „Bajza József lírája” című tételt. Nagyon régen volt, azóta minden más-ként van. Évtizedekkel később én is taníthattam ezt az irodalmi korszakot. Ekkoriban már csak Vörösmarty volt vizsgatétel, és jó néhány hallgatónak gondot okozott a *Vén cigány* (vagy a *Gondolatok a könyvtárban*) költőjéről valami értékelhetőt mondani. Azóta közülük sokan évtizedek óta tanárok, azokat tanítják, akiknek Vörösmarty csupán tér- vagy utcanév. A költő talán csak akkor jut eszünkbe, ha Budapest Belvárosában található forgalmas „piac” közepén álló hatalmas (télen letakart) szoborra néznek, amihez az is kell, hogy a köréje telepített zsb vásár nem takarja egészen el. Szilveszter éjjelén nagyszerű bulit tartanak itt. Júniusban pedig a Könyvhetet, ahol óriási tömegben kínálják azokat a külsőleg irodalmi alkotásnak látszó kiadványokat, amelyeket soha nem fogok elolvasni. Budapest más kerületeiben és vidéken is vannak további utcák és terek, amelyek a régi irodalomtörténetekben emlegetett Vörösmarty–Bajza–Toldy-triász egyik „költőjének” (írójának) a nevét viselik. Hajdanában a kanizsai Bajza utcán sokat andalogtam egy lánnyal, aki aztán nyomtalanul tűnt el az életemből.

Ünnepi alkalmakból – még – el-elénekelik a *Szózat* első két szakaszát. Színházaink pedig időről időre újra bemutatják a *Csongor és Tündét*. Természetesen saját rendezői értelmezésükben és a lehető legmeglepőbb színészi fölfogásokban. Ezek tartják életben a költő hangját és szellemét. Az iskolai tananyag alig. A szavaló művészek se nagyon: túl ünnepélyes, fennkölt, fenséges. Valljuk be, egyre fogy azok száma, akik fogékonyak erre. (Fenséges? Érték ez vagy elmarasztalás?) Pedig szívesen idézném a költő egykor híres sorait Liszt Ferenchez, aki nem csupán a repülőtér névadója, hanem máig gyakran játszott zeneszerző is. A hozzáértők tudják: „Hírhedett zenésze” ő „a világnak”. Az már kérdéses, van-e hangja e „beteg hazának / A velőket rázó hurokon”? Babits jól hallotta a vers gondosan komponált zeneiségét, és a végtelent látta a képek távlatában. De hol készítik föl manapság a fiatalokat arra, hogy az előírt elemzési sablonok alkalmazása közben meghallják a vers zenéjét? Pedig Vörösmarty rapszodikus ódájában teljes pompájában tündökölt a magyar romantika. A múlt viszont – ha csak nem politikai érvként emlegetik – részben érdektelenné vált, részben céltatosan hamisítják. Igaz, a történelmi regények roppant népszerűek, talán, mert íróik képzelete gyakran gátlástalanul rugaszkodik el minden igazolható eseménytől, s teremt helyette szabadkőműves műhelyekben kitalált álvilágot (pl. Péterffy Gergely). Izgalmas kérdés, van-e olyan elhivatott közönsége a költészetnek, mint a klasszikus zenének? Az iskolákból jórészt kiszorult a zenetanítás,

kiment a divatból az éneklés, vajon kik töltik meg az olyan kivételes (olcsónak semmilyen tekintetben sem nevezhető) események nézőterét, mint például a világhírre szert tett Wagner-fesztivál? (A „Sziget” közönsége – és szórakoztató műsora – jól ismerhető.) Korunk jellegzetessége az irodalmi hagyomány iránti érdeklődés csökkenése, a kiváló irodalomtörténeti kutatások eredményeit közlő könyvek szűkülő olvasottsága. Ami persze ennél bonyolultabb jelenség.

Kicsi gyerekként a Tabánban sétáltattott a nagyapám, aki nem mulasztotta el meg-megmutatni azt a házat, ahol Virág Benedek lakott. De ki olvassa a ház két évszázaddal ezelőtti – sokak által szeretett – lakójának verseit vagy történeti munkáit? És nehogy azt higgyék, hogy a szótára miatt sűrűn emlegetett Czuczor jobban járt. Pedig a *Spenót* néven ismert hatkötetes irodalomtörténetben ezt olvassuk róla: „A reformkori lírikusok közül a legtöbb népies vers Czuczor életművében maradt ránk.” Unokáink már nem is hallottak Hunyadit idéző balladáiról. Igaz a nándorfehérvári győző iránti újabb érdeklődés is csak a Szulejmán szultánról szóló nagy nézettségű török filmsorozat nyomán támadt. Hunyadiról állítólag film is készül majd, ha az egymással élesen szembenálló elképzelések és szempontok valamerre elrendeződnek. Diákként egykor magától értetődően idézgettem – eltűnőben levő nemzedékem gazdag verskészletéből: „Harmincz nemes Budára tart, / Szabad halálra kész; / Harmincz nemes bajtárs előtt / *Kont*, a kemény vitéz. // Mind hősök ők, mind férfiak, / Mind hű és hazafi...” Magam is lázadó voltam. Az ötvenes évek elején mi lehettem volna más? És Garay János a lázadás szellemét idézi. *Kont* István bukásában az ezer-nyolcszázhuszas évek mély politikai ellenmondását érzékelteti: sokan érezték úgy, eljött a lázadás ideje, de nem láttak rá lehetőséget. Vigaszul Garay – történelmi tényre hivatkozva – verse zárlatában börtönbe záratta a „zsarnok” királyt, hogy életben tartsa az igazság reményét. Hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg az 1789-es francia forradalom borzalmairól tudósító újságcikkek hatását kiszorította a forradalmi változtatás szándékának érlelődése. (Az én diáktársaim is sokáig tűrtek, amíg végre a szónok arcába vághatták: „nincs elvtárs, nem vagyunk mi elvtársak”.) Tudományos szinten is bonyolult kérdést feszegetek. Hiszen tudható, hogy – egyidejűleg Európával – II. József nyelvrendeletével és az ahhoz kapcsolódó bonyodalmakkal kezdődött a nemzeti emlékezés fontosságának beépülése a közvéleménybe. A közvéleménybe? Igen. Évtizedekbe telt, de lassan a társadalom legmélyebb rétegébe is leszivárgott a fölismerés, hogy a haza csak akkor létezik és lehet a miénk, ha teszünk érte. Egyebek között a nyelvújítással, amiről Kazinczy azt hirdette, annak segítségével hódíthatjuk meg a magasabb – fölemelő – európai szellemet. Vele szemben Debrecen kálvinista tudósai a köznép nyelvét védtek. Önmagában egyik álláspont sem lehetett alkalmas arra, hogy lehetővé tegye a magyar nyelv új szerepét: hivatalossá válását. Ehhez sok változás kellett még.

Talán Bajza József irodalmi jelentőségénél is érdekesebb az az időszak, amibe beleszületet. A XIX. század első évtizedében még tartottak a napóleoni háborúk, de már számos jele volt annak, hogy változóban van az írók (költők) és az iro-

dalom jelentősége. Ezeket a szavakat ugyan még nem használták, literátorokról és literatúráról beszéltek, társaságban Csokonai – és kortársai – kézzel másolt verseit énekelték – kéziratot kották (néha zongorák, hegedűk) segítségével. Mire Bajza nemzedéke felnőtt, a magyar nyelv használatában alapvető változás ment végbe. Amikor hivatalossá tételéért az 1790-es országgyűlés kiállt, az még az eltérő hagyományok nyelve volt, amit a Magyar Királyság különböző vidékein a társadalom egyes rétegei a maguk szűk kommunikációs terében használtak. Meglepő módon a legigényesebb költők és a legfőbb hatalmi központ minősítette a maga céljaira kezdetlegesenek (fejletlennek). A nyelvújítók azonban túlbecsülték az irodalom lehetőségeit. Közben a művelődés (Bildung) eszménye a nyelvhasználat társadalmi szerepének változását is magával hozta. Nem kellően figyelembe vett tényező, hogy II. József németesítő kísérletét megelőzte a magyar újságok megjelenése. (Ez is, az is a kor szelleméből nőtt ki.) A császár hírhedt nyelvrendelete sajátos módon adott lendületet a sajtó térhódításának. A közigazgatási központ Budára, illetve az egyetem Pestre helyezése azzal a nem várt következménnyel járt, hogy a Pozsonyban megjelenő hírlapok sorvadásnak indultak. Amit öfelsége Magyar Királyi Kancelláriája – Bécs császári székvárosában – arra használt föl, hogy Pászthory tanácsos és Pálffy (leendő) főkancellár fölkarolja Szatsvay Sándor lapindítási kérelmét. 1786-ban Bécsben megjelent a hosszú életű *Magyar Kurír* első száma. Sőt 1793-tól versenytársat is kapott a *Magyar Hírmondóban*. E lapok az érdeklődő olvasók egyre szélesebb körében tudatosították, hogy a közélet minden eseményéről lehet közérthető magyar nyelven (néha azért számunkra elég nehézkesen) tudósítani. Ennek hatására – Bajza kisfiú korában – Kultsár István 1808-tól már Pesten adta ki a *Hazai* (később: *és Külföldi*) *Tudósítások* című lapját. 1817-től a *Hasznos Mulatságok* című „irodalmi” mellékklappal és párhuzamosan az induló *Tudományos Gyűjtemény*nel.

Az újságok kezdetben úgy szólították meg olvasóikat, mint az irodalmi műveltségű levélírók szokták. Szövegeiket azonban egy jobban – sokkal jobban – tájékozott (és kedvezőbb helyzetben levő, de az olvasónak ismeretlen) személy pallérozott nyelven írta a hírforrásoktól távol élőknek. Mivel ez a forma nem csak a címzetthez szólt, ahogy számos más korbeli magánlevél sem, elszigetelt helyzetben élő olvasóit egyre öntudatosabbá tette. A közlések súlya is módosult: magánügyek helyett a mindennapi életet befolyásoló hazai és külföldi eseményekre irányították a figyelmet. S az író-szerkesztők által belátható – néha Európa határait is átlépő – világ összehasonlíthatatlanul sokrétűbb, sokoldalúbb volt, mint amiről akár a legműveltebb levelező beszámolhatott. Az a pusztán tény, hogy a közleményeket magyarul írták magyaroknak, óriási közösség- és közvélemény-szervező tényezővé vált. Új nyelvet teremtett. Kristályosodási pontja lett a megújuló nemzeti önazonosság-tudatnak. A cenzúra ezt nem tudhatta megakadályozni. Másként közelítve a kérdéshez: mivel az ellenőrzés csak a megbízó véleménymonopóliumára veszedelmes eszmék és tanok közlésének megakadályozását írhatta elő, a közösség öntudatra ébresztését szolgáló nyelv az ellenőrök figyelmén kívül maradt. Az pedig még inkább, hogy az újságok beszédmódja

elősegítette a szépirodalom választékosságát. Témaválasztásában pedig az időszerű közéleti kérdésekre irányította a figyelmet.

A közgondolkodás-formálás és a nyelvfejlődés előmozdításában szerepet játszott a magyar színjátszó mozgalom is. A II. József utáni idők nemzeti lelkesedésének hatása alatt Kazinczy még hiába igyekezett pénzt gyűjteni a Nemzeti Színház megvalósítására. Ennek az ideje sokkal később, egy évvel a Kontballada megírása (és négyvel megjelenése) előtt jött el, de e nélkül – meg a vidék megnyeréséért szekerező vándorszínészek nélkül – nehezebben kap a magyar nyelv olyan erőre, hogy lassan Buda és Pest más anyanyelvű polgárai is használni kezdjék. Bécs politikája – különös súllyal a gazdaságban érvényesülő része – ugyanis megértette velük, hogy a lokalitáshoz tartozásuk sokkal erősebb közösségsszervező tényező a nyelvhasználatból következő adottságaiknál. Az új század első felének színjátszói elősegítették Katona József és Kisfaludy Károly drámaíróvá válását, majd Vörösmartyban is fölkellették a színpadi siker csábítását. Az 1837-re pedig fölépült Pesti Magyar Színház. Elméleti megalapozója Bajza József lesz, aki kétszer is igazgatta majd a fontos intézményt.

Andalogjunk tovább a feledés körül: minden nemzedék pályára állít (több vagy kevesebb sikerrel) költőket–írókat (és más művészeket), közben sokan azok közül is a feledés kútjába kerülnek, akikről utca vagy tér van elnevezve. Az a keret, amit az emberi érdeklődés be tud fogadni, nem nagyon tágul. (A digitális eszközök elterjedésével még jobban csökken.) Bajza életművét gondosan őrzik a könyvtárak, sőt versei a Magyar Elektronikus Könyvtárban is olvashatók.² A Nemzeti Alaptanterv új változatát olvasva, könnyű elképzelnünk mi vár rövidesen immáron Vörösmartyra is. Amit elég nehezen értenek meg az idősebbek, hiszen költői–írói művek ismerete nélkül szinte lehetetlen egyrészt magyarul beszélni, másrészt nemzetben gondolkodni (akár a legszűkebb keretekben). Nem tudhatom, hogyan alakul Európa sorsa. Az együttműködési készség megerősítése mellett számos érv szól, s nem látom világosan, miért elégedetlenek a katalánok, baszkok, belgumi hollandok, skótok jelenlegi függőségükkel. Vagy miért vad nacionalisták körülöttünk a szerbek, horvátok, szlovákok, románok, de még (ha rólunk van szó) az osztrákok is. Talán azt a közmondást is kezdjük elfelejteni, hogy „minden szentnek maga felé hajlik a keze”. Ráadásul az erősebbek között kevés a szent.

„Nemzeti öröm véteti most kezembe a tollat”

Noha sietős korban élünk, andalogjunk egy kicsit Bajza József irodalmi „hagyományának” változatos vidékein. Nagy segítségünkre lehet, hogy igényes ki-

2 Barátja, Toldy Ferenc örökébe némi életet lehelt Dávidházi Péter róla szóló nagy monográfiája: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Bp., 2004, Akadémiai.

adásból tanulmányozhatjuk (nagyreszt) fiatalkori levelezését Toldy Ferencel.³ Voltaképpen irodalmunk talán legizgalmasabb nevelési regényét olvashatjuk – posztmodern szellemben, azaz a regényműfaj szerkesztési szabályait teljesen figyelmen kívül hagyva, nagy logikai ugrásokkal. Megjelenik előttünk az a kommunikatív kapcsolat, amelynek keretében egymásra talált és életre szóló barátságot kötött egy tizenhat és egy tizenöt éves – érzelmes, élményeket mohón gyűjtő – diákfiú. Mindketten azon a latin példákon kialakított, ünnepeyes – a késő utókornak kissé mesterkelt – nyelven szólnak egymáshoz, amely mögül elemi erővel tör elő a vágy, hogy megértő társat találjanak, akinek egyrészt el lehet mondani különböző felfedezéseiket, találkozásait, élményeiket; másrészt választ vagy igazolást kapnak arra, ami foglalkoztatja őket. Beszámolnak egymásnak olvasmányaikról, és persze könyveket kölcsönöznek, mert hiába fejlődik gyorsan Pest városa, itt is kevés a könyvkereskedő, főleg pedig drága a könyv. Falun szinte hozzáférhetetlen. Különösen a magyar nyelvű ritka. Ha megjelenik valami – és hozzájutnak –, az ÖRÖM. Mégpedig – ahogy itt olvassuk – „nemzeti öröm”, és ez nem csupán levelek írása végett adja mindkettőjük kezébe a tollat. E szoros barátság hozadéka hat-hét év alatt döntő hatásokat gyakorol rájuk: fölismerik hivatásukat, s a levelezés érdemi lezárultakor – 1830 körül – egy érett, fölkészült kritikus és egy széleskörűen tájékozott irodalomtörténész áll előttünk. Egyúttal létrejön egy céljaiban, ízlésében, változtatni akaró közösség magja, ami gyorsan bővül más és más tehetségű irodalmárokkal, köztük költőkkel, hogy elmélyítse, kiszélesítse és tudatosítsa a – ne féljünk a gondolattól! – a haza felemelkedését szolgáló, személyre szabott kötelelességeiket. Történelemfölfogásunk függvénye, miként látjuk társadalmunkban a polgárság szerepét. Több különböző út vezetett ide, s ezek egymástól igen távol eső pontjairól indult el az említett két fiú. Az iskola volt az a hely, ahol a legnagyobb eséllyel találkozhattak. És Pest városa.

A fiatalabbik fiút, akit a kötet Toldy néven mutat be, valójában Franz Joseph Schedelnek hívták. A Toldy Ferenc nevet majd – nem első, de – első igazán jelentős műve alá írja. Némi ellenmondásra ösztökélve barátját, aki helyesli ugyan a névmagyarosítást, de túl „kálvinistának” tartja azt. Pedig a magát következősen Ferenc Józsefnek, Ferencnek, Ferinek (egyszer sem Franznak vagy Franzinak) nevező levélíró sok minden, csak nem kálvinista – a szónak, mondjuk, Debrecenhez köthető értelmében. Városi polgárgyerek, aki társasági viszonyok közé született, s ezen az alapon könnyen ismerkedik és kerül idősebbekkel bizalmas kapcsolatba, mert egyebek között szívesen cseveg, amitől zárkózottabb barátja elhatárolja magát, mivel ő csak a céltudatos beszélgetést kedveli. Igen, tudható, hogy itt-ott az országban léteztek főleg írók és művek kedvéért összejáró

3 Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó. – A 312 darabból álló gyűjteményből való idézeteknél zárójelben hivatkozom az oldalszámra. – A versidézeteket a Magyar Elektronikus Könyvtár alapján közlöm.

társaságok, de irodalmi szalonnak nevezhető – egy ideig számon tartott vonzerőt gyakorló – rendszeres összejövetelek elsősorban Pesten jöttek létre. A társasági életet Toldynak a környezete kínálta föl – írogatók sokaságával. Környezetében föltűnnek vonzó lányok is, akik korán megmozdítják ábrándozó lelkét. A pesti fiú az, aki egy szűk évtized alatt barátját is bevonja a színes, nyugtalan, különböző képességű önmagukat literátornak (irodalmárnak) tartó emberek azon köreibbe, amelyek a német többségű várost lépésről lépésre magyar szellemi központtá változtatják. A levelezés lapjain mindenki fölbukkan, akit az irodalomtörténet a korból számon tarthat, és fölbukkannak a pályakezdő kortársak. Később a legnagyobb szervezőerő aztán nem egy személy, hanem Vörösmarty lenyűgöző költészete lesz. Ez érteti meg Bajzával és Toldyval, hogy nem a versírás, hanem az irodalom más területein kell tehetségüket kibontani.

A minden lében kanál, tősgyökeresen otthonos városi diák kézen fogva vezet be az idegen közegbe barátját, mert az éles eszű, de a falusi udvarház szűk terének zárt légköréhez szokott Bajzának nem lehetnek hasonló tapasztalatai. Vidéki. Származása megszabja kezdeti életformáját. Eleinte mintha ez ki is elégítené: itt kedvére olvashat és próbálkozhat – főleg – verseléssel. Akkor is nehezen barátkozik, amikor évekig városban él – Pesten, Pozsonyban, majd ismét Pesten. Sokáig marad idegen mindkét városban. Találkozik ugyan híres emberekkel, de csak nálánál másfél évvel fiatalabb városi barátja hatására nyílik meg kissé, és válik – szép lassan – a szerveződőben levő irodalmi élet beltagjává. A részletesen dokumentált élményeket nyújtó évtized után minden megváltozik: a szertelen Toldy bizonyul mérsékeltebb felnőttnek, a tartózkodó, nehezen határozó Bajza vállalja – igaz: jóval később – Kossuth *Hírlapjának* a szerkesztését, majd hirdeti makacs protestáns hittel 1850-ben (!): „Kelnek újra forradalmak” (*Jóslat*). Mindketten meg vannak győződve róla, hogy a barátság komoly dolog. Könnyen lehet, hogy ez akkor mélyült el, amikor tizenévesen egyszerre szerettek bele egy Pesten vendégszereplő bécsi színésznőbe. És ezen nem lehetett osztozni, de mindketten eléggé gyerekek ahhoz, hogy érzelmük szalmalángnak bizonyulhasson. Hordalékul az egymás iránti kiteljesedő érzelmet hagyta.

A levélíró Toldy mindent és mindenkit meg akar ismerni. Ha lehet személyesen, ha másként nem megy, levélben, de legalább művei által. A nagy tekintélyű Kazinczy különösen sokat ad erre. Nemcsak irodalmunk legnagyobb levelezője, de fiatalok pártfogója is – amíg hozzá igazodnak. Egészséges fiúkról van szó, akiknek kicsit nagy a szépirodalommal telített képzelete, s abban saját érzelmeik tisztázáshoz jelenik meg viszonyítási pontként Goethe regényének Werthere vagy Schiller *Ármány és szerelemének* Ferdinándja. Toldy részletesen szól változó szerelmeiről, leveleiben sorjáznak a Terézek, Málík, Lilik körüli bonyodalmak, míg föl nem tűnik Mária, aki a felesége lesz. Hősünk szerepeit sűrűn változtató szerelmes, aki szívesen mutatja magát mindenből kiábrándult világfinak, miközben majd szétfeszül föltárukozó lelkivilága. Bajza sokkal nehezebben árulja el, de végül mégis fölfedi barátja előtt gyorsan elvillanó vonzalmait. Huszonegy éves, amikor úri társaságban nagyon megtetszik neki egy barna, „görög szépségű” lány, aki „érdemes arra, hogy érte Trója romba dőljön”. Ám

gyorsan kiderült róla, hogy már eljegyezte magát, s a fiatalember magabiztosan vallja: foglalatosságai úgysem engedik ábrándozónak lenni (185). (Barátjánál jóval később kötelezi el magát Csajághy Júlia mellett, akinek húgát majd Vörösmarty veszi feleségül.)

Az 1820-as évek első három évében mindkét fiú Pesten lakott, 1821 márciusától augusztusig naponta találkozhattak. A levélbeli érintkezést akkor kezdték, amikor nyár végén Bajza Gyöngyösorosziban töltötte szünidejét. Az ezt követő harmadik szünetben mindketten azt remélték, Bajza jogi tanulmányait Pesten folytathatja, de atyja 1823 novemberében Pozsonyba parancsolta fiát. Könnyen lehet, hogy nem csak a jó hírű jogi akadémia kedvéért, hanem azért is – és erre érdemes fölfigyelnünk –, mert a diáki fiú három pesti éve alatt nem sajátította el tökéletesen a német nyelvet. Egy többségében németül beszélő városban hiába jártak a német színházba, egymás között a magyart használták. A nagy nyelvváltás már megkezdődött: Schedel postatiszt fia az első sortól kezdve (szinte) hibátlanul használja barátja anyanyelvét. Eldicsekszik ugyan, hogy a pesti „Irisz Zeitschrift munkatársa”, és – kicsit meglepően – hozzáteszi: nehezen ír bécsi születésű édesanyja nyelvén. Annyira a magyarban gondolkodik, hogy a nyelvváltás láza is magával ragadja. Bajzának kell határozottan – és nyelvészetileg fölkészülten – figyelmeztetni a fordításaiban elkövetett túlzásokra: részéről ez komoly hozzájárulás a nevelődési folyamatukhoz.

A fiúk fiatalkori verseiben magával ragad a kor irodalmának szelleme. Lelkesen olvassák egymás egyre szaporodó alkotásait. (A levelezéssel egyidejűleg induló évkönyvekben meg is jelent néhány versük.) Tanácsokat adnak egymásnak, ingerülten vitáznak, meg-megsértődnek. Kazinczy nyomdokain járva Toldy saját ízlése szerint javít bele Bajza verseibe, aki ezt nem tűri. Már 1825 decemberében ingerülten megtiltja és kioktatja barátját: „a literatura örök Respublica, s benne önkény hatalmat nem gyakorolhat” (270–271). Valószínűleg ezt idézték a legtöbbször Bajza terjedelmes életművéből, noha korabeli közhelyet fogalmazott meg. A respublica neki is – akárcsak Rousseau-nak – a római történelem hatására jut eszébe. Mindenesetre már ekkor meg van róla győződve, hogy mindig le kell írnia határozott véleményét, saját következetes (ha úgy tetszik: zsarnoki) ítéletét. És érvényesítenie, akár mások műveinek közölhetőségéről, akár esztétikai értékről van szó. A harmincas évektől így tesz majd folyóirataiban is. És a kor irodalmának értékrendjét jórészt az ő ízlése, minőségelvei, tájékozottsága határozza meg. A szabadságharc előtti években Bajza a hangadó, de aztán Toldy nagyobb hatású formálója lesz az irodalomtörténeti emlékezetnek.

„...édes a szelíd barátság...”

A liberalizmus II. József határozott személyiségével tört be a Magyar Királyság szellemi világába. A császár mindent tudott kora új lehetőségeiről és arról, milyen birodalmat akar, s mindent tudni akart annak lakóiról is. Ezért szervezte meg a feljelentések jól fizetett rendszerét, majd a titkosrendőrséget. Egy ember-

öltővel később Toldy, a postatiszt fia nyilván tudott a levelezések rendszeres ellenőrzéséről, ezért is használta ki családi kapcsolatát, hogy apja révén (többnyire) díjmentesen levelezzen.⁴ Nagyon fontos lehetőség ez, hiszen a posta egyrészt igen drága, másrészt csak a lakóhelytől távol levő postaállomásra viszi el a küldeményeket. (A fiúk gyakran használják ki azt a lehetőséget, hogy aki hivatalosan szállítja a leveleket és csomagokat, azt kéri meg az övük továbbítására.) Vajon megsejtették-e, hogy a késő kíváncsiság történeti forrásként tekint titkaikra? Mindenesetre Toldy már 1928. február 8-án ezeket írta Bajzának: „Általadád nekem Hozzád írt leveleimet, hogy bekötésükről gondoskodjam.” E szándék ugyan pirulásra készíti, hiszen ő gondatlanul írt, márpedig a levélgyűjtemény – „árnyékival és rejtekivel” – ad képet róla. Mégis arra kéri barátját, híven őrizze meg a bekötött levélcsomagot (9). Ennek köszönhetjük, hogy az rendelkezésünkre áll.

Két egymásra találó diáki levélzése ritkán tárgya az irodalomtörténetnek úgy, mint ebben az esetben. Toldy már az ötödik levélben Révai Miklós latin versét hívja segítségül, hogy kellő nyomatékkal fejezze ki azt az érzését: távollevő barátjának lelke mindég vele van. Az alig tizenhat éves fiú – az irodalom világában maradván – Berzsenyi szavaival igyekszik barátja képét földidézni: „édes a szelid barátság. Még akkor is, ha csak képét ölellyük. Annak (kit) ohajt szivünk messzről” (14). A válasza – a korabeli postai viszonyok miatt – néhány hetet várni kell, de Bajza is elragadtatottan számol be arról, miként emelik föl az olvasót a niklai költő „szép mondásai”, „gyönyörű epithetumi” és érzékeny lelke. Bizonyosságul egy versszakot idéz: „A szökő órák mosolygva lengenek / Büszke hullámin magas énekednek / S halhatatlanság koszorúja nyílnak / Könynyű nyomokban.”⁵ „Édesem!”⁶ – szólítja meg Józsiát Ferenc úrfi – és a korra jellemző panasszal folytatja: barátjának a hiánya miatt úgy érzi magát, „mint egy gerlicze, melly pár(j)a vesztén nyög, a rejteket keresvén, érted sohajtanék!” (11). Pedig érzelmi világában megjelent már (föltehetően olvasmányai alapján) egy másik „nem-földi” lény is: az a Lili, aki „azon bokkrétát, mellyet nyujték, elajándékozta megvettve”. Nem csak a leendő (egyelőre kamaszkorú) irodalmár nagyjelentőségű pályafutása miatt érdekesek e sorok, hanem a húszas évek olvasóinak (olvasói jelentős részének) érzelmileg túlfűtött hangulatát is megidézik. A levelezés tudós sajtó alá rendezője, Oltványi Ambrus az olvasási élmény legerősebb elemét is azonosította: „A levél szövegében félreérthetetlen reminiscenciák tanúskodnak T(oldy) ekkor kedvelt olvasmányainak: Horatiusnak és Berzsenyinek (...) a hatásáról. – *Örülj* szüntelen, ne légy komor, ne engeggy szomorságnak szívedben helyet...” (Megtaláljuk Berzsenyi *Horác* című versében: „Légy víg, légy te okos, míg lehet, élj s örülj.”) – Az idézet újabb

4 Postatisztek portó nélkül továbbították egymás (és családtagjaik) küldeményeit.

5 Berzsenyi Dániel: *A Múzsához*. 1809-es változat. Kezdet: „A te ernyődnek...”

6 Az „édesem” – ugyanúgy, ahogy Kölcsey használja – kedvelt szava a levélíróknak, noha csak a legvadabb propagandaíró állíthatná róluk, hogy homoszexuálisok lettek volna.

levélidézettel teljesebb ki, ami közelebb áll a fiú önsajnáló ömlengéséhez: „s ha a világ egy feneketlen örvénybe dőlne...”⁷ (525) Ne feledjük: mai viszonyok között még két évig középiskolába járnának.

Készülnek a fiúk, szorgalmasan olvasnak. Szeptember 10-én Toldy a szentimentális lírán áttörő szellemben idézi Mátrafalvy Munkácsy János hozzá írt leveléből azt az „édes örömet”, mellyel a fiatal írók a szelíd Virág Benedek budai otthonában találkozhatnak. Siet is továbbadni a nyugdíjas szerzetes tanár – költő és történeti író – nagy jövőjű jelszavát: „ügyekezz korán a Hazának élni; ah!” (17). Néhány nappal később arról számol be, hogy újból „Virág Úrnál” volt, és elmondja: „Sétáltunk a Budavári hegyek alatta az új kertek között, a Bástyán a Várban” és máshol. Tervezték a fiatalember (meg nem valósult) folyóiratának, a *Magyar Minervának*⁸ az ízlését és értékrendjét jelző képanyagát. A fiú az egész levelezést átható lelkesedésével, az öregúr egyetértő támogatással. Rögtön sétapartnere figyelmébe ajánlott néhány érdeklődést fokozó arcképet is. Elsőnek Ányos Pálét, aztán Kazinczyét, amihez Toldy rögtön talált jónak tartott mottót: „Győztem, leráztam...”⁹ S nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a következő kép Virágé lesz ezzel a felirattal: „A Nagy, A Dicső”. Kissé meglepő, hogy a sokat emlegetett Berzsenyi képe nem szerepel az első három Tekintély között. Sőt Toldy vitába száll barátja ama kijelentésével, miszerint Berzsenyi kiemelkedő nagyság a magyar költészetben. „A Felséges Fellengző” szárnyaival „az Érzetek fő pontjára” visz, írja, s „egy pillanatra felragad az Égig, de talán – Virág az ki lassanként gyúlaszt”, és a lassú tűz jobban emészt a gyors fellángolásnál (28). Tegyük hozzá: kettőjük közül ő az, aki gyorsabban lángra kap, hevesebben lobog.

A nagyra becsült Virág csak 1830-ban halt meg. Pusztá személyiségével sokat tett érte, mégsem körülötte alakult ki az a közösség, ami az évtized végére hatalmi tényezővé vált az irodalmi életben. E szerep Kisfaludy Károlyra várt. És nem csupán azért, mert a „fiúknak” megnyitotta az *Aurorában* – az első rendszeresen megjelenő évkönyvben – az első közlési lehetőséget. Noha szegényes, nagyobb társas életre alkalmatlan szállása korlátozta lehetőségeit, az évtized közepére nemzeti jelentőségű közösségszervező tényezővé vált. Ennek belátása nélkül aligha érthető a harmincas–negyvenes évek Kisfaludy-kultusza. Fennmaradt művei – talán még az *Aurora* sem – támasztják alá azt a tekintélyt, ami évtizedekre túlélte őt, s amiből a Kisfaludy Társaság „rangja” hosszan táplálkozott. Pestnek ahhoz, hogy irodalmi központtá válhasson, szüksége volt egy

7 Az idézetet kicsit módosítottam a szövegszerkesztés logikája miatt. A kiemelt dőltbetűs mondatföredékek a levélből való idézetek. – Eredetileg Horatius Carm. III. 3. *Ad Musas de Augusto* című versében olvasható: „si fractus in labatur orbis, impavidum ferient ruinae”.)

8 Magyar Minerva névvel 1797-ben Péteri Takáts József alapított könyvkiadót, de támogatás hiányában csak két könyv kiadásáig jutott. – 1825 és 1828 között jelent meg Dessewffy József folyóirata, a *Felső Magyar Országi Minerva*.

9 Berzsenyi: Báró Prónay Sándorhoz: „Győztem! lerázták combaim a fővényt, / Izzadt fürteimen szent olajág lebeg, / Nevem kiküzdém a homályból, / S általadám maradékaimnak” (III. versszak).

olyan nehezen meghatározható személyiségre, amilyen az új nemzedék szeretett „Károlya” volt.¹⁰ Irodalomért, versekért, költőkért szerveződött szalont többet is számon tartunk, de Bajza és Toldy nemzedéke Kisfaludy Károly személyi kisugárzását választotta eszményeinek jelképévé.

A levelezőkben aligha tudatosodott, hogy felnőtt életük kezdetén nem csupán a nemzedékek váltják egymást – az élet természetes rendje szerint –: sokkal nagyobb változás érlelődik, ami aztán nekik is rendkívüli lehetőségeket kínál. Kazinczy széphalomi levelező központja virágkorát élte: ide eljutott mindaz, amiről tudni érdemes, és amiben reménykedni lehet. Batsányi viszont ekkor már régen külföldön élt, Verseghy 1822-ben meghalt, Fazekas Mihály már csak kalendáriumokat szerkesztett. Révai Miklós régen halott, amikor a fiúk (és Vörösmarty) megkezdtek egyetemi tanulmányaikat. Nekik Czinke Ferenc jutott, akit tizenhat éves – önbizalomhiánytól nem szenvedő – Toldy a *Zalán* költőjénél sokkal hevesebben és hatásosabban minősített katedrájára alkalmatlannak. Berzsenyi ekkor szabadult a Kölcsey-kritika megrázkódtatásából, és a húszas években már igyekezett fölújítani kapcsolatait. Az ő költészete segíti elő, hogy mindkét levelező a haza iránti köteleességek teljesítését tekintse a legfontosabbnak. A zenét is szerző Verseghy, a muzikális Csokonai lírája háttérbe szorult Berzsenyi erősen retorizált költészetében fölerősödő hangsúlyok mögött. Toldy fölfedezte Kölcseyt is, akit azonban családi, majd közéleti kötelezettségei megakadályoztak abban, hogy személyisége legyen a létesülő irodalmi kör középpontja. (Barátja, Szemere Pál, akivel közösen szerkesztik az *Élet és Literaturát*, Pécelen lakott.) Az évtized kezdetén a két diákfiú sok új vállalkozással találkozott. Lassan belátták, hogy egyikük tehetségének sem a költői „véna” a legtermékenyebb ága.

Érdemes az 1821. március 25-én induló levelezésüket azért is olvasni, mert megrendítő az a kíváncsiság, amivel föl akarják fedezni a világot. Elsősorban a kor irodalmát, amit még azonosnak tartanak azzal, amit tudománynak neveznek. (Noha a fiatal Bajza ingerülten utasítja vissza, hogy barátja levele címzésében „tudósnak” nevezze.)¹¹ Mély meggyőződésük – s ebben számtalan kortársukkal osztoznak –, hogy elégedetlenségre okot adó helyzetükön csak a tudás változtathat. Előlegezzük meg, hogy – akárcsak későbbi közös barátjuk, Vörösmarty – ők is sikeresen teszik le egyetemi vizsgáikat. Noha legjobban az írás érdekli őket, Vörösmarty és Bajza végigcsinálják azt a hosszú és gyakran komoly erőfeszítést igénylő folyamatot, amelynek végén jogi képesítést szereznek.

10 Sokkal fölkészültebb volt e szerepre Kölcsey, de az *Élet és Literatura* története világosan mutatja, hogy irodalmon kívüli kötelezettségei (család, birtok, politika) neki más utat jelöltek ki.

11 Jellemző módon Toldy eleinte latinul, majd franciául írja a címzést, soha nem németül, de nem is magyarul! Részben mert a postatisztek nem mind értették ezt a nyelvet, részben mert a magyar címzés „protokollja” még nem vált általánossá. Lám, mi minden akadályozta nyelvünk hivatalossá válását! Noha a megszólítás formája azóta is torz formában vált általánossá: a vezeték és utónév mellől változatlanul hiányzik az angol Mr, Miss, Missis, a német Herr és Frau, a francia Monsieur, Madame, Madmaisel...

(Régi regényeket olvasva gyakran lehet az a benyomásunk, hogy a korabeli joghallgató élete csupa szórakozás volt. Valóban: idejükbe belefért sok irodalom-olvasás és színházi előadás, ahogy másokéba a kevésbé emelkedett szórakozás.) Beszámolók sokasága jelzi érdeklődésük körét (olvasmányaikat, kapcsolatkere-séseiket), de beszámolnak tanulmányi kötelezettségeikről is. Bajza bevallotta, előfordul, hogy semmihez nincs kedve. Ilyenkor csak sétálgat, de azt már nem írta meg, hogy közben mire gondol, miről ábrándozik. Jellemzőbb azonban, hogy így panaszkodik: „El vagyok foglalva iskolámtól, s alig tudok időt lopni másra. Az átkozott stúdium-firkálás minden időmet elragadja itthon. O bár csak vége volna valahára” (164). Igen, a pozsonyi jogakadémián szigorú professzorok vezetésével keményen kellett tanulni. Miért? Hogy a vizsgák letétele után a Heves megyei tisztújításra siethessen, és az ott alispánná választott Földvári Ferenc patvaristája lehessen. (Olvassuk Jókai iróniával átszőtt leírását – mondjuk az *És mégis mozog a Földben* – a félig írnok, félig szolga patvaristák életéről, s jobban megérthetjük mit is jelentett ez.)

Bajza életrajzai mindég leszögeznek, hogy földbirtokos családban született a Nógrád megyei Szücsiben. A Gyöngyösorosziban töltött szünidők azonban ráirányítják a figyelmet, hogy ez közel sem jelentett olyan kedvező lehetőséget, amit föltételezhetünk. Azért sem, mert otthonváltásának oka szülei különélése volt. Ez is közrejátszott abban, hogy apja csak kölcsönök árán tudta biztosítani vele költöző fia neveltetésének tetemes költségeit. A földbirtoklás nemesi előjog volt,¹² de az ebből fakadó előnyök a század első felében már háttérbe szorultak a gazdálkodás súlyos gondjai mögött. Ráadásul a Bajza család esetében szó sincs „ősi” nemesi címről, mert azt csak a gazdatiszt apai nagyapa szerezte. Unokáira a súlyos gondokat és föloldhatatlannak bizonyuló ellentéteket hagyott örökül, amelyeket válságossá fokozott apjuk halála. Neki azért volt kölcsönökre szüksége, mert eleve tisztában volt azzal, hogy József fia csak polgári foglalkozással biztosíthat magának elfogadható megélhetést. Ezért kellett az ügyvédi vizsgálathoz vezető – nem könnyű – utat végigjárni. Ennek állomásaként lett patvarista, s emiatt vett részt azon a megyei tisztújításon, ahol 1825-ben az első nagy politikai leckét kapta. Ezt sem egészen úgy, ahogy a kor egyoldalú ismerete alapján gondolnánk. Történt ugyanis, hogy a korábbi első alispánt a megye *köztársasága*¹³ azért nem választotta újra, mert „messze túl hágott az igaznak korlátain, s a törvényes szabadságot deszpotizmus járma alá akará hajtongatni. (Noha...) elméje láng vala, de azt az emberi szívek legrosszabika vezeté...” Azok szavaztak ellene „kik a törvények korlátjait szabad kénynek nem engedik lépten s nyomon szegdelni” (180–181). A születőben levő közvélemény legfontosabb (akkori föl-fogásban: liberális) eszményeit – igazság, törvényesség, szabadság, contra deszpotizmus, (ön)kény – kapjuk tömör fől sorolásban. Fontos még, hogy a jó–rossz

12 Ehhez képest meglepően sok osztrák, cseh, morva polgár vásárolhatott földbirtokot Magyarországon.

13 A korabeli gondolkodásban sokszor „közösséget” jelent a szó.

kérdésében az elme és szív egyensúlyban legyen. Ebben a szellemben választották meg a végre ismét összeülő országgyűlés követeit, köztük az ő patrónusát, aki aztán magával vitte Pozsonyba.

Toldy esetében föl sem merült más lehetőség, mint valamelyik polgári élet-pálya. Nem sokat panaszkodik orvosi tanulmányai nehézségeire, pedig komolyan kellett vennie az olyan rendkívül nehéz vizsgákat, mint például az anatómia az emberi test rengeteg elemének alapos ismeretével. Azért persze ő is alig várja, hogy megszerezze a diplomát, s azt ígéri: „ahogy doktor leszek, mingyárt kiadom verseimet” (179). Az eredményes vizsgák után aztán virraszthatott az egyetem klinikáján válságos állapotban levő betegek mellett (291). S íme, közben leleplezhetem a nagy vágyukat: mindkettőjüket a versírás szándéka fűti, a követhető és túlléphető példákat keresik. Meglehető öntudattal: „Örömmel mondhatjuk magunk felől, hogy jobbak vagyunk sokaknál” – írja az alig húszéves Bajza.

Toldy szülővárosában végezte az egyetem orvosi karát, ritkán hagyta el a várost (a „vidék” megismerése végett), de már diákként eljutott Bécsbe (és Krakóba) is. Látogatása a császárvárosban megerősítette az orvostanhallgatót abban, meggyőzheti a németül olvasókat: van magyar költészet. Gondoljunk bele: idősebb kortársai még járhattak Alois Hoffmann óráira a pesti egyemen, aki nyomtatott tanári programjában azt vallotta: a magyar örökké adósa minden németnek, mivel nemcsak ők szabadították fel (vérük árán) a török uralom alól, de elhozták nekik a műveltség és művelődés áldásait is.¹⁴ Meg kell tehát tanulniuk németül, különben sehol nem érvényesülhetnek. A fiatal Toldy *Handbuch der Ungarischen Poesie* című – igényes – összeállítása ilyesfajta – nagyon is eleven – nézetekkel kívánt vitába szállni. Nemzedék egyik – nem főúri származású – tagjaként az 1829/30-as évben tizenhárom hónapos utat tett Európában. Kazinczy olyan mélyen ültette az irodalom iránt érdeklődő fiatalok tudatába Goethe nagyságának mindent fölülmúló jelentőségét, hogy Toldy elsőnek rögtön – Prágán keresztül – Weimarba sietett. Az agg „Minister” ma is álló, ekkor már zárándokhelyként működő lakóházának földszinti könyvtárában fogadta ifjú magyar vendégét. És ma is megtaláljuk ott Pyrker érsek ama (természetesen német nyelvű) művét, amit ajándéka vitt. (Noha az irodalomtörténetben sokat emlegetett Pyrker-pörben éppen ő és barátai szálltak szembe Kazinczynak az egri érsek német költeményét védő álláspontjával.) Innen ment Berlinbe, Londonba, Párizsba, s végül Milano érintésével jött haza. Óriási lehetőség volt ez, ha arra gondolunk, Kölcsey Bécsbe sem jutott el, de a külföldi utazás Vörösmarty és Bajza életéből is kimaradt.

Bajza 1827 végéig tartózkodott Pozsonyban. Ekkor tökéletesített jártasságát a német nyelvben, és mélyült el az újabb német irodalom tanulmányozásában.

14 OSZK: *Erste Vorlesung beim Antritt des öffentlichen Lehramts der deutschen Sprache und Litteratur an den königl. Univeristat zu Pest gehalten von Leopold Alois Hoffmann.* – (Pest), 1784, Druck: Trattner.

Ezt az időszakot is megszakították vidéki otthonába töltött időszakok, csak 1829-ben költözött végleg Pestre. A levelezés 1830-ig maradt élénk, később inkább személyesen érintkeztek. (Nem minden levelük maradt fenn.) Mai felfogás szerint mindkettőjüket önmegvalósítónak láthatjuk. Ehhez azonban – főleg talán Toldy – kapcsolatépítő tehetségéből következően meglepően tág és szorosan együttműködő kört építettek ki, ami nélkül aligha jutnak oda, ahová eljutottak. Stettner György, Fábíán Gábor, majd Czuczor, Garay és mások csatlakoztak hozzájuk – gyakran önzetlen munkával. És a Károlyi-palota mellékszárnnyában kialakul a polgári jellegű Bártfay-szalon, melynek vendégei persze nagyrészt nemesi származásúak voltak. A nevelődési regény itt folytatódik és teljeseedik ki.

„Ébredj nagy álmaidból...”, „Fölkelt a nap...”

Az irodalomtörténetek általános véleménye szerint Bajza fiatalkori lírája igen népszerű volt. Elég fölütni a Magyar Elektronikus Könyvtár címszót, s máris belekóstolhatunk abba, mit is kedveltek az 1820-as évek igényesebb olvasói. Első benyomásom, hogy Kölcsey hatása alatt született verseket olvasok, noha az ő tízes évekbeli termését Bajza – ekkor – aligha ismerhette. Észlelem Kisfaludy Sándor, a költő, Kazinczy és Dayka Gábor szellemét. Ott, ahol mások Vörösmartyra gondolnak, én inkább Virág Benedekre tippelnék. Kissé meglepően a Toldy által nagyra tartott Ányost már ekkor korszerűtlennek tartotta. Költői útke-resése során Csokonaival aligha találkozott. Szövegszerűen a húszéves Bajza 1824-ben idézi azt az ekkor már divatból kimenőben levő hangulatot, amit Kölcsey egy évtizeddel korábban használt: „Enyhén, miként az esti szellet, / Zefir könnyed szárnyain, / Mint a bájoló rózsás lehellet / Knidos szent myrtusárnyain.”¹⁵ Vajon hogyan került ennek a rajongásra hajlamos, szentimentális, leveleiben igen ártatlannak mutatkozó fiatalembernek a szövegébe az erősen erotikus töltésű Knidosra való utalás? Az viszont nem merül föl, hogy Philomena, mielőtt fülemülévé változott, megölte hűtlen férjét. Ilyen kérdések persze csak a késői olvasóban merülnek föl. Kölcsey 1811-es *Andalgások* című verse megjelent az 1822-es *Aurorában*. Ott olvashatta, hogy „Boldog, kinek szép hont adának / A sors örök törvényei, / Hol génusz szelíd nyomának / Láttattak nyilván jelei.” A génusz¹⁶ a „régí” rómaiak jószágos szelleme, amely a nemzés pillanatától a halálig elkíséri a magzatot, elsősorban a férfi jellemét és tulajdonságait határozza meg, de sok másnak is láthatatlan védelmezője. Itt a tudomány, illetve az irodalom szelleme. A vers szerint az az ország boldog, ahol virágzik a költészet, ahol ismerik a Kazinczy által kedvelt német költőket, s tisztelik a széphalomi

15 *Philomenához*. – Olvassunk bele itt egy romantikusabb hang kedvéért a nagyjából ugyanekkor keletkezett *Álom* című Vörösmarty-versbe: „Ébredszvén elszalasztá / Mind a csókot, mind a lányt; / S még kesergé, és ohajtá / A bús kedves látományt.”

16 Helyesen: Genius.

mestert: „Lángzók lesznek csudált nevénél / Az érző szív verései, / S szentek, mint oltár emlékénél / A hűség csendes könnyei.” Másfél évtizeddel később Bajza már kevésbé lelkes. A levelezés sem fedi fel, hogyan ragadta meg helyet- te inkább Berzsenyi metafizikája s vele a közösség iránti kötelességtudat. *Andalgás* című versében is megjelenik a „szép Emlékezet”, a „virány”, a „borongás” és a „szent sír”, de ott a honi Géniusz gyászleple sírt takar, és a mohácsi csata háromszázadik évfordulójára emlékeztet. „Királyi trónus / Nagy romjai” fakasz- tanak „dalt” a „nemes / Utókor ajkán”, „Mint Spárta hamvain / A régi nagyság / hős nimbusza.”¹⁷ Nem maradt hatástalan tehát, hogy már a magyar nyelvű szöveg „nemzeti örömet” váltott ki belőlük. Toldy 1825. július 15-én arról érte- sítette barátját, hogy nagyon előrehaladt a következő *Aurora* szerkesztése, s ab- ban megjelenik Vörösmartytól az *Árpád emeltetése*. „Nagy költő”, írja a *Cserhalom* és a *Zalán futása* néhány részletének olvasására hivatkozva. Később arról is be- számol, hogy az utóbbiról írni fog, s a kötetet félretette Bajzának. Aki azt csak a következő év június 28-án kapta azt meg Pozsonyban. Onnan köszönte meg, előre bocsátva, hogy személyesen még nem találkoztak, de „lelke” ismeri és sze- reti azt a költőt, aki „Régi dicsőségünk” ébresztésével kijelöli az ő útját is, hogy „A riadó vak mélységét fölverje szavával”. Mert egymástól távol is hasonlóan látták a magyarság nemzeti gondjait.

Miután a nyelv tárgyában „sok lelkes beszédek elmondattak volna” – olvassuk Bajza már említett 1825. november 3-ai levélében –, „végre felkelt a mai Kerü- leti Ülés végén Nagy Pál és minekutána mintegy fél óráig szórta ’mennyköveit’ (hogy Berzsenyi kitételével éljek) azt gördíté-elő a Rendeeknek hogy ha ő meg- győződve volna Mágnásaink és nagy birtokú Uraink hazafisságok a honnyelv mellett való buzgóságuk iránt bátorzkodnék azt javasolni hogy a nyelv előmoz- dítására egy a Párizsi Akadémiához hasonló társaság állíttatnék fel. Erre Gróf Széchenyi (a nagy Széchenyinek a nagy unokája)¹⁸ felkelt, és ezt mondá: ‘Szabad legyen nekem felkelnem, szabad szólanom (nekem, ki a Fő Rende táblájához tartozom) a Tekintetes Státusok és Rende gyülekezetében. Meg vagyok töké- letesen győzve annak hasznáról és a nyelvre való buzgó sikeréről, a mit Sopron vármegyének nagy érdemű követje, Nagy Pál Úr proponált és ezen célra A Tek. Státusok és Rende előtt az én egész birtokomnak egy esztendei jövedelmét ajánlom.’ Képzelheted, hogy ezen nagy oblátiót mind fogadták a Státusok; az egész palotában fülsértésig hangzott az éljen Széchenyi, és én megvallom neked hogy engem ezen dicső hazafiúság úgy megillete, hogy örömben könnyük hullottak szememből.” Beszámol a további nagy összegű följánlásokról is, s végül arról, hogy Nagy Pál a többi „Mágnásokat, és nagyobb birtokú Urainkat

17 A költő fülében nyilván ott dübörög a két évvel korábban írt Kisfaludy-óda: „Nemzeti nagy- létünk nagy” temetőjéről, annak jövőbe mutató befejezésével: „Él magyar, áll Buda még! a múlt csak példa legyen most / S égve a honért bizton nézzen előre szemünk...” Kisfaludy Károly: *Mohács* (1824).

18 István a Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat alapító Széchenyi Ferencnek a fia.

adakozásra” szintén fölszólította. – „Ezek olyan csudák, barátom, hogy engemet egészen elkábítottak ÖRÖMKÖNNYEK KÖZÖTT MONDTAM EL MAGAMBAN Berzsenyi ezen szavait: ’Él még nemzetem Istene! / Buzgó könnyeimen szent öröm ömledezz! / Álsz még álsz szeretett hazám, / Nem dőlt még alacson porba nemes fejed.’”

Géniuszom itt – hűséges őrangyalként – azt súgja a fülemb: elég az andalgásokból, ennél hosszabb szöveget egyetlen szerkesztő sem közöl. Bajza élete a fent idézettekkel határozott célt kapott, amit úgy rangsorolhatunk, hogy elől áll a hazafi, akit szorosan követ, de nem a költő, hanem az irodalmi megújulás tudós szószólója. 1825 után még kísérletezett égő kinnal és sok gyötrelemben új versnyelv megalkotásával. Születtek Vörösmarty szellemét idéző versei, mint a *Kék szín*: „Más dicsérje a setétet, / Sárga, zöld szín kellemét / A kék szín kedves nekem, / Mint viruló életem. / Kék az esti tünemény, / A szivárvány, a remény. // A bús emlék kelyhe kék, / Melyért a szív lángol, ég. / Kékek a csermely habok / Kikben a szent menny ragyog: / S kék szemed szép Emmike, / Te szív legkedvesebbike.” Jegyezzük meg: 1829-ben tavaszán ügyvédnek esküdött föl Pesten, de még írt jó néhány verset. Semmi kétség: nem Bajza, még kevésbé Toldy az időszak legjelentősebb költője, de az életérzés, amit néha szerencsésében, máskor kevésbé eredetien megszólaltatnak, sokakban él: nem véletlenül voltak Bajza fiatalkori versei népszerűek.

Még mintha közéjük tartozna az 1834-ben írott *Sóhajlás*, de zárata már az éledő nemzeti küzdelemre utal: „Oh, népek Istene! / Küldj egy reménysugárt.” Vörösmarty dús képzelete helyett retorikai meggyőzőerővel igyekszik földézni hajdani hősök dicsőségét. Ebből egy-egy sikerültebb kép hangulata emelkedik ki: „Romok között erőtlén, agg / Apák lézengenek, / Kik egy szebb kor felől / Kétségbe estenek” (*Apoteózis*). Bajza újabb versei elsősorban a kor tettekre ébresztő, mozgósító szándékát szólaltatják meg. Nem véletlen, hogy az 56-ban újrainduló *Szabad Nép*hez jobb hangzású címet kereső Pándi Pál tőle vette a NÉPSZABADSÁG szót. E fejezet alcíme is azért érdemel figyelmet, mert Vörösmarty szellemét érezzük benne, noha alighanem Horvát István is hozzájárult (akinek történelmi föltételezéseit is érdeklődéssel olvasta): „Ébredj nagy álmaidból, / Ébredj Árpád fia! / Fölkelt a nap: hazádnak / Föl kell virulnia!” (*Ébresztő*). Mivel a pozitivista és a marxista történetírás egyaránt a származási és a gazdasági kérdéseket helyezte előtérbe, kevés figyelmet kapott e költészet olvasási kedvet ébresztő szociológiai hatása, ami magában hordozott egy határozott iránymutatást a médiával befolyásolt közgondolkodás alakításában. Bajza ebben két fontos szerepet vállalt: egyrészt erősítette a tematizálást; másrészt folytatta, de egyúttal új tartalommal töltötte föl Kazinczy s főleg Kölcsey szándékát, hogy meghatározza az irodalmi értéket, s leválassza róla mindazt, ami akadályozta, hogy a kor szellemében a felemelkedés és felszabadulás eszméje általánosan tudatosodjon. Végül magától értetődően lett a negyvennyolcas ellenzéki programot összefoglaló *Ellenőr* szerkesztője, vállalt a szabadságharcban életkorának (túl volt a negyvenen), fölkészültségének, tekintélyének megfelelő

szerepet. Miután megénekelte Damjanich nagy győzelmét (*Szolnok mellett*), a bukás után keserűen írta: „Törvény és igazság / Tán csak ámulat, [...] Tán nem is valóság / A Jézus tana, / Aki eljött, embert / Hogy megváltana” (*Foházkodás*), nem maradhatott ki a Kossuth szavára Görgeyt árulással vádolók közül (*Honáruló*), és a „Habsburg-háznak vérkutyája” megfogalmazza a közös borzadást (*Haynaudal*). Betegségének elhatalmasodása előtt *Nyugasztáló* című versébe foglalja hitét egy jobb világban, amikor „meglesz a jók méltatása, / és a vétek felzokog. / Ha nagyszerű bírószerék / Harsonája zúgni fog”. Zárjuk ezt az ízelítőt ezekkel az egyszerű sorokkal és közhelyszerű kötelességteljesítéssel. E rövid összefoglalás azt szeretné kiemelni, hogy miközben jellegzetes fia volt a húszas évek elején kezdődő, a szabadságharcba torkolló korszaknak, lelkiereje, személyisége és mindenek felett végsőkéig érvényesített kötelességtudata, mint magyar hazafinak, 1851-ben – szinte „utolsó leheletével” – azt érezte fontosnak, hogy az úgy végső igazságába vetett hittel öntsön reményt az elkeseredettekbe.

Irodalmi rangját vitái, tanulmányai és folyóiratai alapozták meg: a *Conversationslexikoni pör*, amelyben az *Aurora Kör* magához ragadta az irodalom szellemi irányítását, majd *Az epigramma theoriája*. Aztán a *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum*. Sorra jelentek meg elvi jelentőségű tanulmányai. Emeljük ki a színjátszás miatt a *Magyar színbíráló számára* készített normateremtő művet és a *Dramaturgiai és logikai leckék* című tanulmányt. A közönségsiker útján ekkor elinduló regényről úgy írt, hogy „alosztályait” is igyekezett meghatározni, s ha minden nem is maradt máig érvényben megállapításaiból, egyebek között abban egyetérthetünk vele, hogy e műfajban 1833 legértékesebb alkotása Fáy András *Bélteki háza* volt.

„Emeljetek kalapot előtte”

„Néha találni az utcán egy férfit csendes, halk léptekkel ballagva, szemöldei mozdulatlan homloka elejére összevonva, szép, kifejezésteljes szemei merően maga elé szegezve; rendesen egy halavány, szelid arcú ifjú vezeti. Ez Bajza és gyermeke. Emeljetek kalapot előtte és haladjatok csendesen. Ő nem ismer senkit; nem ismeri önmagát sem.” Jókai emlékképe valamikor az 1851 és 1858 közti időszakról rögzíti ezt a jelentet. Az utóbbi év márciusában Bajza temetése közel sem volt akkora esemény, mint Vörösmartyé. Felesége sok évvel túlélte. Mindketten belehaltak a feledésbe. Emléküket két sírkő őrzi a Fiumei úti sírkertben. És az utcanépek.

A magzatszív fotográfiái

Itt nyugton vagyok, esténként elnézem a nyári napot,
ahogy a hegy leláncolt csónakjába angyal bukik,
mint a tenger bársony hidege, minden magasra csap,
angyal s Isten a fiatal, nem én, nagyanyám a santa,
ha élne, tudná a szót, az ideillőt,
virágot nem ültetek, a diófa árnyékát borítja fölem,
olyan voltam, mint a csibeitatóval összenőtt égbolt,
nem figyeltem fürtojásokat, az élém torladt vizet,
csupán a házakat körbevevő homokzsákokat,
akkor a visszaapadt folyó létezett, az élet, az ember,
a függönyös konyhaajtó, a fákra ragasztott cédulák,
partok, amiket ismét elhagyhatunk, no lám, sikerül,
zsinóros szél mos ki az árkokból tavaszt, álmokat,
bánatos emlékeket, nők térdepelnek a lábunknál,
és gyönyörűen hazudnak, másként volt régen,
a fészkerben fejsze, csákány, lapát, ferde kapa, gereblye,
mit mesélgessek nektek olyan sokáig,
én nem is tudom, mi néznivaló van azokon a falukon,
a pajták, a páskomok akkor még nagyon szépek voltak,
kimúlik az elviselhetetlen forró nyár, a fecskék özöne,
nem kellenek az őszi esők, mezők fölött a varjak,
bárány-seregek, parázsdomb zugán a temető keresztjei,
nem érdekelnek az újságok, a gyász hírek,
ez marad, néma nép, úgy megyek át a városon,
mint akinek a szíve újra megtelik erős erdőkkel,
mintha ezeket járnám, feldörömbölt porban az utakat,
ismeretlen menyecske fehér lábát követve,
hejehujás lakodalmas vagy névnapos népséggel együtt,
figyelve mindazt, ami ebből a világból még látnivaló:
vessző, tövis, szilsövény meg égerfa-virág,
a magzatszív fotográfiái a menyasszony fátylával,
pincében a boroshordó, amit nem tudok megkopogtatni.

Ismeretlen vénlegény rejtőzése

Hej, te lány, úgy égi értem, mint a kemence!
Nyár jön, szitái bőrömhöz érnek,
micsoda átkozott június harangoz!
Kalap visz fácántollat a szélnek.

Hajaddal virágzó rozsmező érkezik,
kövekké vált juhok hegyre hágnak,
eresszetek haza tücskök és szederfák!
Régi szeretőim megtalálnak.

Csapódik hetvenhét borjúnyálas ablak,
kazal selyemgombját szórja gyöpre,
és marad csak pálinka, december, újév:
nem tudom, mit hoz, visz mindörökre.

Az apollói emberség próbája

Gárdonyi Géza: *Az én falum*

1.

A XIX–XX. század fordulója körül a magyar irodalomban több jelentős novella-ciklus születik; *A jó palócokat*, a *Trivulzió*-történeteket, az *Egy elkésett lovagot* s a *Szindbádot*, Mikszáth Kálmán, Cholnoky Viktor, Lovik Károly, Krúdy Gyula műveit minden bizonnyal ilyen újszerű és érdekes ciklusokként tarthatjuk számon. Az elbeszéléseket elégséges kohéziós szál fűzi össze ahhoz, hogy összetartozásukat érzékeljük, és a novellagyűjtemények a maguk nagyszabású formakoncepciójával az elszigetelt, egyedi történetekhez képest átfogóbb, elmélyültebb, az írói egzisztenciát teljesebben kifejező karaktert mutatnak. Úgy is mondhatnánk, hogy az alkotók a ciklikus forma által a regényi teljességet kísértik meg, noha a regény kötöttségei helyett a novellafűzér nagyobb szabadságát választják maguknak.

Az 1898-ban és 1900-ban két kötetben megjelent – Mikszáth Kálmánnak ajánlott – Gárdonyi-mű, *Az én falum* ugyancsak novellaciklus. Világábrázolása és énfeltárása gazdagabb, teljesebb, egzisztenciálisabb, mélyebb, mint ahogyan az író korábbi elbeszéléseiben megszoktuk, s az egyes darabok ciklikus, kohéziós kötöttsége is evidens, nyilvánvaló. A történeteket – elsődleges vagy egyetlen narrátorként – a tanító beszéli el, az állandó színhely a faluvilág a maga egységes kultúrájával, szokásrendjével, életforma-elemeivel, a szereplők a lényegi tekintetekben egyívásúak, ráadásul (ha nem is abban a mértékben, mint Mikszáth palócai) át-átjárnak az egyik történetből a másikba.¹

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

1 Az öreg Kevi Pál már a legelső elbeszélésben, a *Márciusban* felbukkan (a csöndes, békés öreg zsákon ülve, pipázva nézi munkálkodó fiát és unokáját), a *Kevi Pál halálában* pedig ő a központi szereplő. Kevi unokája, Imre a *Márciusban* Fodor Lidinek segít vizet húzni a kútból, *A mesgye-kőben* pedig a lány melletti hajthatatlan kiállásával végül is ő vet véget a két család közti ellenségeskedésnek. Duli Péter *A táltos emberben* melán és betegen vegyül el a búcsúsok gyülekezetében, a *Megtérésben* pedig az öreg Kömpét már halála közelségéről tudósítja. („– Kömpe bácsi, küldjön be kend az anyámért [...] Küldje be kend a bojtárt a faluba. Gyűjjön ki, mert én még ma meghalok.”)

Az előszámlált analógiák akár tovább is bővíthetők volnának, de mindez nem feledtetheti el, hogy Gárdonyi könyve a fentebb említett ciklusoktól egy nagyon lényeges ponton alapvetően különbözik. Cholnokyék ugyanis minden ízükben a problematizáló, válságátélő és válságkifejező „modernség” érzésvilágát képviselik.

Lovik ironikus-parodisztikus szövegeiben Miklós urat, a nőknek élő vándort bakfisok, ifjú és hervadó nők kísérik véget nem érő utazás-ösvényein, s a belső elgondolás: az álomvilág, fantáziamunka, irodalmi képzelgés a külső, aktív világterekkel szemben döntő fontosságot nyer; a főhős asszonyai a Childe Harold negyedik énekét dajkálják a lelkükben, Prévost abbé, Tatjana, Júlia mintáit idézik maguk elé. Krúdy Gyula Szindbádja a társas, társadalmias életviszonyokat még radikálisabban cseréli fel az udvarló-vándorló-nőhódító életformára. Csilapíthatatlan szomorúságát, lét- és énazonoság-hiányát a vadászat serkentő izgalmával, az énerőt növelő birtoklásvágygal, szexuális kannibalizmussal, színes hazugságok, pózok, játékok segítő erejével igyekszik mérsékelni. Cholnoky Viktor *Trivulziója* már nem is Szindbádéhoz hasonló, szerelmes természetű, identitásigénylő, identitáskereső vándor, hanem meséit grogért kínáló, kedves délszaki csirkefogó. Történeteiben a nagyromantika kalandmozzanatai összezugorodnak és fényüket veszítik, az izgalmat, emelkedettséget, komolyságot a blóddli, a nyelvi játék, a burleszk, a nonszensz, a csúfolódó paródia, a tarkabarka, sokrétű komikum váltja fel.

Az *én falummal* rokon vonásokat még leginkább *A jó palócok* történeteiben fedezhetünk fel. Mikszáth ugyanis, bár novelláit a játékos, alakoskodó, szempontváltó irónia gesztusaival itatja át, mégiscsak helyet biztosít bennük a rend és a szilárdság mozzanatainak. Palócai stabil szimbolikus kultúrában élnek, a tradicionális szokásrend, a színes mágikus hiedelmek, keresztény népszokások, cselekvésirányító, útmutató társas előítéletek (babonák, közmondások) biztos keretet adnak az élethez, és az elbeszélések nemegyszer a didaktikus, tanító novellák anatómiáját is fölidézik.

Gárdonyi elbeszélés-gyűjteménye a Mikszáth Kálmán-i írói látomás biztonságot adó, apollói elemeit mintegy megsokszorozza, megerősíti, kiterjeszti. Az író érvényes rendet és élhető emberi környezetet vizionál, a történeteket elbeszélő tanító-narrátor a szeretet, a részvét és a gondoskodás attitűdjeit érvényesíti, a falu természetes, természeti környezetét Rousseau módjára a mesterséges, városi civilizáció elé helyezi, s a teremtet világ csodáját, a fákat, virágokat, állatokat lírai vallomásrészleteiben a Szent Ferenc-i érzelmes áhítattal idézi meg.

2.

Az én falumat a modernitás urbánus, individuális, válságkifejező fő sodrába nemigen illeszthetjük – a beismerés természetszerűleg kételykérdések sorát vonja maga után. Nem tűnik vajon e karakteres „újnépiesség”, e meleg, harmonikus idill

már a századvég-századelő kontextusában menthetetlenül anakronisztikusnak? A korabeli novellisztika új utakat nyitó látásmódja (Mikszáth sokszínű, „cini-kus” iróniája, Petelei hajthatatlan, szubverzív pesszimizmusa, Ambrus meta-fizikai krízistudata) mellett nem látszik-e a Gárdonyi Géza-i harmonikus pietásérzés kicsinyesnek, szűkösnek, idejétmúltnak? Megállhat-e *Az én falum* parasztjainak naiv egyszerűsége a modern városi ember „komplikált lelkisége”, „bonyolult ideglete”, „belső meghasonlása” mellett? Elfogadható-e a novella-ciklus rousseau-i, szentimentalista attitűdöket felelevenítő népiessége a pacsirta-éneket gépzajra cserélő budapesti polgár s a metropolis kusza, kaotikus gazdagságában élő századfordulós művész számára?² És a túlságos nyugalom életellenességét belátó, az irodalom destruáló jogát elismerő elemző vajon tart-hatja teljes értékűnek a Gárdonyi-novellák konstatáló attitűdjét, szelíd, „apollói” karakterét?

A századforduló legnagyobb kritikusa, Schöpflin Aladár mindenesetre az író és ciklusát, ha szeretettel, megbecsüléssel kezeli is, érezhetően valahol a magyar irodalom fő sodrán kívül helyezi el. *A magyar irodalom története a XX. században* című összefoglalásában Gárdonyit a „kis formák finom és gyöngédkező műveseként”³ tartja számon, akinek „érdeklődése a nép iránt tisztán esztétikai természetű”⁴ s novellái a parasztlélek intimitását ábrázolják. Az elbeszéléscik-lusból szerinte hiányzik a gazdag, eleven, széles háttér, a szerző képei az elő-térben játszódó lelki eseményeket mutatják be. A novellákat – úgy látja – több-nyire az idill műformájához kapcsolhatjuk, bennük „erős nyomai mutatkoznak még a földdel egy közösségben élő, kultúrától meg nem rontott egyszerű embe-rek ártatlanságáról szóló rousseau-i tanításnak”.⁵ „Velejükben kicsiny, de a pa-rasztember lelkét erősen megrázó tragédiák és napfényes mosolyú apró komé-diák az ő paraszttörténetei, amelyek mindig egy-két magánélet körén belül játszódnak le. Nem a falu elevenedik meg bennük, hanem a falu egyes emberei a maguk külön dolgaikban. A legszelesebb közösség, amelyben ezek a történe-tek lefolynak, a család” – kicsinyíti, miniatürizálja, individualizálja Schöpflin *Az én falum* elbeszéléseit.⁶

2 [...] szép zene a kasza pengése, a pacsirta éneke, a tücsök ciripelése, de éppen olyan szép, ha nem szebb a gyári gép kattogása, a villamos vasút csörömpölése és az emberek vásári zaja is” – írja Schöpflin Aladár programadó esszéjében, *A városban a Nyugat* 1908/7. számában. A „komplikált lelkiség”, „bonyolult ideglet”, „belső meghasonlás” ugyancsak Schöpflin rend-szeresen alkalmazott, a modern pszichikum jellemzésére használt, karakterjelző kifejezései.

3 Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937, Grill Károly Könyvkiadó vállalata kiadása, 88. Az 1937-ben megjelent tanulmányt egyébként azért helyez-tük a recepció áttekintés élére, mert Schöpflin itteni, összefoglaló Gárdonyi-portréja a kritikus korábbi, 1922-ben és 1925-ben publikált írásain alapul és részben ezek főbb gondolatait is-métli el.

4 I. m. 86.

5 I. m. 86–87.

6 I. m. 87.

Az irodalmi modernség ügyeiben mintaadó, az individualitást és a merész szubverzivitást jelentős értéként számon tartó (s tegyük hozzá, a konzervatív irodalmi értékek iránt általában megértő) nagy kritikus, úgy tűnik, Gárdonyi novellavilágának dimenzióit akarva-akaratlanul túlságosan lekicsinyíti, összezugorítja. Az *én falum* tágabb, „interszubjektív” elemeivel: a művekben megjelenő gazdag (az emberek által nagymértékben interiorizált) közösségi, szimbolikus renddel, a faluközösségi szolidaritással, az individualista magányérzést kiváltó pietással, szeretettel nemigen foglalkozik, s a gondoskodó tanítói attitűddel sem számol. Igaz, a körütekintő, sokoldalú vizsgálódást Gárdonyi-portréjának rövidege – nem egészen kilenc oldalnyi terjedelme – sem igen teszi lehetővé.

A Gárdonyi-irodalom máig legfontosabb darabja az 1928-ban publikált, *Gárdonyi, Ady, Prohászka* című könyvben olvasható. A dolgozat a maga százharminc oldalas terjedelmével már tágabb dimenziókat tesz lehetővé, s a szerző, Sík Sándor a lehetőségeket alaposan ki is használja. A Trianon utáni időkben alkotó – a népiesség s a nemzeti klasszicizmus eszméinek is elkötelezett – szerzetesirodalmár Gárdonyi Géza „higgadt, bölcs, harmonikus világszemléletére”⁷ (szereketelvére, pietásérzésére, apollói szelidségére, bizonyosságkereső, keresztényi attitűdjeire) is folyton-folyvást érzékenyen reagál. „Az *én falum* prózai költeményeiben lehetetlen meg nem érezni a magára talált ember bensőséges nyugalma. Annak az embernek egészséges, belső derűje ez, aki *otthon van*, aki megtalálja a maga természetes miliójét, azt a neki való világot, talajt, amelyből testének-lelkének minden gyökérszála nőtt” – utal az elbeszélések harmóniájára Sík elfogadó szavakkal.⁸ „Lehet-e ennél a lapnál szebbet, igazabbat, de főleg magyarabbat képzelni?” – fűz méltató kommentárt a szorgoskodó Kevi-családot bemutató – a vetés munkáját szakrális dimenziókba állító – Gárdonyi Géza-i életképhez.⁹

A Gárdonyi szelíd harmóniáját méltató Sík Sándor-i megjegyzések kétségkívül nem elemző, irodalmias észrevételek. De az egyoldalú patetizmus a Gárdonyi-portréban szerencsére nem válik meghatározó attitűddé. Sőt a tanulmányíró a kritikai megjegyzésektől sem tartózkodik. Arany Jánost Gárdonyi Gézához képest „hasonlíthatatlanul bonyolultabb lelkiségű és érzékenységű” alkotóként tartja számon, s *Az én falum* szerzőjének bölcselkedő hajlandósága sem igen tetszik neki. A legremekebb műveket is megszaggató, „minden művészi szervesség híján való közbeszúrásokról”, okoskodásokról, prédikációkról beszél, s az elmélkedések banalitását, amatőrizmusát hangsúlyozza. „[...] mind-

7 I. m. 41.

8 Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, é. n. (1928), Pallas Rt., 44.

9 I. m. 45. „Ha városi ember volnék, a szobám falán ott volna a vető ember képe. Annak a mozdulataiban van valami, ami a teremtest cselekvő összellemet juttatja az eszünkbe. Így vethette Ő a Végtelenség fekete mezején egyet-egyet lépve a csillagokat” – fűz reflexiót a tanító a földön munkálkodó Kevi Pál életképhez a *Március* című novellában.

végig üldözte az autodidakta végzete, aki az elmének kellő iskolázottsága híján nem egyszer új igazságként üdvözlő banális laposságokat, igazságként imád csillogó féligazságokat, megmámorosodik hatásos köntösben fellépő semmiségeken, sőt hazugságokon, és sohasem jut el odáig, hogy az appercipált új dolgokat be tudja illeszteni az igazságoknak és értékeknek évezredek szellemi munkája kialakította hierarchiába” – állapítja meg már írása legelején összefoglaló érvénnyel.¹⁰

Sík Gárdonyi „idilliségeivel” kapcsolatban azért is tud elfogadó lenni, mert a szubverzív, leleplező, sötét tónusú világ- és emberlátáshoz nem kapcsol evidens értékpreferenciát. „Móricz Zsigmond nagy tehetségével kétségtelenül hatalmas magyar képeket festett és naturalizmusának nyers erejével nem egy értékes vonást adott a magyar paraszt irodalmi alakjához; de ő sem ment a naturalizmus eredeti bűnétől: egyoldalúan sötétre színezett képei, spirituális elemet szinte elvszerűen kizáró, az életet majdnem kizárólag az ösztönéletre, nyomorra, bűnre, sötétségre stilizáló népábrázolása alig jár közelebb a valódi művészi realizmus belső igazságához, mint a régiek ellenkező irányban idealizáló eljárása” – nyilatkozik körültekintően, többszempontúan a Móricz Zsigmond-i leleplező „naturalizmusról” és ezzel együtt az irodalom destruáló és eufemizáló tendenciáiról.¹¹

Gárdonyi Géza valóságteremtését, valóságábrázolását a tanulmányíró egyébként sem tartja egysíkúnak; az idilli árnyalatok mellett a sötétebb tónusokra, tragikusabb felhangokra is felhívja a figyelmet. „Gárdonyitól távol áll mindkét szélsőség, az ő falujában örülnek is, sírnak is” – toldja hozzá a Móriczról mondotthoz az író társ többirányú látására utaló észrevételt. „Az élet törekénységének, a halál kegyetlen misztériumának kevés olyan megrázó szimbólumát ismerjük, mint az ő *Kék pilléje*” – utal a tragikusság ügyében az 1898-ban megjelent könyv egyik fontos elbeszélésére.¹²

Sík Sándor tanulmányát rövid bemutatásunk kezdetén nagyra értékeltük. Elismerésünket a dolgozat poétikai észrevételei messzemenően alátámasztják; ejtsünk hát pár szót ezekről az elemző megfigyelésekről is! A kritikus az író legfontosabb alkotói sajátosságait feltárva mindenekelőtt az ábrázolás plasztikus szemléletességét emeli ki. „Képei mindig magukért vannak, magukban megállnak: láthatók, hallhatók, tapinthatók. Szemléletesek, plasztikusak, nem zeneiek.” „Az ő szemében a valóság van is, jelent is. A dolgok és az emberek határozott körvonalaikkal megrajzolva állnak magukban, egyéni létük teljes gazdagságával különülnek el a környezettől, de ugyanakkor össze is függenek egymással és mindennel. Az önértékű, egyedi, de ugyanakkor mégis alárendelt rész magától értetődésével kapcsolódnak bele a világrend egységébe, és ezzel

10 Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, é. n. (1928), Pallas Rt., 46, 52, 18.

11 I. m. 74.

12 I. m. 74, 67.

a bekapcsolódásukkal értelmezik is magukat és a világot: jelentést hordoznak” – fejtegeti, s *Az én falum* szerzőjének írásmódját jellemezve „realisztikus életigazságú képzeletről”, „látomászerű elevenségről” beszél. A józan, „détaille-realizmus” és a jelentéses kitágulás – a tanulmány szerzője úgy tartja – egyszerre jellemzik az író műveit, s „alakjai, történetei szimbólummá tudnak nőni”.¹³

Az ábrázolás és jelentés módozatait vizsgálva Sík három alapvető változatot különböztet meg. Az első típusú novellák külön értelmezés nélküliek: a mondanivalót egyedül a cselekmény határozza meg; a másodikban a narrátor a bevezetésben mondja el, mit érez a történés lelkének; a harmadikban van ugyan értelmezés, de ez csupán egy jelentéktelen megjegyzés vagy mellékmondat.¹⁴ Az író ábrázolásmódja igen szerencsés: „A dolog vonásaiból sokat hágy el, keveset emel ki, de ezt a keveset oly szuggesztív erővel adja vissza, hogy az élet-szerűség hiánytalan illúzióját kelti.”¹⁵

(A kritikus Gárdonyi stilisztikáját, mondatszerkesztését, szóalkotó, nyelverteremtő hajlamát is elismerő szavakkal mutatja be, és *Az én falum* mögé, mellé olykor tágabb kultúrtörténeti, irodalmi jelenségeket is odaállít: a nőalakok finomságát elemezve a sienai s a kora reneszánsz, a firenzei quattrocento festészetét hozza fel analógiaként, és irodalmi rokonokat keresve Alphonse Daudet *Lettres de man moulin* – *Levelek a malomból* – című művét nevezi meg.)

A Gárdonyi Géza epikus tehetségét, elbeszéléspoétikáját elemző részletek alighanem Sík Sándor tanulmányának legfontosabb részei. A világháború utáni, pártállami idők legigényesebb Gárdonyi-tanulmányát megalkotó Németh G. Béla viszont a poétikai, esztétikai látószöggel szemben inkább a művelődéstörténeti háttérű világképelemzést részesíti előnyben. „*Az én falum*” írója – „*Az én falum*” világa című dolgozat szerzőjét alighanem a közelmúlt kommunista, voluntarista nagyközösségi elve is befolyásolhatta, amikor Gárdonyi „konkrét”, „valóságos”, kisközösségi világának értékeit, az otthonosságot, melegséget, bizalmat és biztonságot folyamatosan kiemelte írásában, s az elbeszélő attitűdjét jellemezve életpietásról, életáhítatról, részvétről, szeretetről beszélt.”¹⁶

„Sokszor konzervatívnak mondták. Annyiban volt az, amennyiben az értékek nagy válságának és átértelmezésének e szakaszában azokat a hagyományos mikrokozmoszokat, azokat a kisközösségeket hívta segítségül, amelyekben az emberi kölcsönösség és méltányosság formáit, tényezőit biztosaknak vélte”, „A kis falu mikrokozmosza épp azért otthonosabb mindennél neki, mert itt egymás sorsának valódi ismeretéből megszületik az emberek bensőjében az a lelki műveltség, az emberek szívében az a kölcsönös méltányosság, amely nélkül nincs meleg-

13 Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest, é. n. (1928), Pallas Rt., 54, 65, 56, 67.

14 I. m. 67.

15 I. m. 67.

16 Németh G. Béla: *Századutóról – századelőről*. Budapest, 1985, Magvető Könyvkiadó, 146, 148, 149, 157, 156.

sége, személyessége, otthonossága az életnek” – jellemezte Gárdonyi „plain air népiességét” értő, beleérző rokonszenvvel.¹⁷ „Így áll ő, a műveltség ez erkölcsi értelme jegyében s a kölcsönösség e tudatában, folyton népe, nyája, faluja előtt. Mindig kész tanítani őket a könyvből, s mindig kész befogadni magatartásuk tanulságát, legyen bár e tanulság felmutatója akár a legkisebb is népe közül” – mutatja be a közösségi szolgálatban hivatásra találó történetmesélő tanítót.¹⁸

Az *én falum* közösségiségét kiemelő, sokoldalú méltatásból azt gondolhatnánk, Németh G. Béla Gárdonyi-kötetét végül szuverén, jelentős alkotásként, a magyar irodalom fontos ciklusaként fogja felmutatni. E felmutatás azonban elmarad. A tanulmány értékelő elismerések és a visszavonások kettősségében halad előre; a megállapítások mögött változó, nemegyszer egymásnak ellentmondó emberi, esztétikai, kultúrfilozófiai elvek sejlenek fel, s gyakran maguk az ítéletek is homályosak, problematikusak. Nem tudjuk meg, Mikszáth, Bródy, Tömörkény, Móricz mellett végül is milyen helyet szán a tudós Gárdonyi Gézának, csak találgatjuk, mennyire indokoltak (egyáltalán: mit jelentenek) Az *én falum* szerzőjével kapcsolatban kulcsfogalomként használt *határhelyzet* és *átmenetiség* terminusok, és töprengünk: vajon a *felejthetetlen bekezdéseket* számon tartó pozitív vagy a *megvalósult stílusötvet*et hiányoló, negatív ítéletet tegyük magunkévá. „A magyar jelképszándékú impresszionizmus felejthetetlen bekezdései kapcsolódnak Az *én falum* két kötetében a magyar lélekrajzos realizmus felejthetetlen bekezdéseivel”, „Gárdonyinál ezúttal erős szimboliztikus lírai beütés s valamelyes enyhe naturalisztikus és határozottan lélektani realiztikus elegyítés tapasztalható. Igazi, önelvű, egyéni stílusötvetzetté itt még csak egy-egy ritka darabban, még inkább egy-egy részletben, egy-egy kisebb egységben forrott össze” – alkot Németh G. a novallaciklus ügyében kétféle, egymással nehezen összeegyeztethető értékítéletet.¹⁹

A Németh G. Béla tanulmányait ismerő olvasó mindazonáltal meglepődhet azon az elfogadó attitűdön, amellyel Az *én falum* elemzője a Gárdonyi Géza-i szelídebb, „apollói”, „plain air népiességhez”, a bizalom és a szeretet gesztusait érvényesítő novellavilághoz közelít. A kutató ugyanis a magyar irodalmat új-ravizsgáló egyéb írásaiban – a kommunista chiliazmussal ellenkezve – jobbra a diszharmonikus jelenségek, a távlatvesztő beismerések, válságkifejező formák iránt mutatott érzékenységet. Arany Jánosban a bizonyosságot megkérdőjelező lírikust látta, a tragikus szemléletű *Édes Annát* magasan a „románcos”, 1910-es Kosztolányi-versciklus elé helyezte, és József Attila munkásságából a semmivel szembenéző, végső létkérdésekkel szembesülő költeményeket emelte ki. Munkásságát ebben az értelemben az ezredforduló *előképeként* is számon tarthatjuk, de azért jobb, ha a címkével óvatosan bánunk. Németh G. kételypreferenciája ugyanis még sokféle, változatos kultúrfilozófiai gondolategyüttes nyomát mutatja, és

17 Németh G. Béla: i. m. 159.

18 I. m. 144.

19 I. m. 152, 159.

a posztstrukturalista teoretizmus jellegzetes fogalmai, stabil, egyértelmű toposzai nem tűnnek fel írásaiban.

E toposzok az ezredforduló körüli években lesznek meghatározók. A magyar irodalomértés ekkor már nem csupán különös figyelemmel fordul a krízisérzület és kríziskifejezés felé, de a posztstrukturalista fogalmi arzenálra alapozva – s a heterogenitást képviselő premisszákat, problémakezelő módokat föltétlen értékhelyzetbe állítva – egyféle válságfetisizmust alakít ki. A proceszszusban a teória jár az élen, de a kritika s a történeti elemzés sietősen, hűségesen szegődik a nyomába. Az irodalomtörténész kutatók a vezérfogalmakat variálva, metaforizálva Petőfi-, Arany-, Mikszáth-, Babits-, Kosztolányi-, József Attila-művek sokaságát írják át a leleplező, dekonstruáló posztmodernista-posztstrukturalista kódrendszerbe, jelentős figyelmet keltve és szakmai sikert aratva. Az eljárás Gárdonyi Géza novellaciklusát is eléri, annál inkább, mert hiszen a „korszerű” trendekhez kapcsolódó kritikus így tulajdonképpen *Az én falum* rendezett világa és a posztmodernitás válságpreferenciától áthatott életlátása között tátongó mély szakadékot egyszerűen kiküszöbölheti, megszüntetheti. A válság-elvű, azonossághiányos átértelmezéssel több tanulmányíró kísérletezik. A legnagyobb szabású próbálkozás Kusper Judit nevéhez fűződik; időzzünk el egy pillanatra az ő 2015-ben megjelent Gárdonyi-könyvénél!

A kutató a harmonikus, tradicionális felfogást a gyökereknél támadja meg: a heterogenitás fogalmi metaforáit legelőször a tanító és a közösség kapcsolatára terjeszti ki. „[...] aki beszél, kívül van azon, ami történik, szemlélődő, értelmező, magának a hermeneutikai aktusnak a létrehozója. Olvassa, értelmezi az írást annak ellenére, hogy ezt a pozíciót másnak kínálja fel”, „Az elbeszélői pozíció így egyszerre mindentudó és semmit sem tudó, benne lévő és kívül lévő” – jeleníti meg a tanító és a falubeliek közti távolságot a nem azonosság fogalma köré épített változatos körülírásokkal, metaforikus fogalmi konstrukciókkal.

„*Az én falum* elbeszélője rendet szeretne teremteni a káoszban [...] igyekszik stabil helyet biztosítani magának a faluban és az elbeszélésben, ám ebbeli igyekezete csorbát szenved, hiszen ő is két világ között reked, s hol ide lép, hol oda, mintha folyton a fiktív és az imaginárius között bolyongana. Falusinak nem elég falusi, városinak nem elég városi, tapasztalatai hol erre, hol arra terelik, hol belülről tekint kifelé, hol kintről befelé. Az ő legbiztonságosabb helye épp annak a metaforának köszönhető, mely már a kezdő elbeszélésben is megjelent: beleírja magát a történetbe és a tájba, betűvé és szóvá válik, majd ezekből fel- és összeépülve történetté, olyan narratív tevékenység eredményévé, aki a szövegen (és nyelven) kívül nem létezik, aki saját jelentéseit csak nyelvi jelentésként, kételeyit nyelvi kételyként tudja megfogalmazni” – foglalja össze a tanítóval és közösségével kapcsolatos koncepcióját a beleíródás, a szöveg és a nyelvesülés fogalmait felhasználva.²⁰

20 Kusper Judit: *A csillagok fényezése. Emlékezet és narratíva Gárdonyi Géza műveiben*. Eger, 2015, Liceum Kiadó, 41, 64–65.

A Gárdonyi-elbeszéléseket posztstrukturalista fogalmisággal kezelő irodalomtörténész tanulmányában újszerű szövegelemzések sorát produkálja. A *Festő a falun* című novella az eddigi értelmezők számára kedélyes életképnek látszott; a narrátor, úgy tűnt, azon félreértések, értetlenkedések humoros potenciálját aknázza ki, amelyek a faluba keveredett portréfestő és a festészet magasabb szférájához nemigen konyító falusiak között merülnek fel. A szelíd humorú életképet Sík Sándor kifejezetten egynemű, egysíkú alkotásként minősítette, Kusper Judit azonban „a kötet egyik leginkább kidolgozottabb fejezeteként”²¹ tartja számon. „A festő a saját eszközeit, saját értelmezőrendszerét felhasználva képes létrehozni azt a jelentést, amire ő vágyik, amely az ő kérdéseire felel. Mondhatnánk, hogy ezzel – Paul de Man idézett tanulmányának logikáját követve – megsemmisíti modelljét, lerombolja annak az arcát [...] be kell látnunk, hogy minden értelmezés, legyen az képi vagy nyelvi, festményben vagy történetben manifesztálódó, egyszersmind törlése is annak, amit értelmez” – világítja át a novellát a rombolás, törlés, arcrongálás Paul de Man-i fogalmait hívva segítségül.

„A *Festő a falun* hősei, egyszersmind értelmezői ezt a széttartó értelemhálót példázzák: a képfestés és kellékei, eredményei újabb és újabb jelentésfelhőket teremtenek, így téve lehetővé mindenki számára a saját megértést, s ezzel párhuzamosan a másik számára viszont a »félreértést« – érvényesíti a jelentéselcsúszást, elkülönbözést vezérfogalmakként, s jeleníti meg látványosan a heterogenitás misztikájához fűződő elkötelezettségét.”²²

3.

A Gárdonyi ciklusához kapcsolódó recepció ismertetését még sokáig folytathatnám. De a teljes számbavétel ezúttal nem célom.²³ A bemutatott tanulmányok segítségével inkább csak a legfontosabb korszakokat kívántam szemléltetni, és a legjellegzetesebb problémakezelési módokat igyekeztem bemutatni; legfőképpen azért, hogy saját elemzésem választott attitűdjeit és konklúzióit éppen e problémakezelési módokra visszautalva tudjam majd megjeleníteni. Az *én falumról* írásom második felében úgy beszélek majd, hogy közben

21 I. m. 49.

22 I. m. 51. Kusper egyébként a *Tanácskérés* című novellából is szubjektumok, fikciós síkok bonyolult cseréit olvassa ki, s a szubjektum-megkettőződését és szétszórását konstatálja.

23 Az újabb, huszonegyedik századi írások közül föltétlenül említést érdemelnek még Baranyai Zsolt, Brassai Zoltán és Czetter Ibolya tanulmányai. Baranyai Zsolt: „Plain air népiesség” (Gárdonyi Géza: *A kék pille*). ItK 2010/3, 237–247; Brassai Zoltán: Gárdonyi Géza. Veszprém, 2003, Művészetek Háza; Czetter Ibolya: „Stilizált harmónia” *A természet- és életáhitat novellái Az én falum című novelláskötetben* = Bednancs Gábor, Kusper Judit (szerk.), Mesterkönyvek faggatása: tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről. Budapest, 2015, Ráció, 276–288.

a szakirodalom nézőpontjaival, problémalátásával is szembesülök. Kezdjük e szembesülést a legmaibb megközelítéssel, *Az én falum* narrátorát az állandó idegen-ség, heterogenitás, elkülönbözés dimenziójába állító értelmezői koncepcióval!

Távolságtartó, negatív ítéletemet alighanem már ismertetésem hangneme is elárulta. Való igaz, az okfejtések kultúrfilozófiai állványzatát s a heterogenitás misztikus képviselését megvalósító érvelési módot önmagában is problematikusnak látom. De az is igaz, hogy e szemlélet Gárdonyi szövegeire csak hajthatatlan voluntarizmus mellett erőltethető rá. Az iskolamester saját megnyilatkozásai és a történések, szituációk tanúságtételei egyáltalán nem biztatnak arra, hogy a tanító egzisztenciáját s a falu népéhez való kapcsolatát az elkülönbözés és magány jegyében, a közvetettség, közvetítettség, heterogenitás képzetkörében értelmezzük. „[...] kell egy hídnak lenni, amely a paraszti osztályt az úri osztállyal egybeköti. Ez a híd a néptanító. Én szeretek az lenni, aki vagyok. Az én foglalkozásom kedves nekem. Én a faluban minden szíven és minden lelken uralkodom. Ez nekem öröm és gazdag is vagyok” – vallja meg a tanító a városi fiatal lánynak, hogy a magasabb társadalmi rétegek és a nép közti közvetítést kiteljesítő hivatásként, megtartó elköteleződésként éli meg, s jelzi, hogy a személyiség a gondoskodás, az empátikus szeretet és a küldetéses munka által egyensúlyba kerül, rendezettségre tesz szert.²⁴

A mester kapcsolati interakcióit vizsgálva ugyancsak csekély okunk van arra, hogy Kusper Judit módjára „két világ között rekedt” egzisztenciát vizionáljunk. A tanítói „közöttlét” a Gárdonyi-elbeszélésekben ugyanis rendre pozitívumként, értelmes közvetítésként jelenik meg. Érdekes megfigyelnünk ebből a szempontból, hogy az értelmiségi iskolamester az illeszkedés, alkalmazkodás gesztusait milyen természetes, spontán módon gyakorolja. „Néhány kérdést intéztem hozzá, hogy mennyi őszt vetett? Termett-e bőven a kukoricája? Jó-e a vize a kútnak? Azután elhallgattam. Jeleztem ezzel, hogy várom a panaszt” – teremti meg leleményes tapintattal az alkalmas, természetes kommunikációs helyzetet a *Tanács-kérésben*.²⁵ „Hát tudom én azt, szegény Tabiné, hogy ahány liba, kétszer annyi forint ősszel, és hogy maguknak kell az adóra, de látja lelkem, most már csak egy hét, aztán meglesz a vizsgálat. A Jóska gyerek esze meg éppen most indult kinyílásnak, mint ahogy a rózsa kinyílik, angyalom; aztán ha most kifogja az iskolából, visszahúzódik a gyerek esze, mint a csigabiga, lelkem, aztán elő se jön megint egy esztendeig. Szívesen látom galambom a vizsgálaton” – alkalmaz a szituációhoz és a beszédpartnerhez illő érveléstechnikát – és meggyőző, szemléletes népi nyelvet – tanítványát, Tabi Jóska-t a libalegelőről visszakívánva az iskolába. (Az érvelés sikeres, az anya teljesíti a mester kérését; a pisze, elevenszemű gyerek délután már újra ott ül a padban.)

A mester beleélő attitűdje, pozitív, segítő részvétele az *Ismerkedések* című elbeszélésből is kitűnik. A tanító a novellában a Kadari-család párválasztásos,

24 Gárdonyi Géza: *Az én falum*. Budapest, 1941, Dante Könyvkiadó, 175.

25 I. m. 124.

kézfogós vacsoráján vesz részt, s a legfontosabb pillanatban ő veszi át a rituálét vezető ceremóniamester szerepét.

„Kimegyek hát a leányért és előhívom a belső házból, ahol a ládán ült és Isten tudja, micsoda érzések és gondolatok között várakozott.

– Légy bátor – mondom neki a tanító iskolai hangján –, nehogy azt gondolják, hogy nem vagy életrevaló. Több eszed van teneked, mint Soósék egész falujoknak. Hát légy bátor, lelkem.

Azzal bevezettem.

– No Juliska – mondom itt neki ünnepi hangon –, hát itt e becsületes ifjú szeméjében kérőd érkezett.”²⁶

Kuspér Judit szerint a tanító kívülállása, „magánvalósága” kitűnik akkor is, ha az elbeszélő a falusiak babonás hiedelemvilágával szembesül. A mester attitűdje azonban valójában sokkal rugalmasabb, hajlékonyabbnak tűnik. A narrátor, bár a babonákba vetett hitet nem igazolja vissza, hiedelemügyekben rendszerint kibékítő, elnéző tapintatot s nem megítélő hajthatatlanságot mutat. „Az a kérdés fordult meg az elmémben, hogy meghagyjam-e az öreg Bordácsnak a sárkányos diákját, vagy elmagyarázzam tőle, hogy a nép is tudja: micsoda más erő keveri ránk a zivatart? Mert némely pogánykori hitünk maradékával kár ezt cselekedni. Kedvesebb az ilyen nekünk, és többet ér, mint amennyit a tudomány ad érte” – érvel *A barboncás* című elbeszélésben elvileg is a tolerancia mellett, egészen a babonákat fölöttébb kedvelő Mikszáth Kálmán módjára nyilatkozva.²⁷

*A barboncás*ban egyébként a mesteri csattanó is játékos ambivalenciával telített: az elbeszélő a zárásban a felvilágosult racionalizmus helyett a megengedő, többértelmű humort juttatja szóhoz. A zivatart előolvasó garabonciás diákban makacsul hívó Bordács – az uraság béresgazdája – a vitában már-már végleg alulmarad a fölényesen, okosan érvelő tanítóval szemben, amikor a kerékpárost még sosem látott juhász a felbukkanó biciklistát a nyargaló garabonciás diákkal azonosítja. „Hát úgy nyargalt, hogy a levegőbe járt a lába, oszt előtte egy kis ezüstkerék, mög utána is. De úgy mönt az, hogy a nyúl se jobban.” A tudósítás minden vitát eldönt, és a végső tromf lehetőségét adja meg a béresgazdának.

„A szénagyűjtő nép diadalmasan nézett rám.

Az öreg Bordács hozzám fordult, és nagy diadalmasan nézett:

– No, tanító uram, hát miből kereködött a zivatart?”²⁸

(*A Tüzek meg árnyékok* című boszorkányos novella zárásából ugyancsak játékos ambivalenciát olvashatunk ki. A narrátor az utolsó megnyilatkozást a rossz

26 I. m. 26.

27 „– Ah szegény legendák!” – mondja Wibra Gyuri a *Szent Péter esernyőjében*. „Ha ráfújna az ember egy-egy ilyen szép legendára és lefujná róla az arany zománcot [...] milyen furcsa, igénytelen valóság maradna az alján.” „– Hát nem kell ráfujni” – válaszolja röviden és velősen a Mikszáth Kálmán-i álláspontot képviselő talpraesett Szmilinszkyné. Mikszáth Kálmán *Összes Művei*, 7. kötet. Budapest, 1957, 146. A Gárdonyi-citátum: i. m. 27–28.

28 Gárdonyi: i. m. 31.

lelkekben hívő öreg Borzának engedi át, s az elbeszélést elnéző, titokzatosságot sejtető szófordulatokkal zárja. „Az éj tele van titkos susogással és hajlongó árnyékokkal. A hold a fekete erdőből följebb és följebb emeli az égre aranyló szarvait. Titok és rejtelen az egész világ.”²⁹

A heterogenitás, elkülönülés jegyében vizsgálódó Kusper Judit a negatívítás attribútumait a tanító-tanítványok viszonylatra is kiterjeszti. A kisgyermek szerint „nem értik azt a leckét, amit ő [a tanító] tanít, csak visszamondják”.³⁰ Az elemző állítása, mondanunk se kell, megint erősen túlzó. Valójában a mester személyes hitele és következetessége az iskolai szabályok jó részét tartalmazó rítussá tudja alakítani. S ez még a fegyelmezés, büntetés processzusára nézve is igaz. A tintát a padszomszéd üvegéből kiügyetlenkedő Koszó Jancsi és a pofozkodó Nagy Marci ügyében megtartott büntetési tárgyalás az első szótól az utolsóig méltányos és igazságos; az ítélet jogosságát a két gyerek is belátja, elfogadja, s hazafele kocogva megható jelenetben békülnek meg egymással (*Büntetési tárgyalás*).

A gyermekek tanító iránti ragaszkodása, szeretete a novellákban egyébként is lépten-nyomon megnyilvánul. Bozóki Ilonka a mesterhez szalad, átöleli a lábát, és könnyezik a boldogságtól, hogy felelni tud neki (*Kék pille*), Tabi Jóska arcáról büszkeség sugárzik, hiszen maga a tanító kívánta őt vissza a libalegelőről az iskolába (*Gólyák, méhek, kislibák*), s az iskolamester kikezdehetetlen tekintélyét a boszorkánytól halálra rémült Miska gyerek is elismeri. „Volt okod arra valamikor, hogy el ne hidd, amit én mondok?” – kérdezi a rossz szellemek létezését tagadó elbeszélő, és a fiú azonnali, meggyőződéses nemmel felel (*Tűzek meg árnyékok*).

(A „mester urat” nemcsak a gyerekek értékelik, de a falu népe is tisztelettel, bizalommal övezi. Az öreg Kevi egyedül a tanító kedvéért hajlandó modellt ülni a városi festőnek, a Kadari család – láttuk – igényli jelenlétét és megerősítő helybenhagyását a fiatalok kézfogóján, s a gazdák a közös célra felajánlott gabonát raktározva természetesen az iskola padlását választják telephelyül (*Festő a falun, Ismerkedések, A nagy eff*).³¹

Az iskolamester-narrátor emberi viszonyrendszerét firtató posztmodernista értelmezés a szöveggel való szembesítés során, láthatjuk, rendre alkalmatlannak bizonyul. De vajon a ciklus novelláit vizsgálva természet és ember kapcsa-

29 I. m. 42.

30 Kusper: i. m. 42.

31 A tanító és a falubeliek szoros kapcsolatát a novellaciklusban empatikus, beleélő formulák sokasága is erősíti; az értelmiségi elbeszélő kommentárok, reflexiók, sorában veszi kölcsön a közösség perspektíváját. „Az ember megbocsáthat a tolvajának, rágalmazójának, gyilkosának is: de annak, aki egy barázda földet elszánt tőle, meg nem bocsáthat. Én is úgy véltem, hogy ebben az ügyben a harag érhető és megváltoztathatatlan; csak azt sajnáltam, hogy a Fodorék Lidije meg a Keviek Imréje szomorú” – nyilvánítja meg a beleélő, átképzéletes formulával, hogy a paraszti világ törvényeit, alappilléreit a maga értelmiségi máshollétéből is képes megérteni. I. m. 104–105.

latát illetően sem kell számolnunk a modernizmus szakadásaival, elkülönüléseivel? A válasz ezúttal is egyértelműnek tűnik. Már a „plain air népiesség” címkéjét alkalmazó Schöpflin Aladár is észrevette, hogy *Az én falum* elbeszéléseiben „a paraszt-élet durvasága, a folytonos testi munkával járó esetlensége [...] alig jelennek meg”.³² De Gárdonyi ennél is tovább megy: a gazdálkodó, földművelő ember munkáját és természetközelségét olykor az idilli szinten túl emelve rituális, szakrális sugallatokkal ruházza fel. A ciklusban a szántás, vetés, aratás nem kényszerű, nehéz foglalatosság, hanem az ember természetes tevékenysége, ősmestersége, szakrális hivatása. „Ha városi ember volnék, a szobám falán ott volna a vető ember képe. Annak a mozdulataiban van valami, ami a teremtetést cselekvő Összellemet juttatja az eszünkbe. Így vethette Ő a végtelenség fekete mezején egyet-egyet lépve a csillagokat” – fűz reflexiókat a szántás-vetés munkájában gyönyörködő tanító Kevi Pál munkálkodásához.³³

A novellákban sűrűn felbukkanó töprengések, reflexiók ugyancsak arról tanúskodnak, hogy a modernitás nagy dilemmáját, szubjektum és objektum hasadását, különmeműségét a narrátor nem érzékeli. Az elbeszélésekben az állatok nem másféle, idegen világhoz tartozó s nem is haszonra tartott, kizsákmányolt – táplálékként hasznosított – lényekként jelennek meg. Németh G. Béla esszéjében *Az én falum* természetszemléletét a biopietás terminussal jellemezte.³⁴ A kifejezés találó: a tyúkok, gólyák, fecskék, méhek a ciklusban szeretetre méltó, emberiesített, humán attribútumokkal felruházott lények. A tyúkanyó minden egyes csirkéje elvesztését fájdalmasan éli meg, a tojások kikeltését hivatásként gyakorolja, és dagad a keble a büszkeségtől, amikor kiscsibéivel először sétál ki a napsugaras udvarra. A gólyák és a fecskék (az elbeszélő szavaival: „a gólyáink” és „a fecskéink”) a mi országunkat tartják a hazájuknak, hiszen csak itt raknak fészket; a költözésre készülő madarak bús merengésben várják az utolsó vízi liliom eltűnését, s fontolgatják, vajon a fiatalok megbírnák-e az előttük álló nagy utat.³⁵

„Honnan tudja az az együgyű tyúk, hogy az ő szívének melegségénél csirke lesz a tojásokból? Honnan tudja, hogy a gazdasszonyban bízhatik, mikor az fészket készít neki, és mikor elszedi abba a gyékénykosárba a kikelt csirkéket? Miért tűri ezt békén? Miért nem tűri az idegent, a kutyát, a macskát, a másik tyúkot? [...] Engem az állati ösztönről írott tudományok nem elégítenek meg. Az állati ösztön szó csak takarója annak, hogy ezekből a tollas testben járó lelkekről nem tudunk semmit se” – mutatja be Gárdonyi az ember-állat viszonyt mélységesen humanizált formában a *Március* reflexiók töprengésében.³⁶

32 Schöpflin: i. m. 87.

33 Gárdonyi: i. m. 8.

34 Németh G. Béla: i. m. 148.

35 Gárdonyi: i. m. 99.

36 I. m. 9.

A modernizmus elesettsége, távlatvesztése *Az én falumban* már csak azért sem juthat érvényre, mert a közösséget a kereszténység színes hiedelemvilágára épülő, szilárd szimbolikus rend veszi körül.³⁷ Az életrend legfőbb szabályozója a „minden művészettel ékes, pompás” ősi, katolikus vallás: a falu életét a keresztény ünneprend, a vasárnapi istentiszteletek, roráték, búcsúk tagolják és látják el rítusokkal, az egyén életének határhelyzetei a szentségek felvételével fonódnak össze. A tanító mindazonáltal a protestantizmusról is megbecsüléssel nyilatkozik. „A kálvinista templomban magyarnak érzem az Istent is” – nyilvánítja ki rokonszenvét az *Egy dal története* című novellában.³⁸ „Mert fene ember volt az öreg pap! Ő nevelte a falunk kálvinista felét. Jószóval, kemény beszéddel, mikor, melyik kellett. A legvastagabb bajszú ember is úgy állott előtte, mint a gyerek” – mutatja be respektussal a dőzsölő, módos gazdákat legorombító s a földeken izzadó szegénységet védelmébe vevő református lelkészt a *Csonttorkú emberben*.³⁹

A keresztény rituáléelemeket a falu lakói a mágikus kultúra maradványaival színesen, gazdagon építik össze. „– Atya, Fiú, Szentlélek nevében induljatok, rakodjatok, minden mézet behordjatok!” – küldi a méhecskéket Varga Ádám március első szerdáján „szét az aranyos világba, az ezüstös fűzbárcák közé, patakpartra, rétországba, erdők végtelenségébe”.⁴⁰ „Jámbor embör, gonosz asz-szony, gyékényágy, kúpárna, Jézus mondása jusson az eszödbe!” – mormogja el a ráolvasást Borza János sűrű keresztvetések közepette a *Tüzek meg árnyékokban*.⁴¹ „Aztán menjen oda, ahol a kincset gondolja. Imádkozzék ott hét miatyánkot, hét üdvözetet. Aztán mondja a vesszőknek ezt: megátkozlak titeket vesszők, hogy arra forduljatok, amerre a kincs vagyon! Megátkozlak titeket tisztátalan lelkek, hogy az elrejtett kincstől eltávozzatok, hogy azt feljebb, se lejjebb ne vigyék, hanem nékem fölvenni engedjétek, hogy a mi urunk Istenünk dicsőségére árváknak, szegényeknek gyámolítására élhessek vele” – tanítja ki a táltos hírében álló Duli Szanyi Pétert a kincskereső rituálé ügyében a *Beszéd a kígyóról és más szörnyűségek egyik részletében*.⁴²

A keresztény, közösségi rituálé ereje a haldoklást is méltósággal ruházza fel. *A Kevi Pál halálában* az öreg Kevi szentelt gyertya mellett, vánkosokkal körül-támasztottan fekszik. Szemét föl-fölnyitva gazdálkodási tanácsokat ad, utolsó szavával a negyvennyolcas kardját kéri, és a túlvilágra szóló üzenet-megbízásokat veszi át. Két fia némán áll a fekhelynél, körben ott sír az egész család; még a hatéves Jóskát is az ágy mellett tartják, amíg el nem alszik. Az udvaron subás

37 „Ő az első magyar szépíró, aki a hitét és éppen a maga hitét: benső, meleg, gyermeteg katolicizmusát beleviszi az irodalomba” – jellemzi az író Ravasz László. Idézi: Sík Sándor. I. m. 36.

38 Gárdonyi: i. m. 230.

39 I. m. 182.

40 I. m. 18.

41 I. m. 39.

42 I. m. 86.

emberek, nagykendős asszonyok gyülekeznek, a pap érkezére mindenki letér-
del, a lelkész feladja az utolsó kenetet, és együtt imádkozik a családdal. Végül
a haldokló szeme bádogzani kezd, a bakter öklével törli meg a szemét, és a hold-
világos úton sietve megy a templom felé, hogy megszólaltassa a harangot.

(A meghalás-rituálé a kötet két másik elbeszélését is meghatározza. A *Csak
már a Pesta jönne!* a koreográfiát a *Kevi Pál*hoz képest némileg szűkebbre vonja,
de a meghitt, bensőséges apa-fiú viszony a novellát az előbbihez hasonló me-
legséggel itatja át. A *Megtérés* viszont jóval ridegebb ecsetvonásokkal dolgozik:
a magányos, családtalan Duli Péter halálának néhány órai eseménysorát az
elbeszélő a kerges lelkű, haragtartó Kömpe juhász látóteréből, látószögéből per-
geti le mesteri biztonsággal.)

A romantika előtti irodalom a maga lélektani víziójában a centrált személyi-
séget, a benyomásainak parancsolni tudó, céltudatos pszichikumot részesítette
előnyben. A romantikát és a modernitást viszont a tudat mélyén lakó kaotikus,
sötét – kreatív – erők foglalkoztatták. A modern lélek meghasonlása, mint em-
lítetttem, a *Nyugat* kritikusa számára magától értetődő evidencia. Gárdonyi
„népi világának” paraszt hőseit viszont az individuum elszigeteltsége, magá-
nya, lelki komplexitása, bonyolultsága egyáltalán nem nyugtalanítja. Az ego,
a morális, társas, szabálykövető, interiorizáló ént képviselő személyiségdarab
Az én falum pszichikai víziójában nem valamiféle alárendelt entitás, hanem a lélek
eleven, vezérlő része, s az idő (az ösztön-én) kaotikus bonyolultsága a ciklus jó
részében úgyszólván semmiféle szerepet nem játszik. Jellemző ebből a szempont-
ból, hogy az elbeszélésekben a szexualitás amorf, sodró ereje – egyetlen kivételt
leszámítva – egyáltalán nem érvényesül, a legények és leányok kapcsolatrend-
szerét a szemérem jegyében működő közösségi normák irányítják.⁴³ Az *Ismerke-
dések* című novellában a fiatalembert és menyasszonyát a gyűrű- és kendőváltás után
a belső szobába vezetik. A család az ismerkedéshez biztosít így lehetőséget, a pár
között azonban egyetlen szó sem esik. Az okos, cserfes Juli a ládán ülve kezébe
temeti arcát, a délceg, erős Pesta orcája piros, és mindegyre a csizmáját szemléli.

A Gárdonyi-ciklusban a világ nem gyarlóság, vétek, bűn nélkül való, a nar-
rátori vízió azonban azt sugallja, hogy az ember mégis inkább a derekasság felé
hajlik. „Valamelyik ínséges esztendő után a gazdák összeadtak egy-egy véka

43 Az ösztön-én és a kaotikus szexuális vágy ereje, hatalma mindössze egy elbeszélésében,
A paraszt-leányban jelenik meg. Igaz, ekkor ellentmondást nem tűrő erővel. „És ebből láthatod,
hogy az embernek szabad akarata nincsen [...] Az ember csak labda. Ismeretlen erők játszanak
mivelünk. Arra forgunk, amerre azok akarják” – panaszkolja a szerelmi kalandjára visszaem-
lékező, a morális én erőtlenségét, alkalmatlanságát a múltban bőségesen megtapasztaló fér-
fi tanítótársának (i. m. 318). A falu igazi gazdája, a mértéket tudó, a lélekrészek egyensúlyát
a morál jegyében őrző mester azonban elfogadhatatlannak tartja a kaotikus lelki attitűdöt.
„Ne árts magadnak ilyen gondolatokkal! Ha jó a feleséged, becsüld meg! Azt a szegény pa-
rasztasszonyt meg ne zavar. Gondold meg, hogy a te megjelenésed felfordítaná annak
a parasztcsaládnak a nyugalmit. És hát az a nő temiattad sokat szenvedett” – hívja fel barátja
figyelmét a szilárd erkölcsi tartás fontosságára (i. m. 327).

gabonát, és fölrakták az iskola padlására. Attól kezdve, akinek elfogyott a kenyere, a közös gabonából vett kölcsön [...] A kölcsönt csapva adják; tetéztve kapják vissza. Amit a csapófa levisz a vékáról, az a kamat. Hát ez a mi takarékpénztárunk” – hoz létre a kisközösségi társas ösztön igazságos, emberséges, finansziális, gazdasági működésrendet. „A gyerek elvégre mind szocialista. Az egyenlőség érzése velünk születik. A gyermek csak korkülönbség szerint osztályozza az embereket” – jelzi a gyermekviselkedésre utaló megjegyzés a tanító szelíd, bizakodó, pozitív antropológiai meggyőződését.⁴⁴

A falulakók öröme hangoltságát a szegénység sem tudja tönkretenni. Gárdonyi parasztjai emberi méltóságukat, társas szívélyességüket, életkedvüket többnyire a nélkülözések, csapások, bajok közepette is megőrzik. „A szentek írása siralomvölgynek mondja a Földet. Nem ismerem azt a vidéket, ahol az író-szentek éltek s nem tudom: van-e ott március? A mi földünkön is van olykor siralom, de több az örömünk. Nincsen se pénzünk, se posztónk; náddal földjük a házunkat és cseréptányér van az asztalunkon, de azért, amint végigmegegyek a falun, látom, hogy mindenki vidám” – állapítja meg összegzően a narrátor-tanító a *Márciusban*.⁴⁵

„Micsoda vidámság van ezeken az üde gyermeki arcokon! Ruhájok a falusi boltnak legolcsóbb portékája. Cipőjük nincs is. Kávét helyett krumpli vagy sült tök a reggelijök. De vajon boldogabbak-e ezeknél a budapesti bársonyruhas gyermekek vagy akár a királyok, császárok gyermekei? – mutatja be az iskolába járó siserahadat a *Kék paradicsom, lilium...*-ban.⁴⁶

4.

Az *én falum* két kötetével kapcsolatban mindeddig jobbra az „apollói” sajátságokat vettük számba: a biztonságot adó rend elemeit számláltuk elő, a közösségi méltányosság, a spontán azonosságtudat jeleit, sajátságait tártuk fel, s az író harmonikus létszemléletéről, a teremtett világ csodájához kapcsolódó áhítatáról, óvó szeretetéről beszéltünk. A mondottakat nincs okunk visszavonni, de a ciklus szelíd, harmonikus – melegséget sugárzó, biztonságot adó – elemei mellett meg kell emlékeznünk a ridegebb, sötétebb ecsetvonásokról is. Annál inkább, mert e részletek, úgy tűnik, számosabbak és hangsúlyosabbak annál, mint ahogyan a Gárdonyi-szakirodalom eddig láttatta.

A tanítót – észre kell vennünk – olykor bizony a metafizikai céltalanság, hiábavalóság érzése is megkísérti. „Mi célja lehetett vele a teremtésnek, hogy életet adott neki, átdajkálta éveken keresztül a hernyó- meg a bábákon, aztán kék bársonyszárnyakkal csinosította föl és a virágok illatos világába tette lakó-

44 I. m. 144, 203.

45 I. m. 6–7.

46 I. m. 201.

nak, s végül egy nagyobb állat egyetlen vad mozdulatának engedte áldozatul” – kérdezi a kicsi pillangó hirtelen, erőszakos halálának szemtanújaként a *Kék pillében*.⁴⁷ „A parázsra hamu kezd borulni. Homály homályra száll a szobában. Úgy érzem, mintha én is elmúlóban volnék: így, amint ülök belemulandó árnyék az árnyékba; pusztá értéktelen árnyék, amit a tűz véletlen, vak okból jelenített meg, s amely épp úgy véletlen vak okból enyészik és múlik bele a sötétségbe” – hatalmasodik el rajta a célos bizonyosság helyett a véletlenszerűség érzése s a negatív metafizika sejtelme *A tűz* záró soraiban.⁴⁸ „Istenem, a te sok szomorúságod közt nincs a világon semmi szomorúbb, mint a beteg gyerek arca! – sóhajt fel *A hópehelyben*.⁴⁹

A faluközösségi világ rendje – sokszor elmondtuk már – *Az én falumban* szolidaritásra, kölcsönös megértésre épül. Ellenpéldaként igazából csak egyetlen elbeszélést tarthatunk számon, *Az ablak* című novella durva, érdes életkép-részlete azonban egymagában is aláaknázza a harmónia mikrokozmoszát.

„Az utca sáros volt, mint falun szokott lenni. Ők ketten a túlsó oldalon mentek. Elöl a nagy erős fiú egy madárkalitkát lógatva. Mögötte a gyöngé testű, korán elvénuült asszony, egy zsák gabonát vitt kötélen a hátán. Mélyen előre hajlottan caplatott a nagy teher alatt a sárban.

[...]

Egy csuszamlós helyen a karó kiesett az asszony kezéből.

A fiú megfordult s közömbösen nézte, hogyan erőlködik az anyja, hogy a karót fölvegye.

Mért nem vette föl ő? Mért nem ő viszi azt a nehéz zsákot?

Mert az asszony sorsa az a parasztnál, hogy rabszolgája legyen a férfinak. Nemcsak az urának rabszolgája, a fiainak is. A parasztfiú nem ismerhet gyöngédséget, mert hiszen az apja sem ismer. Micsoda hatalommal, hogyan lehetne a tanítónak gyöngédséget oltani az emberi szívbe, ha nem a házi nevelés oltja bele?” – váltja fel a megszokott meleg líraiságot a keményebb, érdesebb realizmus, s változik át a szolidaritás társadalmi rendje egyszerűen a durvaság, kíméletlenség birodalmává az 1900-ban megjelent könyv tizennegyedik darabjában.⁵⁰

A fent említett érdes életkép aligha véletlenül *Az én falum* második kötetében foglal helyet. A novellafüzér e részében ugyanis a diszharmonikus, sötét tónus fölerősödik. Az alkoholizmus problémája a könyv több elbeszélésében jut központi szerephez. Igaz, *A borban* a konfliktus végül megoldódik, s a *Minek a pénz?*-ben a szenvedélybetegség súlyát a humor enyhítő, eufemizáló ereje mérsékeli. A *Hópehely* Alsó Kovácsa viszont nem részesül semmiféle „írói mentességben”. Lánya, Rozika halálán van, a részeg ember négykézláb áll a hóban,

47 I. m. 35.

48 I. m. 156.

49 I. m. 188.

50 I. m. 285–286.

s a tanító döbbséget figyelmeztetésére „rozsdás hangon” válaszolja, hogy „Majd meggyógyítja a jaó Isten!”⁵¹

A második rész elbeszéléseiben a lírai reflexiók is megritkulnak. Az érzelmes, áhítatos elbeszélői megnyilvánulások több fontos szövegből teljesen eltűnnek, s a kemény, tárgyias, tárgyilagos ábrázolás lesz uralkodó. A Gárdonyi-szakirodalom a jelenséget kevésbé tárta fel, s így a novellacsoport fontossága – a Petelei István-i *Árva Lottival*, az Ambrus Zoltán-i *Alkonyattal*, a Kaffka Margit-i *Falunna* való rokonsága – sem igen derült ki. Pedig a nézőpont objektivitását mesteri hajlékonysággal érvényesítő *Micó* és a beleérző empátiát groteszk tárgyilagossággal ötvöző *Szegény ember jó órája* a tárgyias, „impassibilité-elvű” magyar novellavonulat legjobb darabjaival vetekednek.

Az utóbbi elbeszélés a sorsszerű szürkéséget időlegesen kiváltó kurta ünnepi pillanatra fókuszál. „Egyszer csak feligazodik az öreg és leveti a bekecsét. Kiáll a kocsmá közepére. A keze a csípőjén. A süvegét félre! Táncra mozdul a cigány előtt. Lép egyet csöndesen hol jobbra, hol balra. A dallam bokrain hozzáütögeti egyik rossz csizmáját a másikhoz. A fejét hol fölveti, és kevélyen ringatja a derekát; hol meg lehajol és rácsapkod a csizmája szárára. Minden mozdulata más. Íme, most a kezefejét taktusra lógázza, mintha azt próbálná, hogy elég hajlékony-e a csuklója? A vén lábak ugyanily örömben részesülnek. De minél tovább táncol, annál mozgékonyabb. Lám, a süvegét is levágja már nagy puffanással a sarokba. Az arca piros és komoly. Ősz haja előre-hátra lengedez. A kezét hol összecsatoltatja, hol a mestergerendán veri ki széles tenyerével a neki tetsző taktusokat. Látszik rajta, hogy a lelke is táncol”⁵² – jeleníti meg az elbeszélő a kis pénzhez jutott szegény ember kivételes, kegyelmi pillanatát a pontos (és látomásos) „tárgyi ekvivalens” által, hogy aztán a szigorú, vén, feleség érkezése pillanatok alatt véget vessen a „haszontalan, értelmetlen” mulatozásnak.

A *Szegény ember jó órájával* az imént párba állított elbeszélés, a *Micó* hűségese macskája végül gyerekeit mentve a tűzbe vész. A kiengesztelő harmóniát *Az én falumban* leggyakrabban a halál nagy tragikus ténye bontja meg. A gyereklány pusztulásának emberi ésszel felfoghatatlan, feldolgozhatatlan drámáját a *Hópehely* című elbeszélés taglalja. A műben a halál könyörtelenségét az önvád is fokozza. Az iskolai rendet őrző tanító megbántotta a kis Kovács Rozit, s hiába tesz engesztelő látogatást a beteg leánykánál, a visszatérés immáron örökre elmarad. A novella mesteri zárása, sűrítő, intenzifikáló „csattanója” a halál tragikumát és a büntudat gyötrő jelenlétét egyszerre érzékelteti.

„Estefelé diktálásra írtak a gyerekek, mikor az ablakom alatt nagy lépésekkel a bakter ment el. A fején fekete bárányszőre süveg, a szájában füstölő pipa. Ment a templom felé.

Nem tudtam tovább beszélni. Istenes Imrének intettem, hogy diktáljon tovább.
[...]

51 I. m. 187.

52 I. m. 294–295.

Egyszer aztán megcsendül a lélekharang.

Imre elhallgat.

Az iskolán mintha hús szélfuvalom szállana át.

Mélységes csönd.

És minden gyerek elnyíló szemmel bámul fel énréám.”⁵³

Ha a *Hópehely* a halál elementáris tragikumát állítja középpontba, a sorvadó, agonizáló tengődés könyörtelen processzusát a *Petykó* című állatnovella mutatja be. Az elbeszélés mindvégig pontos, tárgyilagos; a sebesült tyúkocska vergődésének, kiszolgáltatottságának mesteri rajzát Németh G. Béla is kiemeli tanulmányában. A kis sárga, szakállas tyúkot megdobják. Először úgy tűnik – a sántaságot leszámítva –, túl fogja élni a bajt. De aztán nyilvánvalóvá válik, hogy a belső részében is nagy hiba esett. Az állat egyre gyengül, nyavalyásodik. Tyúktársaitól is elszokik, külön hál a szederfán. „Csak az irigység, az vitte néha közénk. Mert irigy volt a szegény vén szakállas, mint ahogy minden rossz gyomrú ember irigy a jóévtágyúra. Mikor a konyhából főtt burgonyát, kukoricát vagy tésztamaradékot vetettek ki a baromfiaknak, akkor ő is odaballagott, és evett nagykelletlenül egy-két falatot. Aztán mikor már nem tudott enni, ráállt az ételre és fenyegetően káromlott.”⁵⁴ A tyúk aztán tovább sorvad, s végül az irigységgel is felhagy. A tornác kőfalánál gunnyaszt, és mozdulatlanul bámul maga elé. A szederfára is a tanító segíti fel, és a haláltusában vergődő állatot is ő veszi karjaiba.

A második kötet mesteri állatnovellája a kíméletlen tárgyilagosságot és a mély részvétet egyszerre képes érvényesíteni. A méltányosságot nem ismerő betegség és halál azonban nemcsak a második könyvben, hanem a derűsebb első rész néhány elbeszélésében is központi szerephez jut. A *táltos emberben* a sorvadó, pusztuló Duli Péter eszköztelenül áll szemben a betegség hatalmával, s rezignáltan mormogja maga elé a „Nincs gyógyulás, csak a föld...” szomorú konklúzióját. A *Kék pillé*ben a befejezés figyelemre méltó metaforikája és költői műalkotásokat idéző megformáltsága a cica széttépte lepke és a gyermek Bozóki Ilonka halálát kapcsolja össze. „A macskám eltűnt onnan. Nekem mégis úgy rémlett, mintha a fák árnyékában egy másik hunyorgó szemű óriási fekete szellem-macska lebegne el, ahogy a ragadozók szoktak: lomhán és nesztelenül.”⁵⁵

A pusztulás, kiszolgáltatottság, szorongás az első könyv *Október* című elbeszélésében egyenesen jut létmeghatározó érvényre. A Gárdonyi számára máskor oly kedves, emberarcú természet itt már a mű elején könyörtületet nem ismerő, ellenséges erővé válik. „Íme, megborzolódik az erdő: suhogva száll át rajta egy láthatatlan óriás. Szárnyának nyomása alatt meghajlonganak a fák; ruhája végigsepri a mező fűszálait. Jön. Ez az északi szél” – utal a metaforikus, látomásos megjelenítés a természet túlhatalmára és az emberek, állatok törpeségére, kiszolgáltatottságára. A novella állathősei a szelek szárnyán menekülni akaró, de

53 I. m. 189.

54 I. m. 281–280.

55 I. m. 92, 36.

fagallyakon, háztetőkön, templomok tornyán fennakadó s melegebb vidékre soha el nem jutó mezei pók, az embereket pedig a rongyos öltözetű, hideg elől menekülni nem tudó, lábukat, karjukat a hónuk alá szívó cigányok képviselik.

„Hej a szegény cigányok, azok majdcsaknem olyan mostohagyermekai a természetnek, mint a pók, legyenek meg egyéb bogarak”, „Mivel különb a sorsuk a mezei bogarakénál, amelyek sem a Dél melegébe nem tudnak elszállani, sem a föld mélyébe nem tudnak leásakodni? Csak ők a megmondható, hányan mennek pap nélkül a mennyei meleg hazába” – ad számot a biztos halálra ítelt mezei pók és a hontalanul vándorló, didergő cigányok közös sorsáról Gárdonyi sok-sok empátiával – a rovarok és az emberek összekapcsolásával a XXI. századi olvasóban alighanem karkai áthallásokat is keltve.⁵⁶ (A cigányok kiszolgáltatottságához a novellában az embervilág könyörtelensége is hozzájárul. A kisbíró szétvetett lábbal, hetykén félrekapott kalappal adja ki az utasítást, hogy a didergő siserahad oltsa el a tüzet, és rögvést álljon tovább a falu határából.)

A sorsigazságtalanság állandó jelenvalóságára, túlhatalmára Gárdonyi gyakran nem az egész elbeszéléssel, hanem csupán egy-egy rövid novellai betét, életképszerű snittel utal. E plasztikus, „életyszerű” kicsi jelenetek különlegesen figyelemre méltók. Az író bennük, általuk – elbeszélői képességének legerősebb oldalát feltárva – drámai sorshelyzeteket láttat eleven konkrétsággal. Az öreg vak koldus, az agg Váróci Pál a költöző madár megjöttékor érzett általános örömben osztozva „Nyugodt és méltóságos arcával a golya felé fordul, és a kezét a füléhez emeli, hogy jobban hallja a kelepelést”.⁵⁷ A világtalan, kéregető nagyapa unokáját gyakran kíséri el az iskoláig. „Az Ábris gyerek leülteti a kút mellé a farönkre. Az öreg megül ott szinte mozdulatlanul; csak a szellő ha simogatja, lengeti olykor a haját meg a mellére omló fehér szakállát. Az arca mindig az ablak felé van fordulva. Hallgatja, ami kihallatszik. Az Ábris gyerek azért is szokott olyan kiáltozó hangon felelni, mert nemcsak nekem felel. Olyankor az öreg a fejét még föllebb emeli. Összevont szemöldökkel hallgat. Végül pedig nagyot bólint a fejével, s elmosolyodik” – tágul a pár soros „zsánerkép” empátiás, szenvedéstörténeti mélységű ábrázolássá-portrévá.⁵⁸

(A Gárdonyi-novellákban a kicsi, plasztikus jelenetek lényegfelidező, jellemző ereje akkor is érvényesül, ha nem kifejezetten tragikus, drámai szituációval van dolgunk. A gyékényen sütkérező muzikus cigányok mindegyre arról disputálnak, mi lenne, ha a püspök egyszer cigányebédet főzetne, a tavaszi délutántól feltüzelt, piros arcú, ragyogó szemű Keresztes gyerek az iskola előtti sima agyagos földön „felugrott kétszer a levegőbe, s nyerített, mint a kiscsikó.”)⁵⁹

56 I. m. 110, 112.

57 I. m. 15.

58 I. m. 116–117. A vak Váróci Pállal s unokájával kapcsolatban egyébként Németh G. Béla is „iszonyatos sorsigazságtalanságról” beszél, s az *Október* című elbeszélést is hosszan idézi meg esszéjében.

59 Gárdonyi: i. m. 6.

A főbb valóságteremtő elvek számbavétele után *Az én falum* poétikai sajátosságairól is ideje néhány szót szólnom. Mindenekelőtt a novellák gazdag, variábilis sokféleségére hívnám fel a figyelmet. Gárdonyi meglepően sokféle elbeszélés-típust ismer, s mindegyiket fölényes biztonsággal kezel. Az egyik legjellegzetesebb műcsoportot a tárca és a rajz kezdeményeit továbbfejlesztő novellák alkotják. A ciklus elsőként elkészült darabjai, a *Március* és a *Kék pille* aligha véletlenül éppen a *Magyar Hírlap* tárcarovatában jelentek meg 1895-ben, s a csoporthoz tartoznak a *Gólyák, méhek, kislibák*, a *Virágok és bogarak* és az *Október* című művek is. Az elbeszélések a konfliktust tartalmazó, fokozatosan kibontakozó történet elvét teljességgel mellőzik, visszaszorítják; a tradicionális novellai történés helyét hosszabb-rövidebb érzelmnyilvánító, világképkifejtő elbeszélői reflexiók s a természettörténetből és a paraszti életből vett mozaikok, életképszerű snettek foglalják el. A *Március* az újjászülető világ, a megkönnyebbült, csöndes, vidám falu, az érkező fecskét üdvözlő iskolai osztály és a kora tavaszi földművelő munka mozaikképeit illeszti egymás mellé. A *Gólyák, méhek, kislibák*ban már az április ragyog a falu felett. Az „elbeszélés” három nagyobb mozaikra oszlik: az elsőben a gólya érkezik meg, a másodikban a tanító az iskolából elmaradt Tabi Jóska ügyében jár el, a harmadikban pedig a narrátor a virágzó fák és a kirajzó méhek dolgain töpreng.

Az előrehaladó, epikus történetet kiváltó életkép-mozaikok a hagyományos cselekményérdekességet természetesen nem tudják szolgáltatni. Gárdonyi azonban bőségesen megnyeri a réven, amit elveszített a vámon. Az asszociatív szabadsággal összekapcsolt „életkép-részek” a falu életrendjét, működésmódját, kultúraszervezetét, az emberélet sorsszerű elemeit sokkal erőteljesebben képesek megjeleníteni, mint a tradicionális, konfliktust tartalmazó, cselekményelvű novella tudná.

Föltétlenül szólnunk kell pár szót *Az én falum* sokat emlegetett líraiságáról s a narrátor érzelmnyilvánításairól, gondolatközléseiről is. A reflexió a ciklusban kétségkívül gyakori: a tanító sok-sok novellában fejezi ki közvetlenül élet- és társadalomfilozófiáját, morális meggyőződését, részvétét, megrendültségét. Hol a roráté misztériumát s a szeplőtelen fogantatás nagyszerűségét éli át, hol a falusiak életrendjéhez fűz empátikus, beleélő megjegyzéseket, hol a felvilágosodott értelmiségi ítéletét juttatja érvényre, hol pedig (elég gyakran) a falu és a város adottságait, lehetőségeit hasonlítja össze. Az igazán terjedelmes és leginkább „lírai” reflexiók azonban többnyire a természettörténethez s a „természet-metafizikához” kapcsolódnak. Gárdonyi a *Március*ban a „biopietás” jegyében a tyúkanyót ruházza fel emberi érzésekkel; a *Virágok és bogarak*ban a fák és a virágok töltik meg az erdőket-réteket az epedő szerelem sóhajtásaival; a *Kék pillé*ben pedig az élet sokadalma, az egymást érintő, takaró levelek, a susogó lányokként hajladozó virágok hívják életre az áhítatot. „Mindezek között pedig ezernyi más élet rejtőzik: csigabigák, akik föl-fölágaskodnak egy-egy

levélre: végigsétálnak a cukorborsó karéján, és jobbra-balra gukkerozzák a kert világát. A rózsabokrokon gyöngé kis arany szemű levelészek halványzöld tüllruhákban. A ribizlibokrokon gyöngé kis katicabogarak. Szanaszét meg ide-oda vitorlázó pillangók [...] Mennyi élet! És mindnek van gondolata, vágya, akarata, vidámsága vagy szomorúsága. Mind családos életet él, szeretkezik, haragoskodik, dolgozik és alszik épp úgy, mint az ember” – ünnepli az antropomorfizált természeti világot a narrátor a novella színgazdag, „plain air”, „szecesz-sziós” betétében.⁶⁰

(A *Kék pille* színpompás részletében a lírai vallomásosság és a megjelenítő erő kéz a kézben járnak. Ugyanezt viszont jó néhány más reflektív kitérőről nem mondhatjuk el. Az író természetáhitatában olykor az érzelmes patetizmus tartományaiba csúszik át, s ilyenkor a modern olvasó nemigen tudja őt követni. A narrátor-tanító elmélkedő buzgólkodásait: az állatok emberiesítésére, a panteizmus kiterjesztésére, a lélekvándorlás elismertetésére irányuló naiv igyekezetet látva akár Sík Sándor banalitást, tudákosságot emlegető kritikai megjegyzései is eszünkbe juthatnak.)

A fragmentált, kisebb-nagyobb életképekkel, snittekkel dolgozó elbeszélés mellett Gárdonyi kötetében nem ritkák a hagyományos, konfliktusos, cselekményes novellák sem. Az író a falu kisemberi történeteit biztos kézzel fejleszti, bonyolítja, és időnként arányos, mértéktartó humorral színezi át. A *haragosok* az idegenből feleséget hozó férfi és a valahai menyasszony története: a legény hét esztendei katonaság után érkezik haza talján feleségével, a lány azonban még ekkor is hűségesen várt rá, s a férfit halálíg tartó haraggal, megvetéssel sújtja. Az *Ismerkedés* ugyancsak ízig-vérig hagyományos, történéses novella: a véletlen vendégeskedés teremtette kapcsolatlehetőségből családi látogatás és eljegyzés fejlik ki, s a történeteket a narrátor időnként kedves humorral itatja át. A *nagy eff* (*Hogyan keletkezik a közmondás?*) egyenesen csattanós, anekdotikus szerkezetű: az elbeszélő ellenállhatatlan humorral mutatja be az írástudását demonstráló gazda felsülését és az „elfelejtöttem, mint Tóth Antal a nagy efföt” szólás születését.

„Hagyományos”, cselekményelvű novelláiban az író olykor a perspektíva-játék formatartalmat teremtő lehetőségeit is mesteri biztonsággal használja ki. A korábban a más vonatkozásban már említett *Micó* egy korábbi, nagy sikerű Gárdonyi-mű, a *Mari néni meg Pista bácsi* nyomában jár. A parasztleány és a gyermekeit mentő macska történetét elbeszélő novella azonban az 1894-es elbeszélésnél jóval finomabb, mélyebb és tartalmasabb szöveg. Az író korábbi üde, gyermekperspektívájú munkája ugyanis frissessége és szellemessége ellenére mélyebb rétegeket nem tartalmazott: a gyermeki narrációra épülő perspektíva-játék jobbra azt a komikus lehetőséget aknáztta ki, amelyet a felnőtt nő és férfi kapcsolatát még nem értő gyermeki értetlenkedés evidensen felkínált. A gyermekperspektívából fakadó humor a *Micó*-ban is jelen van (a történet konfliktusos

60 I. m. 33.

alapját a kisfiú itt sem érti), de a látószög-érvényesítés finomabb, mértéktartóbb, az ötletszerűség visszafogottabb, a konfliktusos következmények sokkal drámaibbak, s a novella a szép, nagy Juli lányt és a macskát övező szomorú, fájdalmas történeteket összefonva finom szimbolikus allúziók, kapcsolatok lehetőségét kínálja fel.

(Gárdonyi a perspektívajátékhoz való vonzódását a levél műformáját alkalmazva is demonstrálja. A *Levél a kaszárnnyából* a műfaj komoly, drámai változatként, a korábbi, humoros levél- és naplőváltozatok – *Hat titkos levél*, *Két menyasszony*, *Annuska apáca lesz* – párjaként tartható számon.)

Végül föltétlenül meg kell emlékeznünk azokról a Gárdonyi-novellákról is, amelyekben a narrátor lírai, reflektív jelenlétéről csak alig-alig vagy egyáltalán nem beszélhetünk. Ezekben az elbeszélésekben az ábrázoló, megjelenítő erő dominál, a látomásszerű elevenséggel újjáteremtett valóság „tárgyi ekvivalense” a teret teljességgel betölti. Ilyen művekként tarthatjuk számon a *Beszéd a kígyóról és más szörnyűségek* című elbeszélést, *A táltos embert*, a *Megtérést*, a *Kevi Pál halálát*, a *Bűntárgyalást*, a *Csak már a Pesta jönne!* „balladai” szövegét, a *Petykó* és a *Szegény ember jó órája* című novellákat. E műveket plasztikus ábrázolás, szemléletes, életszerű párbeszéd, csattanónak nem nevezhető, mégis erőteljes, kitűnően megválasztott befejezés, fantáziadús, alkotó nyelvteremtés jellemzi. Egytől egyig hibátlanok és erőteljesek; novellairodalmunk legjobb darabjai közé számíthatjuk őket.

6.

Az én falum elemzésének végére érve vissza kell utálnom a dolgozatom elején jelzett dilemmákra, s szint kell vallanom, a modernitás-bonyodalmakat félretevő Gárdonyi Géza-i „plain air népiesség” számára hol biztosítanék helyet irodalmunk skáláján. Ismertetésem hangvétele – az olvasó nyilván konstataulta – jobbra elismerő, értékelő volt. A naivság, a túlzó érzelmesség, az egyneműség hibáit itt-ott fölelmegettem, de mindezek a problematikusságok részérdekűnek látszottak, mondhatni eltörpültek az írói vízió erőteljessége, az ábrázolás variabilitása, plaszticitása, a művekből sugárzó szimbolikus erő mellett.

De vajon – a tanulmány eleji kérdéseket felelevenítve – a megvalósítás jelentékenysége, esztétikussága el tudhatja feledtetni velünk a modernitás hiányát? XXI. századi emberekként nem kell-e átéreznünk, hogy az irodalomnak – Schöpfung Aladár szavait kölcsön véve – „nemcsak joga, hanem kötelessége destruálni”?⁶¹ Hogy a társas emberség intézményesített formáihoz mindenkoron, minden közösségben sokkal több kétely fér, mint ahogyan Gárdonyi láttatja? Hogy az individualizmus elkerülhetetlen és a modern ember „ideglete” szükségképpen komplikált, zavaros, széttengő?

61 Schöpfung Aladár: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1967, Szépirodalmi Kiadó, 823.

A modernista (posztmodernista) tudatú, egyértelmű háttérfilozófiával és értékelő rendszerrel felruházott irodalomkritikus alighanem helyeslően bólogat ezekre a kérdésekre. Az én háttérfilozófiám és értékelő rendszerem azonban többszempontú és többértelmű. A nyugtalan, szubverzív „modernitás” attitűdje – abban az igényes formájában, ahogyan a *Nyugat* képviselte, és ahogyan legnagyobb kritikusa, Schöpfung Aladár körülírta, meghatározta – autentikus, nagy érték a szememben, de mint minden emberi, kultúrtörténeti attitűd, kiegészítő, ellensúlyozó értékekre is rászorul. Az irodalom autentikus képviselője – úgy látom – az individualista válságkifejezés, válságátélés, a komplikált, bonyolult lelkiség, a problematizáló, leleplező destrukció és az extremitás mellett a művészet „apollói” elve: a szeretetre építő, bizonyosságot akaró látásmód, a mindennapi emberséget megértő és értelmesen szolgáló attitűd, az arányos, rendezett személyiség vízióját érvényesítő emberi akarat is méltó lehet. S a mi XIX. (XX.) századi irodalmunk szuverén sajátosságai (Arany János, Madách Imre, Ady Endre, Krúdy Gyula, József Attila, Dsida Jenő, Radnóti Miklós és a többiek igazsága) talán éppen abban áll, hogy költészetünk, epikánk, drámai irodalmunk mindkét elv igazságát belátta, és mindkét attitűdöt magas színvonalon képviselte.

Gárdonyi ciklusát minden bizonnyal a válságtudatos individualizmus korrekciós kiegészítéseként tarthatjuk számon. Az én falum ábrázolt világát nem a „valóságos”, szociológiai értelmű faluhoz érdemes hasonlítani, s nem a népiesség fogalmi rendszerében érdemes elhelyeznünk. A könyv, bár konkrét, plasztikus elemeit kétségtelenül a faluvilágból veszi, látomást teremt, és mély, archetipusos emberi vágyat képvisel: az értelmetlen halmazvilág, a kaotikus lélek és az elidegenedett intézményszerűség helyén rendezett világot, rendezett pszichikumot látat, társas megnyitottságot, szeretetet, bensőséget, melegséget vizionál. E Gárdonyi Géza-i attitűd Adyék szomszédságában kivételesnek tűnik, de az évtizedek múlásával (a szuggesztív, hiteles elbeszélői erőből megtámogatva) értékben, jelentőségben gyarapodni látszik. Az én falum – ki merném mondani – nem csupán Gárdonyi legjobb könyve, de a magyar novellairodalom jelentős teljesítménye.

Remény és csalódás

Babits művészi–emberi útjának stációi 1918–1920 között

A pályája elején a költészet tökéletességét és újszerűségét még a világirodalmi mintákban kereső, klasszikus álmokat kergető, filozófiai gondolatokba mélyedő Babits Mihály apolitikus, l'art pour l'art eszméket vallott. Az első világháború kitörése, annak vészterhes légköre azonban világnézeti változást hozott a poeta doctus pályáján. Babits a világháború fenyegető pusztításában döbrent rá, hogy a művészet nem csupán intellektuális–filozófiai mélységgel átszőtt szépségeszmény, hanem közéleti szerepvállalás: költőként erkölcsi felelőssége, etikai kötelessége békét kiáltani a „világot elsüllyesztő rettenetes” öldöklésben! A művészet esztétikai szépségének bűvkörében alkotó lírikusból a lélekölő háború riadalma szakította ki azokat a „véres szavakat”, melyért hazaárulással majd istenkáromlással vádolták. Zaklatott lelkiállapotának érzelmi kitöréseit nem csupán a *Játszottam kezével* vers zárlatának vihart keltő záró sorai tükrözik, hanem a *Fortissimo* éles vészkiáltása és a *Húsvét előtt* expresszív sodrású apokaliptikus víziója is. A *Nyugat* 1916. március 26-án megrendezett matinéján fölolvassott *Húsvét előtt* eszmei mozzanata, hogy a nemzetét féltő költő bátran szól az első világháború pusztítása ellen az új, békés élet reményében: „Én nem a győztest énekelem, / nem a nép-gépet, a vak hőst, ... / hanem azt, ... / ki először mondja ki azt a, ... / szent / embermegváltó, visszaadó, / nemzetmegmentő, kapunyitó, / szabadító drága szót, ... / béke! béke már!” A rapszodikus mesterműhöz hasonlóan a „szabadító drága” varázsszót, a VILÁGBÉKE eljövételének a vágyát Kant *Az örök béke* című morálfilozófiai esszéjének szavaival mondja ki, mikor 1918 nyarán lefordítja a königsbergi filozófus művét. Kant 1795-ben az első koalíciós háború idején írt tanulmánya szerint a tiszta ész és erkölcs kötelezi az emberiséget a békére. A háború szörnyűségeiben mélyen megrendült Babits gyötrelmeiben Kanthoz fordul, a német filozófus békegondolata ad neki lehetőséget, hogy ismét kimondhassa a békeeszme szükségességét. Babits a Kant-fordításhoz jegyzeteket készített, s feladva a szépségeszmény esztétikai ideálját, *Kant és az örök béke* című esszéjében a következőket írta 1918

SEBŐK MELINDA (1979) irodalomtörténész, kritikus, tanár. A KRE BTK Modern Magyar Irodalomtudományi Tanszékének egyetemi docense. Budapesten él. Legutóbbi kötete: *Modern érték-őrzők* (2017).

augusztusában: „Én a szélesebb intelligenciára óhajtottam hatni. Nekem nem is Kant volt a fontos, hanem a békegondolat, amit Kant kifejez. Elhatároztam tehát, hogy ezt a gondolatot világosabb és egyszerűbb nyelvre fordítom le, hogy mintegy szerzője stílusának terhelő körülményei nélkül önmagában hasson. E célból felapróztam a hosszú mondatokat, szétszedtem a gondolatot, molekuláira, hogy azok külön észrevehetők és átgondolhatók legyenek [...] hisz nem irodalomról van itt szó, a gondolat a fontos. Ha azt kissé érthetőbbé tette ez a munkám: jó és nem sajnálom. [...] A természet mechanizmusát minden tehetőségünk szerint úgy irányítani, ahogy az a békegondolat megvalósulását legjobban és leghamarabb elősegítheti: kötelesség: [...] Nem az a kérdés itt többé [...] vajon az örök béke lehetséges-e (mint gondoljuk) – vagy nem lehetséges. Úgy kell cselekednünk, mintha lehetséges volna. [...] Tégy meg mindent ezért a nagy célért! – mert ez kötelesség!”¹

Babits tehát a humánumhoz való hűségét tekintette a legfőbb vezérlő eszmének, ezért Kant morálfilozófiai töprengésein keresztül is azt hirdette, hogy a háború megszüntetése és a világbéke eljövetele erkölcsi kötelesség. A pacifista Babits mindennél jobban várta a háború befejezését. Az 1918-as őszirozsás forradalommal a politikai rendszer megváltozását, a várva várt béke eljövetelét remélte, és szokatlan aktivitást fejtett ki ennek érdekében. Nem volt ugyan képviselője az új államberendezésnek, de remélte a háborúért felelős Habsburgok trónfosztását, s régi vágyainak beteljesülésétől lelkesedve, 1918 őszén belesodródott a forradalmi eseményekbe. Az *első pillanatban* című írásában szenvedélyesen ünnepli a forradalom „csodaszerűségét”: „Pusztán emberi szempontból nézve a magyar forradalom valóságos csoda volt. És most, hogy ez a csoda megtörtént, a kételkedő ész szinte értelmetlenül áll vele szemben és keresi azt, ami minden emberi tüneménynek hordozója, ami ennek is továbbhordozója lehessen: az akaratot. És csupa belső ellenmondásra talál. A forradalom kétségtelenül egy és egységes, és mégis más képet ölt minden akaratban, más-más nyelvet beszél minden lélekben mint pünkösdkor az apostolok. Micsoda forradalom ez? Polgári forradalom? Negyvennyolcas szabadságforradalom? [...] Magyar vagy emberi? [...] Máshogyan látja minden párt, máshogyan minden osztály, igazán mint egy varázstüneményt: mindenki a maga szíve szerint látja! És mindegyik mást is vár tőle: más eredményeket, más tendenciát!”²

Babits pacifista állásfoglalásával rendkívül bizakodva tekintett a forradalmi változásokra, s ekkor még nem sejtette, hogy életének legviszontagságosabb, egész lelkületére kiható időszaka előtt áll. A Babits-levelezés kritikai kiadásának dokumentumaiból is bepillantást nyerhetünk az 1918–1920 közötti periódus sorsdöntő eseményibe. 1918 novemberében Babits édesanyjának még „izgalmas napokról” számol be: „Kedves anyám, bocsáss meg hogy ily soká nem írtam;

1 Babits Mihály: Kant és az örök béke. *Nyugat*, 1918/16. augusztus.

2 Babits Mihály: Az első pillanatban = szerk. Téglás János: *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1918–19-ből*. Tótfalusi Tannyomda, 1996, 8.

ezekben az izgalmas napokban, mikor csak úgy zúdultak az események, bajos is volt időt és nyugalmat találni arra. Pesten már teljes rend van; remélem Szekszárdon is. Itt különben nem is volt veszedelmes felfordulás, a forradalom napja is gyönyörűen folyt le, igazán szép nap volt, és egy csöppet sem félelmes.”³ 1920 februárjában pedig az özvegy Ady Endrének Boncza Bertának már védtelenségéről és kiszolgáltatottságáról panaszkodik szekszárdi magányában: „Újságot nem olvasok, s a pesti élettől egészen elmaradtam. Barátaim ugyan voltak oly kedvesek, s értesítettek a Petőfi társaságból való kidobatasomról. [...] Képzelem, Pesten is azóta mennyit mocskoltak, gunyoltak, lesajnáltak, [...] Én vagyok az az ember, aki csupa seb, és éppen azért már érzéketlen. Harcolni nem tudok evvel a csöcseléssel, és védtelenül vagyok kiszolgáltatva barátaimnak akik nem tudják, ki vagyok, és ellenségeimnek, akik nagyon is tudják.”⁴ A levelezés gazdag dokumentumaiból e két kiragadott példa is világosan tükrözi a reményteli költő politikai csalódását, lelkiállapotának változását, személyének hullámozó megítélését. De hogyan és miért került politikailag lehetetlen helyzetbe a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*?

*

Babits, aki kora egyik legműveltebb és legsokoldalúbb gondolkodója volt, a háború ellen tiltakozó szellemi elit képviselőjeként az „etikai abszolútumot” tekintette alapelvének: Lukács György biztató szavai ellenére nem lépett be a Kommunisták Pártjába, semmilyen politikai funkciót nem vállalt. Három önálló verseskötet, két regény és számos esszé, tanulmány és műfordítás sikere után az irodalomnak próbálta szentelni minden idejét. Tagja lett a Petőfi Társaságnak, bár irodalomszervező tevékenységét Kosztolányi, Hatvany, Schöpflin, Karinthy és saját kezdeményezésére az újonnan megalakult Vörösmarty Akadémiában próbálta érvényesíteni. Célul tűzték ki a politikamentes nemzeti kultúra ápolását, 1919. január 27-én elhunyt Ady Endre emlékére és a tehetséges fiatal költők jutalmazására Ady-díjat alapítottak. Babits Ady halálát követően, 1919 januárjától a lap tényleges szerkesztője lett: műveinek és Dante-, Verlaine-, Baudelaire-műfordításainak egy része a *Nyugatban* jelent meg, de a *Pesti Naplóban*, az *Eszten-dőben*, az *Új Időben*, az *Életben*, az *Új Világban*, a *Magyar Diákban*, az *Áprilisban* és a *Vasárnapi Újságban* is publikált. A *Nyugat* szerkesztőségi tagjai közül Földi Mihállyal került szorosabb kapcsolatba, Osváttal azonban – a köztük lappangó feszültség miatt – nem levelezett. Szorosabb barátságot alakított ki azonban Rédey Tivadarral, Schöpflin Aladárral, Jászi Oszkárral, Dienes Pállal és felesé-

3 Babits Mihály levele Babits Mihályné Kelemen Aurórának Budapest, 1918. november 15. *Babits Mihály levelezése. Kritikai kiadás, 1918–1919.* S. a. r. Sipos Lajos. Budapest, 2011, Argumentum Kiadó, 193.

4 Babits Mihály levele Ady Endrének Boncza Bertának Szekszárd, 1920. február 22. után. *Babits Mihály levelezése. Kritikai kiadás, 1919–1921.* S. a. r. Majoros Györgyi – Tompa Zsófia. Budapest, 2012, Argumentum Kiadó, 62.

gével, Dienes Valériával, Szilasi Vilmossal, Reményik Sándorral, továbbá egykori tanítványával, Komjáthy Aladárral, majd az óráit is látogató Szabó Lőrincsel. Ők voltak a leggyakoribb vendégek Reviczky utcai lakásán. Ugyanakkor Horvát Henrik és Stefan I. Klein, akik fáradhatatlanul dolgoztak lírai és prózai műveinek németországi népszerűsítésén, folyamatosan ostromolták leveleikkel. Babits a magyar irodalom egyik legelismertebb képviselője lett. Számos irodalmi estre hívták: Kolozsvárra, Nagyváradra, Marosvásárhelyre, Pozsonyba, de a fővárosban is részt vett a Zeneakadémia és a Társadalomtudományi Társaság rendezvényein. Babits 1918–1919-ben számos tisztséget töltött be: egyik vezetője volt az Írók Direktóriumának és a Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Kutatók Szakszövetségének, alelnöke lett a Vörösmarty Akadémiának és az Írók Szakszervezetének, tagja volt a Közoktatásügyi Szaktanács Irodalmi és Művészeti Szakbizottságának, a Középiskolák Kulturális Egyesületének és a Petőfi Társaságnak. Ady halála után a *Nyugat* szerkesztője és a pesti Egyetem Bölcsészeti Karának professzora lett.

Mikor Kunfi Zsigmond Berinkey Dénes kormányában átvette a közoktatási tárcát, akkor többek között Babitsot is felkérte egyetemi rendes tanárnak a modern magyar irodalmi és a világirodalmi tanszékre. Babits az egyetemen 1919. április 1-jétől „Az irodalom elmélete” című előadást és Ady-szemináriumot hirdetett meg. Mivel óráit bárki hallgathatta, igen nagy volt az érdeklődők száma: Szabó Lőrinc a Műegyetemről Babits kedvéért iratkozott át a Bölcsészettudományi Karra, s az Ady-szemináriumon többször megjelent az özvegy Ady Endréne Boncza Berta is. Mivel Babits Ady halála után részt vett a temetési előkészületekben, a temetési szertartáson búcsúbeszéddel emlékezett egykori költőtársára, így különösen jelentős Ady költészetével foglalkozó szeminárium. Ma már Szabó Lőrinc gyorsírásos feljegyzéseiből ismeretesek Babits Adyról tartott egyetemi előadásai, melyben költőtársa magyarságát, zsenialitását méltatta: „Az erkölcsi hűség az, ami a zsenit jellemzi. [...] Ady egészen és teljesen magyar, és egészen a magyarságból nő ki.”⁵ Később, 1920 februárjában, a *Nyugat* Ady-számában saját nézeteihez hasonlóan Ady pacifizmusát, háborúellenességét, életigenlését hangsúlyozta: „Szeret minden kultúrát, haladást, szabadságot, mindent ami az Életet gazdagíthatja, színesítheti, elevenítheti. És gyűlöl minden elnyomást, minden szegénységet, minden maradiságot, mindent ami az élet kiélését akadályozza vagy lehetetlenné teszi. [...] Pacifizmusának is ez a kulcsa. A háború rossz, mert az életet pusztítja, korlátozza, rabbá teszi. [...] Egyszóval: Ady az Emberiség nagy vallásának híve, amely annyira egyszerű, igaz és magától értetődő, hogy talán éppen azért csak a zsenik tudják ma látni és vallani. [...] Ady nemzeti költő, éppen azért mert az Élet költője, s semmi

5 Lipa Tímea: Babits Mihály egyetemi előadásai Ady Endréről Szabó Lőrinc gyorsírásos lejegyzésében = (szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos): *Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*. Szombathely, 2008, Savaria University Press, 261.

életet nem tagad. A nemzet pedig nagyon is élet, a legszínesebb és legmelegebb élethullámok közül való.”⁶

Babits Adyról írott gondolatai egybecsengenek még 1919. február 15-én az *Új Világ*ban közölt, később sokat támadott *Az igazi haza. Cikk a Szózat*ról című írásával: „Ez az a haza, amelyre igenis szüksége van az emberiségnek, amelyet meg kell őrizni az emberiség számára. A haza, amelyet mi magunkban hordunk, és amely nem vesztet el, mert egy az emberekkel, a néppel, amely ki nem írható, hanem él. Megfogyva bár, de törve nem! Nem meghalni kell ezért a hazáért, hanem élni: mert ez a haza nem a halálunkból, hanem az életünkben él.”⁷ Babits szerint véráldozat és öldöklés nélkül kell a nemzetnek megmaradni a hazában, mert ha fogyatkozik a hazában élő nép, akkor elvész a nemzet, és ezáltal pusztul az emberiség is. Babits ebben az esszéjében Vörösmarty *Szózat* című versének sorain keresztül, de a világháborús összeomlás utáni válsághelyzetben értelmezi a nemzet és az Emberiség viszonyát. S továbbra is a világbéke etikai elkötelezettjeként az Emberiséget, a világ sorsát előrébb valónak tartja, mint a nemzetét: „A világháború, amelynek közepében mi vérzünk, ezer sebből, szegény, tévútra vitt ország – és kiáltozunk, kétségbeesve, életet vagy halált: *S népek hazája, nagy világ!* Ó, milyen máshogyan olvasom ma a *Szózat*ot, mint még öt év előtt! Mennyivel jobban megértem a költőt! [...] Mert az Emberiség előbbre való, mint a nemzet!”⁸ Babits Kant világbéke eszméjét szinte posztulátumnak tekintve gondolja úgy, hogy az embert semmiféle cél szolgálatában nem szabad eszközként felhasználni, ezért is folytatja így gondolatmenetét: „Nem a hazafiságra tanít bennünket az Idő, Emberiségre tanít! A Haza nevével rútul visszaéltek. Jelszónak használták a gyilkolásra.”⁹

Babits 1919-es tevékenysége: közéleti és kulturális szerepvállalása, az egyetemi tanári kinevezése, *Az igazi haza* című cikke a tanácsköztársaság bukása után visszatetszést keltett. Retorziók sora következett: 1919 júniusában tanári pályafutása véget ért, *Az igazi haza. Cikk a Szózat*ról című írásában kifejtett haza- és nemzetfogalomra hivatkozva elvesztette állását; 1919 decemberében a Középiskolai Tanári Fegyelmi Bizottság vizsgálatot indított ellene, 1920 februárjában a Petőfi Társaság tagjai közül (Móricz Zsigmonddal együtt) kizárták; majd márciusban egy fegyelmi határozattal nyugdíjának elvesztésére ítélték. Az 1919-es többszörös rendszerváltás tragikus fordulatokat hozott: ennek az életszakasznak a legkeservesebb hónapjairól vall 1919 augusztusában a *Nyugat*ban közölt a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében: „Az én népemet tépték, pusztították. [...] Én pedig ott ültem, a Katedrán, [...] mely a Megtiszttetés helye helyett a Szégyen padja lett. [...] egyéni bánat tép, egyéni emlékek fojtogatnak, egyéni tiltakozás robban ki belőlem. Miért tettek ők engem a Vörös Mesterré?

6 Babits Mihály: Tanulmány Adyról. *Nyugat*, 1920/3–4, február.

7 Babits Mihály: *Az igazi haza. Cikk a Szózat*ról = Téglás János (szerk.), i. m. 58.

8 Babits Mihály: *Az igazi haza. Cikk a Szózat*ról = Téglás János (szerk.), i. m. 56.

9 Babits Mihály: *Az igazi haza. Cikk a Szózat*ról = Téglás János (szerk.), i. m. 56.

Nem tagadnám és nem szégyellném, de a valóság az, hogy nem voltam az ő elveik embere. [...] Mégis hozzám jöttek, [...] kértek, hogy vegyem fel az üldözött kommunisták ügyét, lépjek be pártjukba: akik szenvednek egy szent Eszme miatt, akiket akkor börtönről börtönre vertek és hajszoltak, vagy kergetve bujkálniuk kellett, de én nem tettem ezt. [...] Azt hittem, nincs rosszabb a háborúnál. Van. [...] ha a forradalom egyetlen törvényét emeljük e fölé – azaz az önkény egyetlen törvényét –: az már a káosz: teljes lerombolás.”¹⁰

Tehát az 1919-es esztendő – a kommunizmusból való kiábrándulás – világnézeti változást hozott Babits pályáján, de a nemzetről, a hazáról, a kultúráról és a világbékéről való alapkoncepciója lényegében nem változott. Gondolkodásmódjában nem észlelhető alapvető ellentmondás: ugyanolyan meggyőződéssel ellenezte a vérontást, mint az első világháború éveiben, s mindvégig kiállt az erkölcs, a humánus, a kultúra és a béke eszméje mellett. Ezt igazolja a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében tett vallomása is: „a Szabadság híve vagyok és ellensége az Erőszaknak. [...] a nemzetek közötti Béke s a nemzeteken fölülálló Igazság szavait kerestem.”¹¹ Mindemellett a nemzetet a kultúrával azonosító gondolkodásában sem következett be gyökeres változás. Bár Babits többször is részletesen kifejtette, hogy a magyar irodalomnak is vannak európai, világirodalmi hagyományai, hangsúlyozza, hogy minden kultúrának megvan a sajátos vonásai: „Minden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb. [...] S az irodalom, a nyelv művészete, annál értékesebb, mennél nemzetibb a nyelve.”¹² Az 1913-ban írott *Magyar irodalom* című esszéjében megfogalmazott nemzet- és kultúrafogalomhoz tér vissza a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című írásában is, mikor azt állítja: „ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van. [...] Egy nyelv, mely gondolkozásunkat hasonlóvá tette; ugyanazon mesék, melyeket hallottunk a gyerekszobában; ugyanazon történet, melyet tanultunk az iskolában; ugyanazon könyvek, melyeket olvastunk.”¹³ 1919-ben a világháború veszteségei és a forradalmak viszontagságai után azonban a nemzetet az együtt átélt tragédiákkal, a lelkekben felgyülemlett szenvedésekkel és a közös történelmi múlttal is azonosítja, mikor gondolatmenetét így folytatja: „És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődtünk! Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy, amint lelkünkben felgyülemlett. Közös lelki ősök.”¹⁴

*

10 Babits Mihály: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*. *Nyugat*, 1919/14–15. november.

11 Babits Mihály: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*. *Nyugat*, 1919/14–15. november.

12 Babits Mihály: *Magyar irodalom* = uő.: *Esszék, tanulmányok*. S. a. r., Belia György. Budapest, 1978, Szépirodalmi Kiadó, 362.

13 Babits Mihály: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*. *Nyugat*, 1919/14–15. november.

14 Babits Mihály: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*. *Nyugat*, 1919/14–15. november.

Babits művészi-emberi útjának 1918–1920 közötti periódusát összegezve – eszéinek, cikkeinek, tanulmányainak és leveleinek vallomása alapján – megállapítható, hogy a békére vágyó költő az őszi forradalomtól a háború végét remélte: a kultúra szabadságának a biztosítékát látta benne. A polgári forradalom után bizakodással tekintett a Tanácsköztársaságra, de a diktatúra eszközeit: a terrort, az elnyomást, a véres harcokat sem a háború éveiben, sem a forradalmak idején nem tudta vállalni. 1919 márciusában kezdődött korszak nem folytatása és kiteljesítése volt vágyainak, hanem annak kudarca! Bár a Tanácsköztársaság megbecsülte, szellemi rangját elismerte, Babits nem csupán a proletárforradalom bukása után fordult szembe a munkásosztály diktatúrájával, hanem már 1919 első hónapjaiban visszautasította Lukács György ajánlatát,¹⁵ májusban a sürgető levelek ellenére¹⁶ sem vett részt a bizottságok munkájában; majd 1919 júniusában Schöpflin Aladárral és Fenyő Miksával egy kommunista erőszak elleni kiáltványt közzétételét tervezte.¹⁷ Tehát még a Tanácsköztársaság bukása előtt kiábrándult azokból az illúziókból, amit az új rendszer iránt táplált. A professzori kinevezésének a visszavonása, a fegyelmi eljárások: a tanári nyugdíj megvonása, az irodalmi társaságokból való kirekesztése után még gondterheltebbé, visszahúzódóbbá vált.

15 1919. január végén vagy február elején, abban az időben, amikor Kun Bélának szervezkedése nagy lendülettel kezdte izgatni a közvéleményt, egy alkalommal odajöttek a Központi Kávéházba, ahol nekünk akkor állandó asztaltársaságunk volt, Lukács György, a későbbi népbiztos és Balázs Béla. Hosszasan igyekeztek rábeszélni Babitsot, hogy lépjen be a kommunista pártba. Babits a leghatározottabban ellenállt ennek a biztatásnak, és kijelentette előttük, hogy ő nem kommunista. „Ha most lépsz be a pártba, mondotta Lukács, akkor hős leszel és úttörő. Ha csak akkor lépsz be, amikor már uralomra jutottunk, akkor legfeljebb egyszerű kommunista lehet belőled.” Babits erre azt válaszolta, hogy nem hiszi, hogy a kommunizmus Magyarországon valaha uralomra juthasson, és különben sem léphet be olyan pártba, amelynek elveivel és programjával nem azonosíthatja magát. A két rábeszélő erre nagyon kedvetlenül távozott. (Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001/1–2, 201.)

16 Babits Mihály levelezés kritikai kiadásában megjelent dokumentumok alapján az Írói Direktórium 1919 májusában többször is hiába értesítette, hogy jelenjen meg az üléseken. (*Babits Mihály levelezése. Kritikai kiadás, 1918–1919.* S. a. r. Sipos Lajos. Budapest, 2011, Argumentum Kiadó, 344, 366, 370.)

17 Júniusban lehetett, amikor a kommunisták nagyszámú túszoikat tartóztattak le, egyéb embertelenségeket követtek el, és napról napra jobban ránehezedtek minden emberi szabadságra, egy alkalommal Babits Mihály lakásán hárman [Schöpflin Aladár] Fenyő Miksával megbeszéltük, hogy egy kiáltványt fogunk szerkeszteni tiltakozásul a kommunista erőszak ellen, ezt a kiáltványt aláírjuk a magyar szellemi élet lehetőleg nagyszámú kiváló képviselőivel és kicsempésszük külföldre, elsősorban Bécsbe, hogy ott a sajtóban nyilvánosságra hozzassuk. A kicsempésszés módját én akkor meg is beszéltem a Neue Freie Presse budapesti szerkesztőjével, de a dologból nem lett semmi, mert amerre puhatolóztunk, jobb és baloldali elhelyezkedésű embereknel egyaránt visszautasításra találtunk. Az akkori terror nyomása alatt nem merték aláírni. A kiáltvány megszerkesztése Babits feladata lett volna, aki erre lelkesen vállalkozott is. (Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001/1–2, 201.)

A politikai csalódással párhuzamosan, poétikai fordulat is bekövetkezett pályáján: a világirodalmi mintákkal kísérletező költőből értékvédő művész lett. A „homo aestheticus” szerepet – amit addig ő töltött be a klasszikus modernségben – Kosztolányi teljesítette ki, míg Babits egyre inkább a „homo moralis” etikai eszményét vallotta. Az 1920-as években jó néhány költeménye rávilágít a tragikus történelmi tapasztalok igazságára, a háborút veszített ország nemzeti-társadalmi gyötrelmeire, a sokat szenvedett magyarság küzdelmére. A trianoni békeszerződés után megszorodnak a *Csonka Magyarország* sorsát vérző szívvel sirató fájdalmas szócatai, de már 1920 tavaszán, tehát még június 4-e előtt végigtekint az ország veszteségein a szintén Vörösmarty ihlette *A könnytelenek könnyei* keserves sóhajaiban:

Szálljatok szét, gyötrő szavak!
Mit zsongtok itt nekem?
Minden füleknek szóljatok,
és minden nyelveken,

s zokogva, hajh, hogy annyi szív
hiába onta vért,
a könnytelenek könnyei
legyetek a honért!

...
Szakadjatok ki, bús szavak!
Sem élet, sem halál:
egy örült nemzet eleven
megnyílt sirjában áll.

S a sirt népek veszik körül,
öröklő káröröm;
és kígyó csúsz a sir fölött,
de virág nem terem.

Kigyók közt, marva, fájva, halld,
a költő éneke
s sziszegve rokkant ajkamon,
óh népek nemzete,

egy ezredévből, nagy világ!
riadva, földadog –
Hazámnak hangja, gyenge bár,
de néma nem vagyok.¹⁸

18 Babits: *A könnytelenek könnyei*. *Nyugat*, 1920/7–8, április–május.

A bestseller író, az arkangyali haragú színikritikus és a kedélyes elbeszélő irodalmi vállalkozása

Zilahy Lajos *Híd* (1940–1944) című hetilapja

Érdekes kísérlet volt a *Híd* című hetilap az 1940-es évek elején: a főszerkesztő, Zilahy Lajos szándéka szerint egyszerre akart szórakoztatni és a legkomolyabb társadalmi problémákkal foglalkozni, különböző műveltségű és anyagi helyzetű olvasókat elérni, s számukra változatos és igényes olvasmányt adni. Mindehhez a főszerkesztő a korszak számos jelentős íróját megnyerte munkatársul: többek között az „arkangyali haragú” kritikust, Németh Lászlót és a lapban kedélyes-anekdotázó hangvételű írásaival szereplő Móricz Zsigmondot. Németh László találó megfogalmazása szerint a *Híd* átmenetet akart képezni a *Színházi Magazin* és a *Kelet Népe* között. Ha kíváncsiak vagyunk arra, milyen volt a hétköznapi élet 1940–1944 között, hogy milyen színdarabokat és filmeket mutattak be, hogy hogyan alakult a női divat, és mik voltak azok a világpolitikai események, amelyek az átlagolvasóhoz is eljutottak – akkor érdemes belelapoznunk ma is a hetilap számaiba. Ugyanakkor irodalomtörténet-írásunk számára is érdekes lehet a *Híd*, mivel szépirodalmi közleményeinek, sőt riportjainak, film- és színikritikáinak a szerzői a korszak legkiválóbb írói voltak: a főmunkatársak, Móricz Zsigmond, Németh László, Tamási Áron, Kodolányi János és Féja Géza írásai mellett Nagy Lajos és Tersánszky Józsi Jenő, Jékely Zoltán és Takács Gyula, Fekete István, Hunyady Sándor, Sinka István és Erdélyi József, de Mécs László vagy Veres Péter is rendszeresen publikált a lapban.

A főszerkesztőnek főképp a népi írók legjobbjait sikerült állandó munkakapcsolatot kialakítania, gondosan ügyelt a lapban megjelenő szépirodalmi közlemények színvonalára annak ellenére, hogy fő célja – amerikai mintára – egy széles olvasóközönséget megcélzó, szórakoztató-ismeretterjesztő magazin létrehozása volt. A hetilap a folytatásos regények, novellák és versek mellett képes riportokban számolt be egy-egy kiállításról, Németh László, illetve Féja Géza színikritikáiból értesülhettek az olvasók a legújabb színházi bemutatókról, de volt filmrovat, sőt sportrovat is. A kulturális élet eseményei mellett minden

számban találhatunk egy-egy fontosabb társadalmi, politikai vagy tudományos kérdéssel foglalkozó írást, legyen szó akár a népi kollégiumok életéről, az atomfegyverről vagy a Kitűnőek Iskolájáról. Az utolsó oldalakon receptek, rejtvények, viccek, néhány kép a legújabb divatról, később filmszínészek fotói következtek. Különösen jelentős a *Híd* képanyaga, állandó fotósa, Escher Károly ekkoriban már mind hazai, mind nemzetközi szinten elismert fotóművész volt, az 1931-ben Londonban kiadott *Modern Photography* című könyv szerkesztői is beválogatták a világ 100 legjobb modern fotóművészei közé. Nem véletlenül: Escher képeivel több művészfotó-kiállításon is részt vett, s az 1938-as Velencei Biennálén munkáját ezüstéremmel jutalmazták. A szakirodalom szerint a hazai újságírásban addig alárendelt szerepet betöltő fénykép az ő felvételeivel vált a szöveggel egyenrangúvá.¹

A *Híd* külön érdekességét az adja, hogy lapjain jól megfértek egymással a különböző világnézetű és politikai elkötelezettségű írók, ami megfelelt a főszerkesztő szándékának: lapjával hidat akart verni a különböző osztályok, felekezetek, az eltérő politikai irányzatok között.

A hetilapot magas példányszámban adták ki, mégis mára már alig-alig hozzáférhetők egyes számai, mivel a háború után fellelhető példányait megsemmisítették, ahogy elpusztult az a világ és mentalitás is, amelyet a hetilap sugárzott. Jelentősebb szerzőinek az eredetileg a *Híd*-ban megjelent írásai esetenként külön kötetben vagy gyűjteményekben a mai olvasó számára is elérhetők, de egészen más a hatásuk, ha eredeti környezetükben találkozunk velük. Ilyenek például Németh László színikritikái, amelyek szövege mellett a *Híd*-ban ott vannak a színházi fotók is, vagy Móricz rövid írásai, novellaszerű riportjai, amelyeknek keletkezésük idején napi aktualitásuk volt, elég itt talán csak a második bécsi döntés, 1940. augusztus 30. után nem sokkal megjelenő a *Székely a bárban* című írására utalnunk.²

A *Híddal* eddig még egyáltalán nem foglalkozott irodalomtörténet-írásunk, holott érdekes és egyáltalán nem elhanyagolható orgánus volt az 1940-es évek elején. A következő kis tanulmánnyal ezt a hiányt igyekezzünk valamennyire pótolni.

Egy folyóirat metamorfózisa: *Napkeletből* (1923–1940) *Híd* (1940–1944)

Kállay Miklós, a *Napkelet* utolsó főszerkesztője folyóirata egykori előfizetőihez írt levelében a *Híd* című hetilapot a *Napkelet* folytatásaként ajánlotta a címzettek figyelmébe, bár a két lap profilja között jelentős eltérés mutatkozott: a *Napkeletet* annak idején Klebelsberg Kuno a művelt középosztály megteremtése céljából

1 Papp Judit: Múlt és jelen. „Pillanatképek” a XX. századból.

<http://doktori.mke.hu/sites/default/files/doktori/Papp%20Judit%20%C3%A9rtekez%C3%A9s%203%20MB.pdf>

2 Móricz Zsigmond: *Székely a bárban*. *Híd*, 1940, 2. sz., 9–10.

indíttatta el, a *Híd* eredetileg – az Athenaeum Kiadó vezetőségének elképzelése szerint – a kiadó saját kiadványai reklámozását szolgálta volna. Az Athenaeum vezetői számára a példát talán a Franklin Kiadó *Tükör* (1933–1942) című hetilapja adhatta, amely ismert szerzők főképp könnyedebb hangvételű novelláit, verseit hozta rövid, szórakoztató írások, hangulatos fotók és sok reklám kíséretében. A leközlött írások egy része pedig természetesen a kiadónál frissen megjelent könyvekből vett részletek voltak.

A *Híd* főszerkesztőjének az Athenaeum vezetősége egyik legsikeresebb szerzőjüket, Zilahy Lajost kérte fel, akinek 1922–1944 között töretlen volt a népszerűsége az olvasók körében: szinte minden évben megjelent egy új kötete ma már elképzelhetetlen példányszámokban és szerzői honoráriumokkal.³ Ugyanakkor Zilahy több volt egyszerű bestseller írónál, nemcsak mint „húzó névre” számíthattak rá az új lapnál. Hatalmas népszerűségét és kiterjedt kapcsolati hálóját ugyanis fontos társadalmi és szociális ügyek támogatására használta fel már korábban is: felelősnek érezte magát Magyarország sorsának alakulásáért, és tevőlegesen is igyekezett részt vállalni annak alakításában. Ezért támogatta a népi írók mozgalmát, ezért ajánlotta fel összes művei jogdíját a Kitűnőek Iskolájának létrehozására 1942-ben, és ezért vállalta el nagy ambícióval a *Híd* című hetilap főszerkesztői pozícióját is 1940 nyarán. A hetilap főmunkatársai is főképp az Athenaeum Kiadó szerzői közül kerültek ki: Kállay Miklós, a *Híd* szerkesztője egyben az Athenaeum kiadói osztályának vezetője is volt, Móricz Zsigmond, Féja Géza, Kodolányi János pedig szerzőként kapcsolódtak a kiadóhoz.

A *Híd* nagy kezdő tőkével indult. A főszerkesztő kezdetben havi 15 000 pengővel gazdálkodhatott, amelyből futotta a szerkesztők, illetve főmunkatársak magas fizetésére. Zilahy mint főszerkesztő havi 1000 pengő fizetést kapott, Kállay Miklós felelős szerkesztőként 600-at, Mihályfi Jenőt, aki Zilahy mellett 1936–1939 között a *Magyarország* című napilap szerkesztője volt, 500 pengős fizetéssel alkalmazták szerkesztőnek, a főmunkatársak (Németh László, Móricz Zsigmond, Tamási Áron és Féja Géza) 500-500 pengős fizetést kaptak, Kodolányi János pedig havi 800 pengőt. Ezért vállalniuk kellett, hogy minden számba írást adnak, illetve részt vesznek a heti szerkesztőségi megbeszéléseken.⁴ Mit jelentett a havi 500 pengős fizetés a korban? Figyelembe véve azt, hogy a szépirodalmi folyóiratok átlagosan 5-8 pengőt fizettek egy-egy versért, és évi minimum 3500-4500 pengős kereset tette lehetővé a középosztálybeli életmód folytatását,⁵

3 A *Halálos tavasznak* 1934-ben például már a 9. kiadását nyomták, az 50–60 000 példányt, *A két fogoly* (1927) című háborús regényének 1937-ben 76–80 000 példányát adták ki, *A szökevény* (1931) című regénye 1937-ben az 50–54 000 példánynál járt.

4 „A fenti illetmény fejében a *Híd* minden számába kisebb, nagyobb cikkeket tartozik írni szerkesztői megbeszélés alapján. Tartozik hetenként egyszer szerkesztői konferencián részt venni.” Tamási Áron szerződése, kelt 1940. november 16., érvényes 1940. október 1-jével. MOL Z1508. 15. cs. 1935. i.

5 Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2006, Osiris Kiadó.

az 500 pengő kifejezetten jó fizetésnek mondható egy főmunkatársi pozícióban.

A *Híd* 1940. szeptember 6-án kapta meg a lapengedélyt, az első száma 1940. szeptember 27-én jelent meg. Három hónap elteltével, 1940. november 30-ai ülésükön a *Híd* főmunkatársai összegezték addigi tapasztalataikat, megfogalmazták a további teendőket. A feladatokat úgy osztották fel maguk között, hogy Zilahy a szépirodalomért, Németh László a versek mellett a színházért és filmért, Tamási az erdélyi írókért, Féja Géza a történelemért, Kodolányi a néprajzért és östörténetért lesz felelős. Kállay Miklós feladata a „lendületes szellemi adminisztráció”.

A *Híd* szűkebb írói körébe be akarták vonni Veres Pétert, Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt, Szabó Lőrincet, Illyés Gyulát, Gulyás Pált, Kós Károlyt, Tompa Lászlót, Erdei Ferencet, Kovács Imrét, Jankovich Ferencet, Tersányszky Józsi Jenőt és Dallos Sándort. Egy másik listán rögzítették, hogy ezen kívül még kitől kérnek írást: Kiss Jenő, Wass Albert, Szabédi László, Nyirő József, Reményik Sándor, Juhász Géza, Jékely Zoltán, Kovách Aladár, Szűcs László, Kovács László, Vass László, Weöres Sándor, Bartók János, Veres Sándor, Tatay Sándor, Koczog Ákos, Gombos Gyula, Kovács György (Marosvásárhely), Molter Károly, Gagyi László, Győri Dezső, Darvas József, Szabó Zoltán.⁶

A szerkesztőségi ülésen kimondták azt is, hogy a lap iránya népi legyen: „művekben és nemzetrevelésben”, a „vezető cikk legyen harcos a népi irány szemszögéből”. Rendszeresen hozzanak irodalmi riportokat a magyar vidékről, interjúkat a magyar társadalom minden rétegéről fényképekkel. A szépirodalom mellett a szórakoztatás és a hasznos tudnivalók is kapjanak külön rovatot.

A Magyar Irodalmi Társaság elnökét, gróf Zichy Rafaelnét szintén alkalmazták a lapnál, mivel a *Híd* indítását az tette lehetővé, hogy a *Napkelet* kiadó társaság 1940. július 5-én a *Napkelet* tulajdonjogát „átruházta” az Athenaeum Kiadóra, a nyomdai fizetési hátralékuk megfizetésén kívül minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Kikötésük csak annyi volt, hogy az új lap ugyanolyan szellemiségű legyen, mint a *Napkelet* volt, ennek ellenőrzését a Magyar Irodalmi Társaság mindenkori elnöke, aktuálisan gróf Zichy Rafaelné, illetve helyetteseként Kállay Miklós és Cavallier József jogosult elvégezni.⁷ Az Athenaeum Kiadó Zichy Rafaelnéval 1940 októberében tanácsadói és lektori szerződést kötött havi 300 pengős fizetéssel, mivel „az új Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. tevékenysége során különös és fokozott gondot kíván fordítani a katolikus tömegek jó és olcsó könyvekkel való ellátására”.⁸ Az Athenaeum Kiadó jól járt ezzel az üzlettel, hiszen a *Napkelet*nek 10 000 pengő körüli nyomdatartozásán kívül egyéb terhei nem voltak, s ráadásul az igazgatótanács úgy számolt, hogy ennél kisebb összeggel is meg fog elégedni a Stephaneum nyomda.⁹ Az egykori *Napkelet*-

6 OSZK Kézirattár, Fond 215/306.

7 MOL Z1508. 15. cs. 1935. i. sz.

8 Zichy Rafaelné szerződése: MOL Z1508. 15. cs. 1935. i. sz.

9 Athenaeum Igazgatósági Jegyzőkönyvek, 1940. július 29. MOL Z 723.

szerzők közül többeket is alkalmaztak a *Hídnál*: Jékely Zoltán, Kilián Zoltán, Lovass Gyula, Mécs László, Marék Antal, Nagy Méda, Rónay György, Takáts Gyula, Molnár Kata, Reményik Sándor, Sötér István neve tűnt fel az évek során a *Híd* hetilapban.

A munkatársak szervezése

A munkatársak toborzása személyes kapcsolatokon keresztül indult: a népi írók közül sokan Móricz vagy Féja Géza révén kerültek a laphoz, Kállay Miklósnak főképp a katolikus írók, illetve a napkeletesek között voltak kapcsolatai, az erdélyieket elsősorban Tamási Áron meghívása mozgósította. A meghívó levelekben hangsúlyozták, hogy a lap a szerzők könnyedebb írásait várja. Németh László felesége a *Híd*-ban egyenesen egy modern *Új Időket* vélte felfedezni.¹⁰ Ezért javasolta azt Gulyás Pálnak egy levelében, hogy „küldjön fel nekünk néhány leíró vagy szórakoztató, szóval könnyebb verset, én beviszem Zilahynak, és hozzanak közülük, amikor tudnak egyet-egyet”.¹¹ Ez a tendencia később is folytatódott, ugyanilyen irányban nyilatkozott Móricz Zsigmond is a *Kelet Népe* egyik munkatársának: „A komoly problémákat nekünk kell adnotok – a szórakoztatót a *Hídnak*.”¹²

Az Athenaeum Irodalmi Tanácsának 1940. november 12-ei ülésén részletesebben foglalkoztak a *Híddal* kapcsolatos eddigi tapasztalatokkal. Kállay Miklós hangsúlyozta, hogy a *Híd* a reklám mellett egy írói kör kialakítását is szolgálja, főképp mivel: „az átállítás előtt az Athenaeummal szerződéses viszonyban állókkal túlnyomó részben felsőbb intézkedésre kénytelenek voltunk az összeköttetést megszakítani”. Egyben elkezdték az erdélyi írók bekapcsolását is. Az első időben persze mind az anyagiak, mind a szerkesztés terén átmeneti nehézségek lehetségesek, de kérte a tanács türelmét és véleményét a lapról.

A lap további fejlődését meghatározta a főmunkatársak: Móricz, Németh László, Tamási Áron, Féja Géza és Kodolányi János személye, közülük az egyik legnagyobb név Móricz Zsigmondé volt, aki az Athenaeum Kiadó egyik legnépszerűbb szerzője volt ebben az időben. Új könyveit komoly példányszámban adták ki, s emellett a régieket is rendszeresen újranyomták. A *Híd* főmunkatársaként gyakran jelentek meg írásai a lapban: novellák, visszaemlékezések, riportok. Ahogy naplójából és levelezéséből tudjuk, Móricz állandó pénzgondokkal küzdött, hiszen családja mellett népes rokonságát is támogatta anyagilag. Így jól jött számra a *Híd* meghívása is, főképp mivel épp 1939 decemberében mondtak fel neki az *Est*-lapoknál miután az állami kézbe került: „valószínűleg

10 Németh Lászlóné levele Gulyás Pálnak, 1940. október 11. = *Egy barátság levelekben. Gulyás Pál és Németh László levelezése*. Bp., 1990, PIM, 262.

11 Németh Lászlóné levele Gulyás Pálnak, 1940. okt. 21. = *Egy barátság levelekben*, i. m. 264.

12 Móricz Zsigmond Herceg Jánosnak, 1942. febr. 5. = Tasi József (szerk.): *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője. Levelek*, II. Bp., 1999, Argumentum Kiadó–Magyar Irodalom Háza, 393.

drágállottak ezer pengőt adni, most már állami pénzből, hat cikkért egy hónapban”¹³ – jegyezte meg keserűen Magoss Olgához írt egyik levelében.

Ráadásul éppen nem sokkal a *Híd* indulása előtt, 1939 decemberében vette át a *Kelet Népe* szerkesztését is, amely nemcsak sok munkát, de újabb anyagi terheket is jelentett Móricz számára, aki folyóirata felfrissülő munkatársi gárdájában számított Zilahy Lajosra is: „Drága Lajosom, egy hónapja beteg vagyok, csak pénteken jöttem be először, s ez a buta betegségnek sem nevezhető állapot annyira letört, hogy bár mindennap készülök neked is írni, nem bírok annyi erőt összevakarni, hogy megmondjam, hogy nagyon szeretnék megkérni, állj be közénk tizenkettedik apostolnak. Krisztus a magyar Nép.

Ide mellékelem, ha elkerülte volna figyelmedet, a *Kelet Népe* legutolsó számát. A Németh Laci által meglökött kő nagyon kezd gurulni, már egész sereg levél jött, emberek jelentkeznek. [...] Én a te Kitűnőek Iskolájába örömmel beiratkozom, te pedig a mi »tehetségmentő« vásárunkba csatlakozz be!”¹⁴

Zilahy ugyan nem lett a *Kelet Népe* állandó munkatársa, csak két írása jelent meg a lapban, mindkettő témája a Kitűnőek Iskolája volt, ellenben a *Híd* megindulásakor rögtön felkérte Móriczt főmunkatársnak, aki egészen haláláig dolgozott a *Híd*-ba. Zilahy azzal is segítette Móriczt, hogy megfilmesítette *Betyár* című írását,¹⁵ amiért Móricz 1941 decemberében külön is köszönetet mondott: „Arról mindenestre biztosítalak, hogy én veled szemben a legnagyobb barátságot, együtt gondolkodást és szeretetet érzem, és azt sem felejttem el, hogy ebben a nekem oly nehéz 1941-ben anyagilag milyen jótét volt a *Híd* és a filmforgatás.”¹⁶

Kevésbé volt felhőtlennek mondható Kodolányi János és a *Híd* kapcsolata. Ahogy a tervezetben láttuk, az induló lapnál 800 pengő fizetéssel alkalmazta őt az Athenaeum, s bár Kodolányinak nagy szüksége volt erre a keresetre, mégis néhány hónap elteltével felmondott, amiről az igazgatótanácsot Jellen Gusztáv, a kiadó vezérigazgatója az 1941. február 4-ei ülésen tájékoztatta.¹⁷ Kodolányi később így emlékezett vissza a történetekre: „Viszonyom a lappal hamar megromlott. Zilahy Lajos több cikkemet kihagyta, közösen megbeszélt témáimat

13 Móricz levele Magoss Olgának, 1940. jan. 6. = *Móricz Zsigmond és Magoss Olga levelezése*. Bp., 1995, Püski Kiadó, 544.

14 Móricz Zsigmond Zilahy Lajosnak, 1940. márc. 10. = *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője*, i. m. 80–81. Zilahynak két írása a Kitűnőek Iskolájáról a *Kelet Népe*-ben az 1939. 11. számban és az 1940. 3. számban jelent meg.

15 A Pegazus Filmgyártó és Filmkölszönző Kft.-t 1938-ban alapította meg Zilahy Lajos. Tulajdonostársai Beszedits István (Zilahy unokaöccse) és Buday Tibor voltak. Elsősorban Zilahy regényeit filmesítették meg: *Süt a nap* (1938), *Halálos tavasz* (1939), *Hazajáró lélek* (1940), *Egy tál lencse* (1941), *A szív és a gödölye* (1941), *Szép csillag* (1942), *Valamit visz a víz* (1943).

16 Móricz Zsigmond levele Zilahy Lajosnak, Leányfalu, 1941. dec. 31. = *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője*, i. m. 378. Móricz *Betyár* című írásából Zilahy és Jankovich Ferenc írtak forgatókönyvet. 1942-ben *Szép csillag* címmel mutatták be a filmet Fényes Alice és Páger Antal főszereplésével.

17 Kodolányi János: *Visszapillantó tükör*. Bp., 1968, Magvető Kiadó, 386–387.

»elfelejtette«, önkényesen megváltoztatta. [...] Megírván Jellennek, hogy vállalt munkámat nem tudom elvégezni, erkölcsileg lehetetlen helyzetbe jutottam a lapnál, s kértem tőle tisztségem alól való felmentésemet. Jellen válaszlevelében túlságosan érzékenynek nevezett, és a magam hibájául róttá föl, hogy nem tudom érvényesíteni szándékaimat, elképzeléseimet. A kötelékből kiengedett, félévi fizetésemet folyósította, noha én voltam a felmondó, nem a lap. Ezt azzal viszonzottam, hogy a lap fennmaradásáig gyakorta küldtem szépirodalmi természeti írásokat.”¹⁸

Németh László ellenben hosszabb ideig volt a *Híd* főmunkatársa, főképpen azért, mert a színházi kritikák írása számára egy új és érdekes területnek bizonyult: „S ha már a színháznál tartunk: az még bővösebb, belsőbb sziget az irodalmi élet szigettávan. Amikor már remény sem volt rá, hogy az írók országába a régi szívvel mehessek vissza: ide próbáltam visszalopódzni, hogy újra élvezhessem, nem is annyira a kritika, mint a tömörebb s gazdagabb irodalmi élet varázsát. S a *Híd*ban, emlékszel, ment is egy ideig: soha nem írtam nagyobb kedvvel, mint ezeket a beszámolókat. Persze csak beugrás volt: hol volt még nekem az az évtizedes összekapcsolásom a színházzal, a színházi kritikával, ami neked Ambrus színházi estéi óta. Melyik nagy színésről tudtam én meg annyit, mint te az epizodista Szerémiről? Csontos engem is vonzott, de ha a képét felidézem, csak azt látom, ahogy a Nemzeti Színházban egy kis padon ül, a bolondozó színészek között. De azért szép volt, s csináltam (mint a lehetetlenné vált íróvilági utazás pótszerét), amíg csak ki nem vertek.”¹⁹

Németh a színikritikák mellett riportokkal, bocskaikerti beszámolókkal, lányairól írt cikkekkel is szerepelt a *Híd*ban, s anyagilag is sokat jelentett számára a főmunkatársi fizetés: „Őszre a *Híd* főmunkatársa leszek, ötszáz pengőt kapok egy hónapra. A jövedelmeim a Franklin-átalánnyal s a megemelt családi pótlékkal szédítőn fölszöknek: 1200 pengőt keresek, négyszeresét annak, amiből a Tanú-t csináltuk. Ha ez a pénz ruhába, szendvicsbe, bútorba megy, még jobban megrontja családomat. Akkor már próbáljunk inkább nyugdíjat építeni belőle. Toldjatok a házhoz egy kétszobás lakást, mi abba húzódunk; a magunkét kiadjuk. Így a család sem puhul el, s az árváimnak is lesz egy biztos jövedelmi forrásuk. Tizenötezer pengőt szavazok meg, s írom *Híd*-beli cikkeimet, minden héten egy ívet.”²⁰

Tamási Áron, aki ekkoriban még Kolozsváron élt, az erdélyi irodalmat képviselte a *Híd*ban, s egyben megbízták az erdélyi írók és a lap közötti közvetítéssel is. A *Híd* éppen Észak-Erdély visszatérése idején indult, így természetesen többször is foglalkoztak erdélyi témákkal, közöltek erdélyi szerzőket. A főmunkatársak közül Tamási volt az egyetlen, aki az első számban nem egy programadó

18 Uo.

19 Németh László: Búcsú a kortársaktól = uő.: *Utolsó széttekintés*. Önéletrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások. Bp., 1980, Magvető–Szépirodalmi Kiadó.

20 Németh László: Harmadik oldal = uő.: *Magam helyett*. Gyomaendrőd, 2002, Püski Kiadó.

cikkkel, hanem egy novellával jelentkezett, a *Virágzik a csemete* cíművel. A novellák mellett a *Magyari rózsafa* című kisregényével, illetve politikai jellegű írásaival volt jelen a lapban.

Illyés Gyula ajánlására került be a laphoz József Jolán mint szerkesztőségi titkár, ahogy ez Cserépfalvi Imre visszaemlékezéseiben is olvashatjuk: „Különös véletlen folytán Jolán az akkoriban induló Híd című képes folyóiratnál, mint szerkesztőségi titkár, igen kedvére való állást kapott. A nagy siker nem szállt fejébe, továbbra is szorgalmasan dolgozott. A könyvnapon találkoztam a főnökével, Zilahy Lajossal. Igazán jólesett hallani, hogy annyira dicsérte Jolán komolyságát, leleményességét, és nem tréfának szánta, amikor kijelentette, hogy Jolán nélkül már nem is tudna mozdulni sem, annyira kézben tartja a szerkesztőséget.”²¹

A szerkesztőségi munka mellett József Jolánnak cikkei is megjelentek a *Híd*-ban: az *Így látta József Jolán* rovatban filmkritikáit, máskor egy-egy színes kis riportját hozták. Sőt 1943-ban *Pilikán ikrei* című kisregényét is közzölték.²²

Zilahy levélben hívta meg a *Híd* munkatársának Szabó Lőrincet is, aki néhány évvel korábban segédszerkesztője volt Zilahynak a *Magyarországnál*: „Kedves Lőrinc! Próbálunk újra egy fedél alá gyűlni, akik régen együtt voltunk. Nagyon boldog volnék, ha akár verssel, akár prózával már induló számunkban jelen lennél. Kérlek, keresd velem mielőbb az összeköttetést. Szeretettel köszönt Zilahy.”²³

Szabó Lőrinc végül nem lett a lap állandó munkatársa, de néhány fordítását, köztük C. F. Meyer, Robert Browning, Stefan George, Francis Jammes verseit közölte a *Híd*.²⁴

Programadó cikkek, a *Híd* első száma

A lap programadó cikkének kulcsszava a hídépítés volt: „Számos folyóiratunk van, de hiányzik az orgánum, ahol minden magyar érték hangot kaphat, ahol meddő harc helyett egészséges vitában és szabad véleménynyilvánítás útján csiszolódnak az egyéni igazságok egyetemes magyar igazsággá. Hiányzik a fo-

21 Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963*. Bp., 1989, Gondolat Kiadó, 115.

22 József Attila ismeretlen versei. *Híd*, 1941. április 8., 39; Beáta és az ördög. *Így látta József Jolán*. *Híd*, 1941. május 13., 17; Két szerelmes óra. *Így látta József Jolán*. *Híd*, 1941. május 20., 25; Havasi napsütés. *Így látta József Jolán*. *Híd*, 1941. május 27., 27; „Az egész múltat” festi Aba-Novák Vilmos. *Híd*, 1941. június 17., 12–13; József Jolán: Évforduló. *Híd*, 1941. augusztus 26., 27; „Kebblünknek baljában mélyen sóhajtozunk.” Egy verselő székely cselédasszony. *Híd*, 1942. december 1., 17; József Jolán krónikája. *Híd*, 1942. október 15., 6; Biztosan süsü lesz a felnőtteknek, amit beszélek. *Híd*, 1943. július 1.; *Pilikán ikrei*. *Híd*, 1943. augusztus 1.

23 Zilahy Lajos levele Szabó Lőrinchez, 1940. szept. 7. = Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc „pere”*. Bp., 2006, Argumentum Kiadó.

24 C. F. Meyer. *Sirályok*. *Híd*, 1940. nov. 22.; *Kiránduláson*. *Híd*, 1940. dec. 20.; Stefan George: *Búsak, ahol találkozunk*, Francis Jammes: *Hol vagy, sziget*; Robert Browning: *Hazagondolás, idegenből*. *Híd*, 1941. ápr. 22., 11; Kettunen Lauri: *Üdvözet a finn Lottának*. *Híd*, 1942. 6. sz. febr. 10., 20; Szabó Lőrinc krónikája. *Híd*, 1942. nov. 15., 6.

lyóirat, melyben látszólagos és valóságos ellentétek megtalálják a kiegyenlítődség útját. Hiányzik a folyóirat, melyben író és tudós, művész és szakember közös munkával a magyar sorskérdések tökéletes megoldására vállalkozik. S hiányzik az írói hang, mely a mai vajdó világ eszméit és eredményeit közel hozza a legszélesebb olvasóközönség lelkéhez. Arra vállalkozunk, hogy e sok hiányt, a fenyegető légüres szellemi tért becsületes, vállvetett munkával betöltsük. [...] Egyesíteni akarjuk a magyar szellem és irodalom minden méltó munkását. Legyen egy hely, ahol szabadon és függetlenül mindenki az egyetemes magyar gondolatot szolgálja. Hisszük, hogy munkánk egyre több fényt, szépséget és igazságot gyűjt majd a Híd hasábjaira, s ezáltal hatását, jótékony befolyását az egész magyar élet megérzi. Hatni akarunk az egész életre, minden egyéniségére és tényezőjére, hogy mélyebb magyar és igazabb ember legyen.”²⁵

Ugyanennek a lapszámnak a 26. oldalán, az *Olvasóinkhoz* című írásban a szerkesztőség lényegében még egyszer megfogalmazta a lap tartalmára vonatkozó terveit: „Folyóiratunk az egész életet felöleli. Az élet és a szellem minden ágának helyet adunk. Az emberi lélek gyönyörködtetését és felfrissítését éppen olyan hivatásunknak tartjuk, mint nevelését és irányítását. Ép valóságérzéssel a valódi és természetes emberi igényeket akarjuk kielégíteni, mert az a legfőbb törekvésünk, hogy a magyar olvasóközönség egyeteme a saját lapját, leghűbb barátját és vezetőjét lássa a Hídban.”

Ezután sorolták fel a tervezett témákat: „kül- és belpolitika, magyar és világ-irodalom, magyarságtudomány, néprajz, nyelvészet, társadalomtudomány, a falu helyzete. Nyelv művelés, az irodalom, színház, mozi és rádió mellett építészet, képzőművészet és zenei élet követése. Tudomány: a csillagászat, az élettan, az orvostudomány, a fizika legújabb és legérdekesebb eredményeinek bemutatása. Technika: repülő és autó. Sport, sőt lósport. Olyan inkább nőket érdeklő témákat is ígértek, mint a divat, a társasági élet és receptek. „Szellemi élményt és nemes mulatságot akarunk adni olvasóinknak. [...] Felkeressük a magyar írókat, tudósokat és művészeket otthonukban. [...] Híd leszünk szellemi irányok és társadalmi osztályok, a magyarság és Európa, mindenekelőtt pedig a szellem és az olvasó között.”²⁶

De mennyiben felelt meg ezeknek a céloknak az első szám összetétele? A szép-irodalmi rész elég változatosnak mondható: Babits Mihálytól az *Erdély* című vers, József Attila három fiataalkori, Bécsben írt, addig ismeretlen költeménye (*Hívogató, Vers, A csapat*), egy Tamási Áron novella (*Virágozik a csemete*), P. Ábrahám Ernő *Székely harangszó* című elbeszélése, illetve egy részlet Márai Sándor megjelenés előtt álló *Kassai őrvjárat* című kötetéből. Két regény közlését kezdik el folytatásokban: Nagy Lajostól az *Egy lány a századfordulón* címűt, amely tizenhárom részével kitarított egészen az év végéig, illetve Nelson Hayes *Ezüst szigetét* Kállay Miklós fiának, Kristófnak a fordításában. Szintén folytatásokban közöl-

25 *Híd*, 1940. szept. 27., 3.

26 *Híd*, 1940. szept. 27., 26.

ték Széchenyi Zsigmond egy-egy indiai vadászélményét. A készülő könyvből minden második számban hoztak egy-egy fotókkal illusztrált részletet, ami nemcsak színesebbé tette a lapot, de egyben jó reklám volt a könyvnek is.²⁷ A külpolitikát Teleki Pál *Erdély visszatért* című írása képviselte, az építészetet Kodolányi János beszélgetése Padányi Gulyás Jenő építésszel az ősi paraszti építkezésről, megőrzésének fontosságáról. A tudomány témájában ez alkalommal a *Csodatevő méhekről* volt szó: a budakeszi „doktor” eredeti gyógymódjáról, miszerint méhszúrással lehet gyógyítani a köszvényt és más betegségeket. Külön rovata volt a nyelvművelésnek (*Beszéljünk magyarul*), közöltek keresztretjtvényeket, vicceket, recepteket, továbbá Tersánszky és Nadányi Zoltán kis színes írásai enyhítették a lap első felének komolyságát.

Az első számban valamennyi főmunkatárs megszólalt. Zilahy Lajos a *Szeszélyek és szenvedélyek oktatói* című cikkében fogalmazta meg véleményét az írók aktuális feladatairól: Platonnal vitatkozva, aki az írókat alkalmatlannak tartotta az állam vezetésére, azt hangsúlyozta, hogy a mai világban az írónak ki kell vennie részét a magyar életből, nem zárkozhat elefántcsonttoronyba, bár az sem feladata, hogy „párthelységek lépcsőin a szárnyát koptassa”.²⁸

Móricz Zsigmond az *Urak és parasztok* című írásának elején Zilahy programjára reflektált: „Híd a magyar társadalmi osztályok közt: híd, főleg a népi réteg felé. Ez a Zilahy Lajos egyik célkitűzése új lapja, a Híd számára. Ebben a munkában szívesen állok mellé, s minden magyar író, ezt csináljuk. Sőt ezt csinálja most már maga az élet. Mert az író csak egy fél lépéssel előzi meg azt, amit az élet aztán úgyis elvégez, s alig is lehet elemezni, hogy az író találta-e ki az újat, vagy csak hozzá hamarabb jutott el a földrengés zajlása, mint a szeizmográfhoz, s főleg hogy általa maradnak meg ennek a rendülésnek a dokumentumai.”

Németh László programadó cikkének címe: *Most, punte, silta*. Már a címválasztással is hangsúlyozta írása mondanivalóját. a Duna menti népek összefogásának szükségességét: „A Híd vagy inkább a Hidak főszerkesztője hídjai közül azt osztotta ki rám, amelyet a szomszédos, kelet-európai népek felé kellene megépítenünk. [...] Nyugodtan mondhatom, nem volt gondolat, amelyben annyira egyet tudtunk volna érteni, mint ebben. Akár dunai, Duna-kárpáti, közép-európai, kelet-közép-európai vagy kelet-európai népeknek tituláltuk magunkat szent összevisszaságban, abban megegyeztünk, hogy annak, ami összeköt, erősebbnek kellene lenni, mint ami elválaszt. [...] Tolsztojnál, Reymontnál, de még a bosnyák Andrić Ivónál is mindig van egy kis haza zöngém, egy kis Móricz Zsigmond-ízem – a nyugatiaknál sohasem. Nézzük csak jól meg legmagyarabb íróinkat, Kemény Zsigmondot. Lángeszű lomposságában akár egy nagy orosz: mondjuk Goncsarov írhatta volna. S nemcsak tősgyökereseink, a föld emberei, hanem a földtől futók, a nyugatosok is mennyire hasonlítanak.

27 Széchenyi Zsigmond: *Nahar*. Indiai vadásznapló, 1–2. Bp., 1940, Vajna és Bokor kiadása.

28 Zilahy Lajos: *Szeszélyek és szenvedélyek oktatói*. *Híd*, 1940. szept. 27., 6–7.

Balkántól iszonyodó »balkanizmusukban« talán még jobban, mint akik vállalták a Balkánt, amelybe belé születtek.”²⁹

A *Híd* mindvégig igyekezett az aktuális lenni olyan értelemben, hogy kapcsolódott a fontosabb politikai eseményekhez is. Ez 1940 szeptemberében Észak-Erdély visszatérése volt, nem véletlen, hogy a címlapon egy erdélyi székely paraszt portréja jelent meg, a lap hátoldalán pedig az *Erdély* című, huszonöt tanulmányt tartalmazó, többkötetes kiadványt reklámozták. A fényképek fő témája szintén az erdélyi bevonulás volt ilyen címekkel, mint *Horthy Kolozsváron 1940. szeptember 15-én, Székely diadalmenet, Magyar bakák Kolozsváron*. Emellett a fontosabb cikkek szerzőiről is jelentettek meg portrékat: Zilahyról, Móriczról unokáival, Németh Lászlóról, Tamási Áronról, Kállay Miklósról, Márairól, Nagy Lajosról, Széchenyi Zsigmondról, Tüdős Kláráról. A fotók mellett néhány rajz tette szebbé a lapot: Szabó Vladimírtól, illetve Szőnyi Istvántól.

Zilahy Lajos a *Híd* körébe vont több magas társadalmi pozíciójú asszonyt is: Zichy Rafaelnéről már volt szó, viszont külön is érdemes bemutatnunk Zsindelyné Tüdős Klárát, aki a *Híd* első számában az utolsó közlemény szerzője. Egy sokoldalúan tehetséges asszonyról van szó, aki jelmeztervezőként, színházi rendezőként és ruhatervezőként egyaránt komoly sikereket ért el. *Pántlika* ruhaszalonjában pedig a népies hímzésekkel díszített magyaros ruhákat népszerűsítette, munkát adva ezzel sok háziiparban dolgozó falusi asszonynak. Tüdős Klára Zsindely Ferenc államtitkár, majd miniszter feleségeként társadalmi befolyását különböző jótékonsági akciók szervezésére fordította, ezek közül a legjelentősebb talán a Györffy István Kollégium megalapítása és támogatása volt, amelynek keretében száz paraszti származású szegény egyetemi hallgató lakhatási és tandíj költségét fedezték.³⁰

A *Híd* első száma Tüdős Klára *Megpróbáltam a lehetetlent* című írásával zárult, amelyben visszapillantott a magyaros ruhák (szőttesek, hímzések) divatba hozása érdekében az elmúlt tíz évben végzett munkájára. Írásához néhány ruha-tervet is mellékelte baranyai szőttes dísszel. A magyaros ruhák vagy éppen a legújabb divattrendek bemutatása mindvégig témája maradt a *Híd*nak.

Anyagi nehézségek – tulajdonosváltás

A *Híd* megindulása után alig több mint nyolc hónap elteltével az Athenaeum vezetőségében már felmerült a lap megszüntetésének gondolata. Az 1941. május 13-ai igazgatótanácsai ülésen Sztamorai János elnök arról számolt be, hogy a lap nem váltotta be a reményeket. Az 1940. évi mérlegben tetemes veszteséget halmozott fel, és az 1941-es évben is év végéig várhatóan 180–200 000 pengő veszteséget termelne. Végül még két hetet adtak a lapnak, mivel Jellen Gusztáv

29 Németh László: Most, punte, silta. *Híd*, 1940. szept. 27., 18–19.

30 *Híd*, 1942. június 15.

tudomása szerint hamarosan állami segílyt fog kapni.³¹ Végül a lap tovább élését Zilahy ajánlata tette lehetővé, amelyet az igazgatótanács 1941. június 10-ei ülésén fogadott el. Zilahy egy kft.-t alapított, amelyben a Sajtófőnökség kívánságára az Athenaeum is részesedést vállalt 2000 pengő erejéig. A további tagok: Zilahy Lajos, Kállay Miklós, Mihályfi Ernő, Móricz Zsigmond, Féja Géza, Németh László, Tamási Áron, Zichy Rafaelné 1000-1000 pengő törzsbetéttel rendelkeztek. A kft. magára vállalta a munkatársak felmondási illetményeit, átvette a terjesztőkkel és hirdetőkkal kötött szerződéseket, az előfizetések visszafizetését. Mivel a lap megszűnése esetén a személyzet leépítésének költsége 30-35 000 pengő lett volna, az előfizetőknek pedig még további 8-10 000 pengőt kellett volna visszafizetni, az Athenaeumnak előnyösebb volt Zilahy ajánlatát elfogadni, s december 31-éig havi 2000 pengővel és a szerkesztőség és kiadóhivatal helységeinek használatát ingyen biztosítani a kft. számára. Ezen felül önköltségen nyomta a lapot, és hatheti nyomdahitelt is adott az év végéig.³² Ez a megoldás biztosította a lap tovább élését, de csökkentette fizetőképességét. Németh László szavaival élve a *Híd* június elsejével „altruista vállalkozássá vált”, mivel hathavi végkielégítésük terhére részvénytársasági tagok lettek, s az Athenaeum helyett 1941. július 22-étől a Híd Kiadó Kft. lett a lap teljes jogú kiadója.³³

Az Athenaeum felügyeletétől megszabadulva egyrészt a lap tartalmi megújításán kezdett dolgozni a szerkesztőség, másrészt új anyagi források felkutatására is szükség volt a fennmaradáshoz, bár már ekkoriban 800-1600 között mozoghatott az előfizetők száma. Tamási Áronnak 1941. november 12-ei Zilahy Lajoshoz írt leveléből némi betekintést nyerhetünk ezekre a törekvésekre: „Osztom azt a nézetet, hogy egy meglevő fegyvert kár volna letenni, vagy valakinek átadni. Így nem marad más gondolat, mint az, hogy próbáljunk jobb lapot csinálni belőle, s bizonyos vonatkozásokban más lapot is. Azon a véleményen vagyok, hogy színvonalasabbá és inkább közérdekűvé kell tenni a lapot. Azt a módot kéne megtalálni, hogy a benne megjelenő jó írásokat ne nyelje el a lap, hanem inkább kiemelje. Ehhez elsősorban jó írások kellene, másodsorban olyan szerkesztési mód, amely csakugyan az érdeklődés és a figyelem középpontjába emeli a jó írást. [...] Elsősorban a baj az elgondolásban és a módszerben van, amellyel a szerkesztés történik. Azoknak a rovatoknak, amelyek a »népszerűsítést« célozzák, el kell maradniuk; a képek szolgálják Magyarország felfedezése célját; a papír legyen jobb és vastagabb; s a tördelés művészebb és a lényegét inkább hangsúlyozó.

Nagy vonásokban így látom a megújítás problémáját. Ehhez a munkához azonban mindenekelőtt pénz kell, s a pénzzel egy időben meg kell találnunk azt a szerkesztőt, aki a Te tekintélyed mellett és elvi utasításaid alapján egyedül a szerkesztés munkájának élve, azt jól meg is tudná csinálni.”³⁴

31 Athenaeum Kiadó igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1941. május 13. MOL Z 723.

32 Athenaeum Igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1941. június 10. MOL Z 723.

33 Németh László levele Gulyás Pálnak, 1941. június 25. = *Egy barátság levelekben*, i. m. 277.

34 Tamási Áron levele Zilahy Lajoshoz, 1941. november 12. OSZK Fond 215/345.

A levél további részében egy óbecsei fiatalembert, Komáromi Sándort ajánl Zilahy figyelmébe, aki 50 000 pengőjével szívesen támogatna egy olyan irodalmi ügyet, amelyet ő is „érdemesnek ítél, s amelyben szellemi munkával maga is részt vehet”.³⁵ Hogy pontosan miben állapodtak meg Komáromival, nem tudjuk, mindenesetre 1941–1944 között Komáromi József Sándor több írásával is szerepelt a *Híd*-ban.³⁶ A Tamási által felvetett irányba azonban nem indult el a lap.

Zilahy tisztában volt a *Híd* gyengeségeivel, ahogy arról egészen őszintén vallott egy Illyés Gyulának írt levelében 1942 januárjában: „Azt írod: nem helyesled a lapomat és általában az utamat. Feltételezed rólam, hogy én helyeslem? Ami a lapot illeti, amikor utoljára beszélgettünk a lap indulása előtt a Palacéban, elmondtam Neked, hogy a forma és a hang nem az én ötletem volt. De nem dobhattam el az alkalmat, valami kis kenyeret és nyilvánosságot jelentett néhány magyar írónak, olyan időkben, amikor a magyar szellemiség ijesztően pusztul. Hidd el, nem magamért tettem, nemcsak hogy egyetlen fillér szerkesztői fizetésem nincs, de súlyos összegekkel táplálom a lapot a Pegazus kasszájából, ami végeredményében az én zsebem. Aztán a magyar filmet sem lehet teljesen a szemétdombon hagyni, sokkal fontosabbnak tartom, mint ti, aki csak a piszkát és tökéletlenségét látjátok.

Talán igazad van. Talán többet érnék mint ember és mint író is, ha úgy a Pegazust, mint a Hidat otthagynám, és visszaülnék oda, ahova legjobban vágyom: íróasztalomhoz. Sokan azt hiszik rólam: a pénz csábít a filmekhez. Ezek nem tudják, hogy ma már, a bel- és külföldi regényhiányban mint író több pénzt kereshetnék, ha ugyan van valami értelme még ennek a szónak. De engem is forgat a kerék, rá vagyok csavarodva, azt érzem, hogy kötelesség tovább csinálni. A feladat néha testet öltve jelenik meg előttünk és húz az ígért: hátha jobban lehet csinálni, mint ahogy legutóbb csináltuk. Szegény Móricz Zsiga a Kelet Népevel vergődik, én a Híddal, aminek szörnyű hibáin mostantól kezdve próbálok valamit javítani, mert van még egy kis szusz bennem – és gondolom, te se rózságyba fekszel le esténként, párnád alatt a Magyar Csillaggal. Nincs irodalom, nincsenek írók s nekünk is közös bűnünk, hogy nem írunk eleget. Hát szóval, nem hogy megbántottál volna, de titkolt sebem lüktetésére tapintottál. És ha már olvasót szereztem Benned, engedd meg, hogy elküldjem prózai munkáim tíz kötetét, amely most jelent meg összegyűjtve. Bizonyára akad közte, amit még nem ismersz. De persze nem sürgetlek: évekig ráérsz elolvasni. Én hamarabb nekidülök új könyveidnek, amikkel még adós vagyok önmagamnak.

Nyakas ember vagyok: nem alkuszom. Adj egy verset vagy rövid krónikát a Híd-nak, kapsz érte egy hosszabb elbeszélést. A Híd nagyon rossz. De most

35 Uo.

36 Az 1942. március 17-ei számban például két verse jelent meg: Még hallom, Megtérsz te is; az 1942. április 7-iben egy riportszerű novellája: Cukrot kaptam a Mária-Valérián; az 1942. június 15-ei számban pedig a Györffy István Kollégiumot támogató társaság összefüggéséről számolt be.

majd talán valamivel jobb lesz. És elvégre a Móricz, Tamási, Németh neve és a többieké mégsem taszíthat ilyen gögös messzeségbe tőlünk téged, akit valamennyien nagyon szeretünk, és nagyon sokra becsülünk.”³⁷

A *Híd* szerkesztői tehát állandóan kísérletezve, folytonos anyagi nehézségekkel küszködve, de fenn tudták tartani a lapot, és képesek voltak a főmunkatársak fizetését is kigazdálkodni: az átalakulás hónapjai (június és július) után, legalábbis az 1941-es évben, az év végéig ismét megkaphatták a havi 500 pengőt.³⁸ Ennek ellenére az is igaz, hogy a lap anyagi alapja az Athenaeummal történt szakítás után többször is bizonytalanná vált, sőt felmerült a megszűnés lehetősége is. Például egy év múlva, 1942 májusában Móricz tényként közölte a *Híd* megszűnését Kardosné Magoss Olgával: „Különben a folyóiratokra rossz idők járnak. A *Híd* a héten megszűnt. Nem voltak képesek fenntartani. Ők sem. Mihelyt megérzi a közönség egy lapon, hogy egy kicsit komolyabb, már nem veszi meg, elkerüli. Olyan fanatizmus viszont egyikünkben sincs, hogy országot tudjon felordítani. De nem is lehet. A cenzúra mellett az ember semmit sem adhat, csak lélöttyöket.”³⁹

A terjedelem csökkentése árán azonban újból sikerült megmenteni a lapot: 1942 júniusától kezdve csak kéthetente jelent meg a *Híd*, de a korábbival azonos terjedelemben és áron.

Népszerűsítés, reklámakciók

A *Híd* mindvégig megtartotta színvonalas ismeretterjesztő jellegét, bár rövid történetének második felében már nélkülöznie kellett Móricz Zsigmond és Németh László írásait is. Nagy reklámmal dolgoztak, a megyei lapokban többször is hirdették a *Hídat*, illetve felolvasó estjeiket, sőt különböző pályázatokkal is igyekeztek ébren tartani olvasóik kíváncsiságát. A *Pápai Hírlap* 1941. április 26-ai számában például így népszerűsítették a lapot:

„A *Híd* legújabb száma érdekes tartalommal jelent meg. A legújabb szám írói: Féja Géza, Gagy László, Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Tersánszky J. Jenő. Ezen kívül nagy képes riportokban számolnak be a magyar honvédség bevonulásáról a Délvidékre. »Amit az élet ír« 1000 pengős pályázata, rejtvény és számos olvasnivaló van még a *Híd* legújabb számában. – Főszerkesztő: Zilahy Lajos. Felelős szerkesztő: Kállay Miklós. Mutatványszámot készséggel küld a kiadóhivatal: Buda-

37 Zilahy Lajos levele Illyés Gyulának, 1942. jan. 1. OSZK Fond 215/179.

38 Móricz Zsigmondnak az adóbevalláshoz kiadott keresetigazolás szerint 1941-ben a *Híd* Lapkiadó Kft.-től társasági törzstag fizetesként 2500 pengőt, írói tiszteletdíjként további 120 pengőt kapott. PIM kéziratár M100/5328.

39 Móricz Zsigmond Kardosné Magoss Olgának, Leányfalu, 1942. május 21. *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője*, i. m. 470.

pest VII. Erzsébet körút 7. sz. Előfizetési díj egynegyed évre 6 P, félévre 12 P, egy évre 24 P, mely havonta 2 pengőként is fizethető.⁴⁰

Tervbe vették rendszeres Híd-estek tartását is: „A Híd írói be fogják járni az ország nagyobb városait és irodalmi esték keretében teremtenek szorosabb kapcsolatot az élő magyar irodalom és a magyar közönség között” – olvashatjuk a *Híd* 1940/3. számában.⁴¹ Két ilyen megtartott estről képes beszámolót olvashattunk a lapban: elsőre 1940. október 27-én került sor Komáromban, a Jókai Egyesület meghívására, a másodikat Kassán rendezték. Fellépett: Zilahy Lajos, Féja Géza, Tersánszky J. Jenő. Szavalt Féja Magdolna, énekelt Karády Katalin.⁴²

Vonzóvá tette a *Hídat* igényes fotóanyaga. Escher Károly miután a *Pesti Napló* képes melléklete 1939 nyarán megszűnt, a *Film Színház Irodalom* mellett elsősorban a *Hídnak* dolgozott. Zilahy még az *Est*-lapoktól ismerte Eschert, akinek első szignált képe (a Magyar bakák Kolozsváron) a *Híd* 1. számában dupla oldalon jelent meg. Első címlapképét az I. évfolyam 9. számában (1940. november 22.) találhatjuk, amely Kós Zsófi színésznőt ábrázolja, aki a *Kalotaszegi balladában* Sári bíró lányát alakította. A portrék mellett jó pár életképe is megjelent Eschernek a *Hídban*.⁴³

Jó példányszámnövelőnek bizonyultak a különböző pályázatok is. Az 1940. december 6-ai számban pályázatot hirdettek „Amit az Élet ír...” címmel. Arra kérték az olvasókat, hogy saját élettörténetüket írják meg érdekes formában. 500, 300 és 200 pengős díjat tűztek ki a legjobbaknak, sőt kilátásba helyezték, hogy a legérdekesebb történeteket akár meg is filmesítik. Az eredményhirdetést a májusi számba ígérték, de az érdekesebb írások közlése már az 1940. december 20-aiban elkezdődött. Az 1941. május 27-ei számban zárták le a pályázatot, új írásokat már nem fogadtak, de a már beküldöttek közlését folytatták.

Szintén az 1940. december 6-ai számban jelent meg a „Keresse meg a fejét!” című felhívás. A szegedi színházban a nézőtérrel készült fotón tizenöt fejet karikáztak be. Ha valaki magára ismert és jelentkezett, könyvjutalomban részesült.⁴⁴ A 13. számban (1940. dec. 20.) fotópályázatot is hirdettek, „érdekes riportképek” beküldését kérték. Egy képért akár 100–200 pengőt is ígérték, a verseny győztese pedig egy fényképezőgépet nyerhetett.⁴⁵

Már az I. évfolyam számaiban megjelentek a színházi fotók, illetve plakátok: Ilyen volt a *Dankó Pista és a Balalajka* című film egy plakátja vagy Hajmássy Ilona egész oldalas fényképe.⁴⁶ Az 1940. december 20-ai szám filmes fotókat

40 A hirdetés megjelent: Eger, 1941. ápr. 25., illetve *Pápai Hírlap*, 1941. ápr. 26.

41 *Híd*, 1940. okt. 11.

42 Ld. *Híd*, 1940/13, dec. 20-ai szám.

43 Albertini Béla: Az ismeretlen ismerős. Adalékok Escher Károly munkásságából és életéből, 1939–1944. *Fotóriporter*, 2010, 4. sz.

44 *Híd*, 1940/11. sz., dec. 6., 27.

45 Legyen fotóriporter a közönség! *Híd*, 1940. dec. 20., 59.

46 *Híd*, 1940. dec. 6., 28–29.

közölt: Lukács Margitról Jávor Pállal, Hajmássy Ilona Nelson Eddyvel, Tolnay Klári Jávor Pállal.⁴⁷ Az 1941. május 20-ai szám képes melléklete híres emberek gyermekkori fotóját közölte *Mikor még kicsik voltak* címmel.

A Híd végnapjai

Az 1944-es évben összesen 18 szám jelent meg a *Hídből*, a szeptember 15-ei volt az utolsó, de Zilahy már a német megszállás után levette nevét a lapról.⁴⁸

Az utolsó év a lap lassú elhalásának ideje. Kéthetente jelent meg (1-jén és 15-én) ötven oldal terjedelemben, minden számban hoztak egy kisregényt, amit a címlapon is mindig hirdettek, s amely már önmagában kitett nyolc-kilenc oldalt. Ilyen mennyiségben természetesen nem volt könnyű a kisregénynek nevezett hosszabb elbeszéléseket szállítani, így a közölt írások színvonala elég egyenetlen volt: Takáts Gyula *A pisztrángtenyésztő Felicián* és *Az a fekete rák*, Veres Péter *Bérese* és Ignác Rózsa *Tizenkét szalmazsák* című kisregénye mellett hozták például Máthé László, Fertsek Ferenc, Farkas János, Mátyás Ferenc egy-egy írását is.⁴⁹

A kisregényen kívül minden számban volt még további egy-két elbeszélés és néhány vers is. Többször szerepeltek Jékely Zoltán, Takáts Gyula, Tersánszky, Bohuniczky Szefi, Jankovich Ferenc írásai.⁵⁰ Megmaradt a főzörovat és a keresztrejtvény. Külön rovata volt a könyvismertetéseknek. A fotók egyre gyakrabban háborús életképeket ábrázoltak. A cenzúra miatt egyre több téma vált kerüldendővé, a *Híd* egyre érdektelenebbé vált, mígnem 1944 szeptemberében megszűnt.

(Folytatjuk)

47 1940. dec. 20., 60–61.

48 Az 1944/7, április 1-jei számától kezdve nem szerepel Zilahy neve a *Híd* impresszumában.

49 Nagy István: Darkó úr és a többiek. *Híd*, 1944/1, 32–41; Máthé László: Nem nőnek a fák az égis. *Híd*, 1944/2, 35–43; Takáts Gyula: A pisztrángtenyésztő Felicián. *Híd*, 1944/3, 35–44; Veres Péter: Bérese. *Híd*, 1944/4, 36–44; Farkas János: Julika. *Híd*, 1944/7, 31–42; Joachim Maass: A nebraskai hó. *Híd*, 1944/10, 34–40; Fertsek Ferenc: Hajnali találkozás. *Híd*, 1944/11, 36–43; Ignác Rózsa: Tizenkét szalmazsák. *Híd*, 1944/12, 34–45; Szombathy Viktor: Játék a hegyen. *Híd*, 1944/13, 34–44; Takáts Gyula: Az a fekete rák. *Híd*, 1944/14, 24–29 és 15, 23–27.

50 Bohuniczky: A nyaklánc. *Híd*, 1944/10, 6–8; Bohuniczky: Az idegen (e). *Híd*, 1944/15, 8–10; Cs. Szabó László: Páris éjjele (e). *Híd*, 1944/7, 7–8; Jankovich Ferenc: Ó, adjátok vissza (v). *Híd*, 1944/10, 18; Jékely: Ösztendő éjszakája. *Híd*, 1944/1, 6; Jékely: Elszalasztott alkalom. Történet a Tabán utolsó napjaiból (e). *Híd*, 1944/4, 8–9; Jékely: Három a tánc (e). *Híd*, 1944/18, 11–13; Mándy Iván: Villám (e). *Híd*, 1944/16, 26–29; Takáts Gyula: Vízparti kínlódás (v). *Híd*, 1944/10, 10; Tersánszky: Az öreg raktáros (e). *Híd*, 1944/3, 18–19; Takáts Gyula: Jó reggelt! (v). *Híd*, 1944/18, 13.

Feltarisznyázott emlékek között

Oláh András: *Visszafelé*

Bp., 2019, Hungarovox Kiadó

„amikor elszóltta magát a csönd”
(kényszer)

Oláh András hatvanadik születésnapja előtt tiszteleghet az olvasó a *Visszafelé* című kötetét olvasva. A több mint három évtizedet (1983–2017) áttekintő gyűjtemény hetvennyolc verse olyan válogatás eredménye, amelyben a szerző lét-, világ- és versértelmező attitűdje tárul elénk. Nem lehetett könnyű helyzetben a költő a válogatás során: mértéktartást, szigort és némi empátiát is tanúsítania kellett szövegeivel szemben. Hogy minél izgalmasabbá tegye kötetét, az a „merész” ötlete támadt, hogy a versek keletkezési kronológiáját fordítva követhetjük nyomon, azaz a legfrissebb verseitől haladunk visszafelé, míg az utolsó ciklusban találkozhatunk a pályakezdő költeményekkel. A kötet cím tehát ezt a fajta igen szokatlan – bár Füst Milántól már ismerős – olvasásmódot sugallja.

A szerző immáron tizenegyedik verseskötetének megkomponáltsága is figyelemre méltó: a ciklikus szerkesztésmód mellett kiemelendő a versgyűjtemény nyitánya (a címadó költeménnyel kezdődik), és zárásképp a *finálé* című költemény szerepel. Oláh András kötetét olvasva olyan líraeszmény bontakozik ki, amelyben a szavak hatósugarai úgy tudnak érvényre jutni, hogy képesek visszatükrözni a múltba vésett emlékezetet, a hétköznapiok kendőjébe kötött létet. Olyan érzésvilágot közvetít, amelyben a szerelem, a barátság, az istenközeliség domináns. A csönd és az álom motívumai át- meg átszövik a kötetet, ami azt bizonyítja: az egész költői pályán fontos, jelentéssel bíró jelzőcölöpjei Oláh András költészetének.

A *Tájékozódási pont* című nyitóciklus huszonegy verséből tizenhármát az *április bolondjai* kötetéből emel át a szerző. A *visszafelé*ben az (élet)út metaforája mellett a költemény építőkövei, a szavak kerülnek még hangsúlyos pozícióba nemcsak ebben a versben, de a vizsgált kötetkorpuszban is: „türelmetlenné lettek a szavak”; „úgy hagyom a szavakat magam mögött / mint az aprót a kocsmaasztalon” (*visszafelé*). A példásor tehát még más versekből idézve is folytatható: „elvétt szavakba botlasz” (*lecke a hazáról*); „a szavak kivert fogak közt fénylenek / kufárok kínálják-adják” (*április bolondjai*); „elvéreztek a megskalpolt szavak” (*tolvajod vagyok*); „mikor a szavak tengelyig / süppednek a hóba (*megőriztem*); „kikoptak készletünkből a szavak” (*kikoptak*); „üres szavakká széledt szét a nap” (*engedd*); „szétesett a szó mit fejfádra véstek” (*kiszámoló*); „Isten kihúlt szavak közt ténfereg / kezét szorongatom – még meleg...” (*holnaptól*). A címadó vershez visszatérve, latens létfilozófiai költői kérdéssel zárul: „én pedig arra gondolok: mi lesz / ha egyszer minket is kihúz majd / listájáról az Isten”.

A ki nem mondott szavak csönddé artikulálódott variánsára is számos példa található a kötetben: „a csöndet két csavargó / szutykos hangja töri meg” (*visszafelé*); „a félkarú fa jelentette / az alku nélküli csöndet” (*tájékozódási pont*); „ilyenkor jó volna telefcsegni a csöndet” (*tükröd vagyok*); „sokallták talán a csöndet” (*elhalszott utazás*); „bűnösök a szelídek / kiket a vad rendőrlovak csendre intenek” (*április bolondjai*). Oláh András költészetében megszemélyesítve is találkozunk a csönddel: „mindennap nehezet álmodik a csönd”

(szemlesütve); „lassan elfogy körülöttünk a csönd” (leltár); „azóta minden sarkon lecsap rám a csönd” (csak számon tartanak); „leltárba vesz téged is a csönd” (szökevények) „csak amikor elszólta magát a csönd” (kényszer).

A csönd mellett az álom motívuma is igen hangsúlyos Oláh András költői pályáján. Hogy csak néhány példát említsünk közülük: „minden éjjel új álomba vezetsz” (minden éjjel); „hozzáálmodlak egy másik éjszakához” (maradt még); a szívek hidegében / kiapadt álmok csüngnek” (karácsony); „fosztogatják az álmokat” (lecke a hazáról); „ki lopta ki zsebünk-ből az álmokat” (április bolondjai); „félbevágott álmok sötét utcáin bolyongsz” (monológ); „mindennap nehezet álmodik a csönd” (szemlesütve); „feje alól elfolyik az álom” (túlélni minden éjszakát); „rátenyereltél az álmaimra” (leltár); „újra élem azt a behegesedett álmot” (csak szemmel tartanak).

Az elfojtott tudattartalomként is definiálható emlékezet képei is releváns képhordozók a kötetben: „de mire porban megfürösztí arcát az est / megcsúnyul minden / s jussunk csak a sírodon pislálkoló / mécses marad és a korrupt emlékezet” (elbukni újra). Vagy a leltárban ezt olvashatjuk: „térfigyelő rendszered lebuktatja / a zárjegy nélküli emlékeket.” A múltba „révedő” tekintetünk, amelyben az emlékezet „lakozik”, kiegészülhet a jelen és jövő idősíkjával. Ezekkel az időkonstellációkkal találkozhatunk, amikor azt olvassuk: „az ürülék kondenzcsíkjai / strukturálják át az időt és a teret” (ami nem te vagy); „vonatot fest az idő” (láz); „amikor még lassan mozdult az idő” (viszszaejtett pillanat); „ábrándos tuják mérik az időt” (túlélni minden éjszakát). A hajnal a buszmegállóban című önmegszólító költemény referenciális olvasatában az idő-álom metaforikus „párkapcsolata” tűnhet föl: „múltad kopott kifordított kabát / az ősz lomhán átölél s fojtogat / érzed a részvétlen hold testszagát / és őrzöd a fertőzött álmokat.”

A szerelem létélményének ezerszirmú variánsa olvasható a kötetben, amelyben a lírai alany hiperérzékenysége szinte letapogatja ezt a megszentelt érzést: „befelé sikoltva öleltél” (tájékozódási pont); „belém ragasztva élsz / s ha szétgurulnak szememből az álmok / téged vizsgálalak” (tükröd vagyok). Az én-te viszony gyakran olvad össze többes szám első személybe: „maradunk haldoklók védtelen testtel / míg Isten majd bennünk magára ismer” (kevés). Az imént idézett vers szonettformájú. Még két „miniatűr oltárt” válogatott be a szerző a kötetbe, a költői pálya derekából: körötte semmi; rövidzárlat.

Az ismétlés alakzatára a lexémák szintjén számos példát találunk, de az alliterációk túlsúlya egy-egy költeményben annak hangszimbolikáját erősíti az egyébként „szikár” versbeszédben: „nyomort nyomozunk”; „vírust vibráló képernyő”; „fanyalgók fertőznek fészlő álmokat” (kevés); „hibát hibára halmozunk” (hibajelentés); „szava szűrt szilánkjait” (bezárva); „vetnék végre vízbe” (finálé).

Oláh András hazafogalma az anyaföld göröngyeibe „kódolt” húséges itt lakó érzetét keltheti az olvasóban. Ilyen „cölöpverek” a lecke a hazáról, az április bolondjai vagy a láz című költemények.

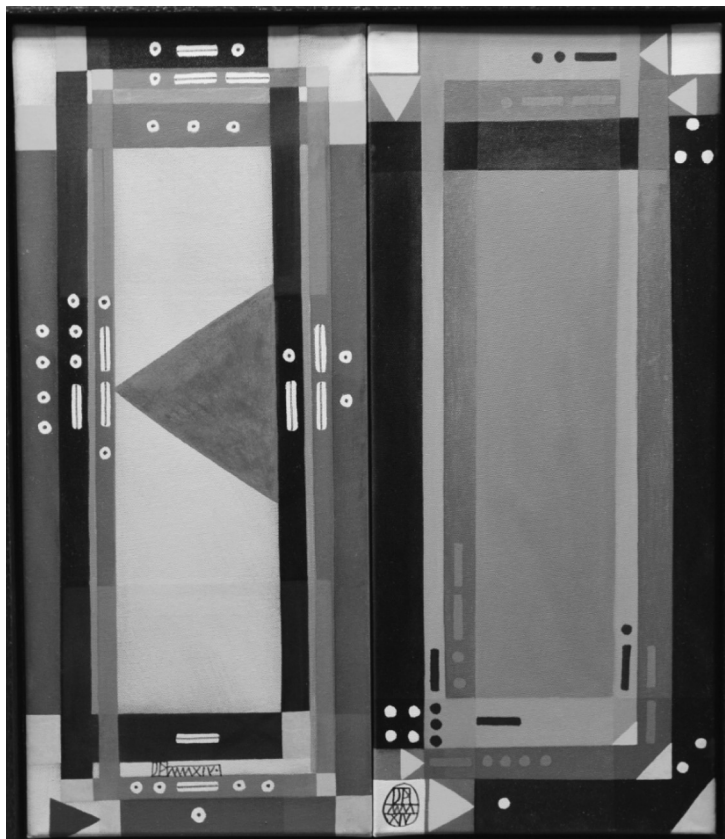
Néhány ajánlott vers is található a kötetben, például a Borbély Szilárd emlékezetének szentelt maradj közel, amelyben a tragikusan távozó, a prímszámok bűvöletében egykor élő költőtárhoz szól ekképp: „pedig még nem dőlt el semmi / csak kinőttél a prímszámok algoritmusából”. Vagy a Ratkó Józsefnek szentelt hommage-vers, a kitagadott.

Oláh András ars poeticáját a monológ záró szakaszában mondja ki: „a versek szikék a versek varratok / bennük mindennap én is meghalok”. A lírai aposztrophé lételeme az alkotás, az egzisztenciális lét-tapasztalat esztétikai horizontról való szemlélése. Nagyon sikeres válogatásnak érezzük a kötetet: a versek ebben a fordított kronológiai sorrendben sem mutatnak szintbeli különbséget. Koherens szö-

vegapparátussal találkozhatunk, amelybe néha be-belopja magát egy-egy önmegsemmisítő gondolat: „eltűnök hát belőled mint homokórából a perc / s holnap már magam számára sem leszek elérhető” (kényszer). „Gazdag és színes világában szívesen bolyonghat a kalandvagyó, érzékeny olvasó, elidőzhet metaforáinál, ame-

lyek nem szépirodalmi célokat szolgálnak, hanem mélységeket nyitnak, villámfénnyel világítják meg a dolgokat” – fogalmaz Fecske Csaba a könyvet méltatva. Oláh András kötete egy költői vándorút végigkövetése a jelentől a kezdetekig: a feltarisznyázott emlékek közötti létérzés lenyomata.

Lajtos Nóra

János Pivóska: Ismeretlen társasjáték

LAJTOS NÓRA (1977) Debrecenben élő irodalomtörténész, tanár, költő, író, kritikus, szerkesztő. Utóbbi kötete: *A Szerzőbe oltott tisztelet jogán* (tanulmány- és kritikakötet, 2019).

kitűnő életrajza.² Bár a szerző tanított az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén, mégis pályafutása nagyobbik részét az egyetemi igazgatás és a hazai kultúrdiplomácia szolgálatában töltötte el, s ennek végeztével a Kaposvári Egyetem művészeti karán kamatoztatta képességeit. Kicsit tehát kívül állt a klasszikus egyetemi-akadémiai világon, ennek törvényszerű hátrányaival és ugyanakkor kötöttségeitől mentesen. Azt hiszem ez is magyarázhatja, hogy új szemlélettel közelített a tárgyalt problémakörhöz. Másrészt csendben, szinte visszafogottan szívta magába azt a ma már valószínűtlen klasszikus műveltséget, amely minden kiemelkedő történeti pálya sine qua nonja, és közben folyamatosan csiszolta, fényesítette történetírói stílusát is.

Hatos Pál könyvének legfontosabb része éppen ezért az az alig 10 lapnyi – mondjuk így – bevezetés vagy *ars poetica*, netán történetírói útmutatás, amelynek az alábbi címet adta: „Vesztes ügyek és vélt árulók – hosszú bevezetés a történelem szédületéről, amelyben a szerző nem áll se jobbra, se balra.” Számomra az itt megfogalmazott gondolati rendszer a kötet szövetének legértékesebb darabja. Rögtön erős állítással indít a szerző: a modern magyar történelem 1918. október 31-én kezdődik, az őszirózsás forradalom győzelmével és Tisza István meggyilkolásával. Meggyőzően és szépen kifejti, hogy immár több mint száz éve lezáratlan, vitatott, feldolgozatlan s egyre halmozódó, örök múlt-jelenben élünk, s ez vezet 1918 őszének ma is fennálló, diametrálisan egymásnak feszülő értelmezéseihez. Jobboldalon a történelmi Magyarországot feladó, eláruló Károlyi képéhez, baloldalon az első magyar polgári demokratikus köztársaság mítoszához.

A fentiekből adódóan egyre nagyobb szakadék tátong az emlékezet és a történeti esemény között, s egyre inkább a kö-

vetkezmények, vagyis az utókor biztos tudása felől ítéljük meg a történeteket. Ennek következménye, ahogyan Hatos Pál hangsúlyozza, hogy „elsikkad a történeti valóság, a forradalom nagyon is *konkrét* szituációja, amelynek megértése csak az okok és nem pedig a következmények felől lehetséges”. 1918 ősze pedig hatványozottan ilyen történet volt, Illyés Gyula szavával élve hamar „Holt tengerre” vált, amelyet a résztvevők, a kortársak, az átélők szinte mindegyike felejtani, de legalábbis nagyon erősen torzítni kívánt. Ezzel a megközelítéssel akart szakítani Hatos Pál, de oly módon, hogy távolságot tartott a két meghatározó kortárs magyar történetírói hagyománytól. Alapos történet- és nyelvfilozófiai műveltségű szerzőként (figyeljük csak meg nagyon találó, helyükön levő megjegyzéseit Gadamertől, Goethé-től, Leszek Kolakowskitól, Paul Veyne-től vagy éppen Tony Judttól, esetleg Michael Löwy-től) tisztában van mindazzal, amit a bizonyos leegyszerűsítéssel a posztmodernnek nevezett irányzattól tanulni lehet és kell: nevezetesen a nyelv nem semleges, a múlt végleges és pontos felidézése nem lehetséges. Ugyanakkor óvakodik attól, hogy túlzásokba essék, és feladja a történetírói ábrázolás lehetőségét, tisztában van vele, hogy a szakma szabályait követve nagyon is sokat el lehet mondani a múltról egy adott esemény kapcsán.

Másrészt Hatos Pál nem osztja azt a felvilágosodásból eredő, kissé rideg történetírói megközelítést sem, amelynek képviselői biztosak benne, hogy racionálisan feltárható, elmondható a történelem, megmagyarázhatók az egykori szereplők cselekedetei, s a közösségi és egyéni mítoszokkal nincs teendőnk, azok száműzendők a vizsgálat terepéről. Ahogyan mindezt Hatos megfogalmazza: „A történetíró nemcsak az emlékezet mítoszainak kritikus áttekintésére hivatott, hanem jól teszi, ha az emlékezet elsorvadását is számon tartja. Az őszirózsás forradalom esetében ez azt jelenti, hogy vissza kell adnunk ennek a rövid korszaknak a gazdag történelmi éle-

2 Hatos Pál: *Szabaddkőművesből református püspök*. Ravasz László élete. Bp., 2016, Jaffa.

tet.” Tovább fonván a fonalat, nagyon találóan mutat rá Hatos arra is, hogy a történelmi múlt egymással erősen rivalizáló, sőt egymást kizárni törekvő magyarázatai miben is hasonlítanak: a „racionális magyarázat és összeesküvő-mítosz egy töről fakad, abból a kiirthatatlan vágyból, hogy logikus értelmet tulajdonítsunk a megtörtént eseményeknek.”

Ám éppen ez az, amiben Hatos Pál nem hisz, pontosabban szólva tisztában van azzal, amit a szédület szóval, vagy éppen a döntéseméletből kölcsönzött hasonlattal: a mindenki által értelmetlennek tartott döntéseinkhez való makacs ragaszkodással jellemez. Vagyis az embert régen – csakúgy, mint ma – befolyásolják a rokon- és ellenszenvai, a haragja, a dühe, a reménykedése, az illúziói, egy szóval a szenvedélyei, s ezeket pontosan megfejtteni nem, csupán láttatni tudja a történész. De ez nagyon is szükséges, hiszen a sokféle tapasztalat felidézése és bemutatása révén törhetünk ki a hivatalos emlékezeti kánokból.

A könyv törzsszövege öt nagy fejezetre tagolódik. Ezek részletes, aprólékos elemzésére nincsen mód, de ezt nem is tartom célszerűnek, hiszen akkor sok minden elveszne az olvasás közbeni felfedezés, szellemi rácsodálkozás izgalmából. Ezért elsősorban azokat a pontokat, állításokat szeretném kiemelni, amelyek az eddigi ismereteinket gyarapították, s egyben további kutatásokra ösztönözhetnek.

Az első fejezet „Az összeomlás társadalma” címet viseli, s ebben az 1914-es háborús lelkesedéstől az 1918 őszi mély apátiáig követi nyomon a szerző a magyar társadalomban lezajlott legfontosabb változásokat. Itt nem csupán a gazdasági dinamikára kell gondolnunk, hanem arra is, hogy „a háború társadalmi-mentális következményei is messze hatók voltak” (22). Először is sokat nyert anyagilag a háborús szállításokat, a fegyver- és élelmiszerellátást finanszírozó magántőke. A szerző többször hangsúlyozza az Osztrák–Magyar Monarchia s ezen belül a magyar kormányzat

liberalizmusát, amely többek között a gazdasági folyamatokba történő állami beavatkozástól való távolságtartásban nyilvánult meg. Bizony messze vagyunk a második világháború totális hadviselésétől, itt még az ellenzékben levő szociáldemokratáknak is jutott hely a közellátás biztosításában. Ez húsz év múlva teljességgel elképzelhetetlennek számított. Természetesen az emelkedő mezőgazdasági árakból szépen profitáltak a nagybirtokosok és a módosabb magánparaszti gazdálkodói réteg is. Ugyanakkor a kis- és törpebirtokos parasztság vagy éppen a föld nélküli agrárproletáriátus hatalmas áldozatokat hozott: erőn felül adott a háború halottaiból és rokkantjaiból a színmagyar Tiszántúl, nem egy család rendkívüli módon elszegényedett, s közben még a nagyon csekély vigaszt jelentő politikai szabadságjogokból, így az általános szavazati jogból sem részesült. Ez a nivellálódás kiélezte a falusi társadalom módosabb és szegényebb rétegeinek viszonyát, s ennek hosszú távú, több évtizedre kiható következményei lettek. Hatos Pál ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet Móríc Zsigmond riportjait hívva segítségül, hogy „a polgárosodás elé emelt gátak és az évszázados hagyományrendszer egy sajátos, számos vonásában szinte anarchikus politikai közömbösséggel jellemezhető paraszti univerzumot éltetett az első világháború végén is” (34).

A szociáldemokrácia profiljának megrajzolásakor ugyancsak feszegeti a megmerevedett kánon falait a szerző. Rámutat többek között a hazai legális munkásmozgalom konzervatív karakterére, arra, hogy német és osztrák minták nyomán a szavazati jog megszerzésére s voltaképpen a polgári társadalomba való beilleszkedésre koncentráltak. Ez tulajdonképpen előre vetíti a hazai kommunista és szocdem irányzat közötti törvénytörő konfliktust. Sajátos paradoxonként miközben – az egyébként kis létszámú – nagyipari munkásság valójában be kívánt tagolódni a polgári társadalomba, marxista műveltségű vezetői mélyeséges bizalmatlansággal vi-

seltettek a földbirtokra, tehát magántulajdonra vágyó paraszti törekvések iránt. Ez megmagyarázza hosszú távon a szociáldemokrata és a népi mozgalom közötti, igazából sohasem oldódó bizalmatlanságot is. Ezek a jellemvonások ma már feledésbe merültek, ahogyan a „baloldali polgárosodás 1900 és 1918 között követett” útja is (50). Még két momentumra szeretném felhívni a figyelmet a szociáldemokrácia kapcsán. Hatos Pál finoman elemzi azt a máig sokat emlegetett, a baloldalon árulásként értékelt tettet, hogy az SZDP némi hezitálás után felsorakozott a háború mellett. Ennek oka nem a morális alávalóság, hanem a társadalmi alap hiánya volt: egyszerűen nem voltak olyan munkástömegek, amelyekre támaszkodva érdemi pacifista politikát lehetett volna folytatni. Végezetül fontos megemlítenünk a Hatos által érezhető rokonszenvvel tárgyalt, mára ugyancsak az emlékezet rostáján kihulló Garami Ernő személyét, aki nem csupán a Tanácsköztársasággal került szembe, hanem józan világlátással bíró, okos munkásvezér is volt. Ugyanis éles szemmel felismerte, hogy a dualizmus korának magyárosodása, asszimilációja nem a nemzetiségi paraszti településterületen, hanem Budapest és az iparvidékek, bányatelepek üzeimben, gyáraiban ment végbe.

A középosztály háborús elszegényedése a magyar emlékirat- és szépirodalom népszerű témája volt, azon egyszerű oknál fogva is, hogy a szerzők nagy része ebből a társadalmi rétegből származott, tehát személyes tapasztalatait örökíthette meg. Ebben az alfejezetben szó esik szó a köztisztviselőkről, a zsidóság nemzedékeiről és Prohászka Ottokárról is. Mintegy összegzőként állapítja meg Hatos a leszakadó középosztálybeliek politikaformáló jelentőségét, mivel ők „a háború utolsó éveiben jelentős tömegekben a jobb- és baloldali radikalizmusra egyaránt nyitottá váltak” (79).

Ettől kezdve inkább az eseménytörténet füzére adja az elbeszélés gerincét, természetesen bőségesen fűszerezve finom

társadalom-, művelődés- és gazdaságtörténeti megjegyzésekkel. Ezeket úgy helyezte el Hatos Pál, hogy egy-egy odavetett félmondattal egész mentalitástörténeti portrét kanyarított. Így például felidézi a Tisza István ellen tervezett első merényletet, amelyet 1917. május 23-án a kormányfő IV. Károly általi felmentése tett okafogyottá. A tett elkövetésére vállalkozni akaró Duczyńska Ilona visszaadta a pisztolyt barátjának, „idegösszeomlást kapott, és elutazott dzsentri rokonai zsenneyi birtokára – mégiscsak egy Békassy lány volt az édesanyja” (90). Ennél szebben aligha lehetne érzékeltetni a romantikus, a történelmi középosztályból jött fiatal lány gondolkodásának sajátos ellentmondásait.

Természetesen nem csupán ilyen ironikus kitételek, hanem nagyon fontos állítások szinte szikár felskiccelése sem hiányzik a szövegből. Így például annak az alapvető ténynek a kimondása, hogy IV. Károly 1918. október 16-án tett, a Monarchiát föderális állammá átalakító nyilatkozatával „Magyarország szuverén hatalommá lépett elő, Ausztriával csupán perszónálunió kötötte össze. Leomlott a fal, amely az ún. 67-es politikát a 48-as követelésektől elválasztotta, megszűnt a létjogosultsága öt évtized terméketlen közjogi harcainak.” (101) A független magyar állam váratlan megszületése leginkább a magyar politikai elit tagjait érte készületlenül, hiányzott a folytatáshoz szükséges forgatókönyv, nem körvonalazódott semmilyen menetrend, itt válik igazán jogossá az, amit a szerző korábban a történelem szédületéről kifejtett.

S ha már szédület és felejtés, Hatos Pál könyve azért is lehet fontos a népi mozgalom örökségét ápoló folyóirat olvasóinak, mert elvisz minket az origóhoz. Nagyon jól sikerültnek tartom azt a fejezetet, melynek tartalmát így foglalta össze: „1918 novemberének első két hetében a 20. század legnagyobb méretű spontán paraszti forradalma bontakozott ki Magyarországon. Az egész országra kiterjedő mozgalmak a töredékesen fennmaradt ügyészi

jelentések szerint félezernél több települést érintettek, és óvatos becslések szerint is százezren felüli résztvevőt mozgathattak meg.” (173) A kortársak féltek ettől a formátlan, szenvedélyes, hol karneválra, hol bosszúra emlékeztető, lüktető paraszti forradalomtól, amely 1919 elejére lecsendesedett, talán elsősorban azért, mert a résztvevők a nagyon elkésett s igen hamar félbemaradt földreformra vártak. Ahogyan arra Hatos Pál is rávilágít: „A korszak »nagy félelmének« tárgya a parasztság ismeretlen, mélységben morajló valósága volt, ami kirajzolta a magyar jövő következő fél évszázadát, a parasztság elkerülhetetlen bevonását a nagypolitikába és belépését a kulturális kánonba: a népi mozgalom megszületését.” (206) Nehezen képzelhető el tehát népiség 1918 őszének kudarc nélkül, az elmaradt földosztás, a megrekedt paraszti polgárosodás, a cammogó társadalmi mobilitás tovább égő problémaként fűtötte a magyar társadalom testét, mintegy kikényszerítve egy új szellemi áramlat színre lépését.

Ha már korábban esett szó a szerző történetírói krédójáról, akkor azt is érdemes megemlíteni, hogyan foglal állást Hatos Pál a magyar történelemszemlélet nagy kérdésében: nevezetesen abban, hogy megszakíttasság vagy folytonosság jellemezi-e a magyar históriát. Nagyon szemléletes az, ahogyan a szerző ebbéli álláspontját kifejti: a markáns történeti változásokkal szemben az egyéni életutak folytonosságának látszólag evidens mivoltát hangsúlyozza. Nem is lehet ez másként, még ha oly sokszor szeretnénk is elfelejteni. Hiszen a Bethlen-kormányzat jeles minisztere, „Vass József még Horthy Miklós kormányzói beiktatására is abban a reverendában ment el, amelynek minőségi posztóját a Károlyi-kormány alsópapság részére nyújtott adománya fedezte...” (223).

Feltehetően az olvasókat vagy legalábbis a többségüket mégiscsak az érdekli, hogy miért vallott kudarcot Károlyi Mihály kormányzata, lehetett volna-e másképp, elkerülhető volt-e a trianoni végpont?

Ezekre a nagyon nehéz kérdésekre Hatos Pál természetesen válaszol, ám nem egy mondatban, hanem széles merítésben. Külön fejezetet szentelt a Károlyi-kormány külpolitikájának, részletesen bemutatva a belgrádi katonai konvenciótól a Vix-jegyzék átadásáig húzódó folyamatot. Az adott helyzetben nyilvánvalóan rendkívül erős diplomáciai és katonapolitikai kényszerek érvényesültek, amelyek nagyban szűkítették a magyar kormány mozgásterét. Mégis nagyon pontosan szálazza szét Hatos a felelősség mértékét, és rámutat két alapvető problémára. Az egyik az, hogy a demokratikus köztársaság mítosza, vagy mondhatjuk úgy: eszméje, elgondolása „valóságos történelemformáló erővé Európa keleti felén csak ott vált, s ott is csak részlegesen, ahol győzelmes nacionalizmust szolgált, mint a frissen létrejött Csehszlovákiában, Lengyelországban, a balti államokban vagy Finnországban. Máshol már magzati korban elhalt, vagy végzetesen deformálódott.” (225) Aligha túlzás azt állítani, hogy ez a felismerés máig kihathat a magyar belpolitika tagoltságára és viszonyaira.

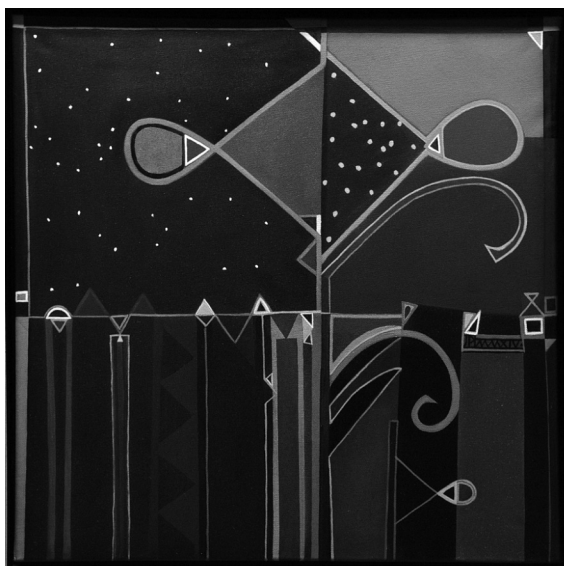
Másrészt Hatos ugyancsak joggal kritizálja azt a kormányzati álláspontot, amelyet Károlyi mellett Jászi Oszkár ortodox meggyőződéssel képviselt, nevezetesen a nacionalizmus meghaladását hirdető pacifizmust, amely föderális államot vizionált. Ennek egyszerűen nem volt semmilyen reális alapja, ennek ellenére Károlyi és „Jászi is őszintén, később már inkább dacos öncsalással hitt abban, hogy politikai győzelemmé lehet alakítani a háborús vereséget” (269). Érzékeny pontot érintünk, máig tartó heves viták tárgyát. Hatos Pál nem riad meg az állásfoglalástól, s többször is hangsúlyozza, hogy a magyar politikai elit tagjai szinte egységesen, ki félelemmel, ki vágyakozva, de a biztos jövő tudatában osztotva hittek abban, hogy a bolsevik világforradalom átcsap a Kárpátokon, ezért is juthatott ellenállás nélkül hatalomra a Tanácsköztársaság 1919 márciusában. Emellett sok szó esik a könyvben a had-

sereg felbomlásáról, végletes demoralizáltságáról és az újjászervezés igen rögzös útjáról. Azt is érdemes végiggondolni, hogy Magyarország 1918 őszétől 1919 végéig egymás után több állam- és kormányzati formát kipróbált, s mindvégig valódi szövetségesek és külső támogatók nélkül maradt a nemzetközi politika porondján. Megint hasznos felidézni a történelem szédületét?

A könyv utolsó fejezete, 1919 első hónapjainak áttekintése immár a Károlyi-kormányzat lassú agóniáját vetíti elénk. A földosztás körüli késlekedés, a demokratikus választások többszöri elhalasztása, a pacifista külpolitika tarthatatlanságának kései beismerése, a haderő szervezésének problémái, az antant és a szomszédos országok fenyegetése, a szociáldemokraták megosztottsága, a Moszkva által támoga-

tott kommunista mozgalom szervezkedése mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy lassacskán elfogyott a polgári demokratikus kísérlet körül a levegő. Károlyi és apadó számú híveinek bukása szinte senkiben sem váltott ki megrendülést 1919. március 21-én. Talán ennek is köszönhető, hogy az őszirózsás forradalom emlékezete – Hatos Pál találó jelzőjével szólva – „tövises” maradt, senki sem tudott vele problémátlanul azonosulni. Ám a méla rezignáció legfeljebb a száz évvel ezelőtti eseményeknek szólhat, az ezeket tárgyaló kötet, Hatos Pál munkája az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb és reményeim szerint egy új történetírói irányzat első jelentős darabjaként szolgáló alkotása. Hiszen nem távolról tekint az őszirózsás forradalomra, hanem szinte ott vagyunk benne, az események közben.

Papp István

János Piroška: Elfejtett mese kertje este

PAPP ISTVÁN (1979) történész, legutóbbi könyve: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe* (2017).

Szárszó Kollégium

A magyar népi mozgalom fő kérdései

2019. május 17–19-én rendezte meg a Mika Sándor Egyesület a Hitel folyóirattal közösen Budapesten és Lakiteleken az első Szárszó Kollégiumot, amely a XX. századi magyar esztétörténetben és politikai önszerveződésben kiemelkedő jelentőségű népi mozgalom vizsgálatát helyezte a középpontba. A – reményeink szerint sorozattá váló – rendezvény célja az volt, hogy a magyar népi mozgalomról szóló közbeszéd a felsőoktatási közegben, aktuális igényeknek megfelelően újjáteremtődjék.

A több napos eseménysorozatot Borsodi Csaba egyetemi docens, az ELTE Történeti Intézetének igazgatója, valamint Papp Endre, a *Hitel* folyóirat főszerkesztője nyitotta meg az ELTE BTK Központi Olvasótermében. A plenáris előadást Salamon Konrád, az ELTE BTK egykori oktatója, a népi mozgalom közismert kutatója tartotta meg „A magyar népi mozgalom mérföldkövei” címmel.¹ Előadásában a professzor részletesen ismertette azokat a társadalmi és politikai problémákat, amelyekre a népi mozgalom tagjai megkíséreltek megoldásokat találni, különös tekintettel az útvessztésnek tekinthető rendszerváltozások történetére, így 1919, 1920/21, 1944/45, 1948/1956, 1957–1990 folyamataira. A népiek szellemi előképei (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Bartók Béla stb.) mellett különösen két személy munkásságát és a politikai gondolkodásra gyakorolt hatását emelte ki: Németh Lászlót és Illyés Gyulát. Ezt követően ismertette a falukutatók és a Márciusi Front történetét, majd kitért a Nemzeti Parasztpárt históriájára is. A nagyívű, idézetekkel bőségesen tarkított történeti elemzés természetesen külön kiemelte az 1943-as szárszói találkozójának jelentőségét és a népieknek az 1956-os forradalom előkészítésében és alatt kifejtett tevékenységét. Röviden utalt a népi mozgalom Kádár-korban játszott szerepére is, hangsúlyozva, hogy a népiek az átalakuló társadalmi viszonyok között sem veszítették el a nem-

PÁL ZOLTÁN (1987) doktorjelölt történész. Kötete: *Az Eötvös Kollégium. Elitképzés a népi demokráciában, 1956–1984* (2013).

- 1 Az előadás alapjául szolgáló tanulmány (Salamon Konrád: Útvessztés helyett korszerű nemzeti irány) megjelent a *Hitel* 2019. februári számában: http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/09-salamon_0.pdf

zetépítésben gyakorolt fő küldetésüket, az összmagyarság legfőbb problémáira figyelmeztető alapállást: legjobbjai (pl. Illyés) nyomatékosan felhívták a figyelmet a magyarság egyre súlyosbodó demográfiai problémájára és a határon túli magyarság ügyére. Az 1956 és 1989 közti időszak részletesebb tárgyalására a többi szekcióban került sor.

„A nemzet: államideológia vagy kulturális identitás?” című kerekasztallal folytatódott délután a Kollégium. A beszélgetést Tevelj Arató György történész, levéltáros, a Kollégium szervezője moderálta. Kovács Dávid, a Károli Gáspár Református Egyetem docense hangsúlyozta, hogy a magyar történelem során sokszor nem jött létre szimbiózis az állam és a nemzet között, s ezért a XX. században különösen nagy felelősség terheli a kommunistákat, akik a magyarságra idegen, külső erő által támogatott hagyományt akartak ráerőltetni. Kiemelte, hogy nem célszerű „egységes népi mozgalomról” beszélni, mert az így nevezett irány mögött rendkívül heterogén társaság állt mind származását, mind eszmei felfogását tekintve. A népi mozgalmat ő inkább tágabb kontextusban, a magyarság problémáival szembenező kritikai értelmiségi reformmozgalom részeként igyekezett értelmezni. Hóvári János történész, diplomata, egykori nagykövet és Bíró Zoltán irodalomtörténész, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet főigazgatója elsősorban a népiek Kádár-korszak alatti felemás, sokszor igen nehéz helyzetéről beszélt. Papp Endre irodalomtörténész, a *Hitel* főszerkesztője kitért néhány népi író állam- és nemzetfelfogására. Külön kiemelte Németh Lászlót, aki Hegel és Herder filozófiájára alapozta saját nemzet- és népkoncepcióját.

A kerekasztal összes résztvevője egyetértett abban, hogy az 1989-es rendszerváltás utáni évtizedekben a népi mozgalom sokat veszített egykor kivívott tekintélyéből, és hogy a vágyott parlamentáris demokrácia, a „szabad társadalom” sem teremtett ideális feltételeket a magyarság szellemi felemeléséhez. Az aktuális helyzetet elemezve azonban már eltértek egymástól a vélemények. Kovács Dávid úgy gondolta, hogy a napjainkban tapasztalt negatív tendenciák (az értékes tartalom nélküli, egyedül szórakoztatni akaró média befolyása, a globalizmus kihívásai, szellemi nihilizmus stb.) ellensúlyozására az államnak vajmi kevés lehetősége van, intézményei igazodtak a tömegtársadalom igényeihez. Ezzel szemben Papp Endre azt állította, hogy az államnak igenis van felelőssége e téren, hiszen intézmények alapításával, támogatások vagy kitüntetések osztogatásával hozzájárul a társadalom szellemi fejlődéséhez. Bíró Zoltán is hangsúlyozta, hogy míg 1989 előtt a diktatúra – s a vele együtt járó cenzúra és az öncenzúra – volt az irodalmi műveltség terjedésének gátja, a rendszerváltás után viszont a túlzott szabadság vezetett súlyos szellemi zavarkeltésekhez és sajátos cenzúrához. Véleménye szerint az állam bűnt követ el akkor, ha nem lép fel a színvonalatlan alkotások terjedése ellen. A résztvevők eltérő hangsúlyokkal, de megállapították, hogy a nemzeti kulturális stratégia hatalomtechnikai harcoknak való alávetése nem egyszerűen halogatja az összmagyarság szellemi egységének helyreállítását, hanem erkölcsileg deformálja is az erre irányuló

szándékot és hagyományt. Az első nap programját a Lakiteleki Népfőiskolán elfogyasztott közös vacsora után kötetlen beszélgetés zárta le, amelyben a résztvevők bemutatták egymásnak témájukat, és megismerkedtek az előadókkal.

A Szárszó Kollégium másnap a Lakiteleki Népfőiskolán folytatódott. A három előadás közül az első N. Pál József irodalomtörténész, az ELTE BTK oktatója tartotta meg „Sorsok és programok. A népi mozgalom meghatározó egyéniségei” címmel. Véleménye szerint problémás pontosan meghatározni a „népi író” fogalmát, ő úgy véli, hogy a kifejezésnek van írói szereptudat-meghatározottsága, továbbá egy történeti-szociológiai meghatározottsága, s a kettő találkozásából született meg a népi mozgalom. Ekkor, az 1920–1930-as évek fordulóján ismerte fel egy új alkotói generáció, hogy a magyar társadalom súlyos problémái mögött alapvető, strukturális okok húzódnak meg, és hogy az író igazi feladata csak az lehet, hogy megoldásokat keressen ezekre a problémákra. Hangsúlyozta, hogy a népiek egyik nagy tragédiája az volt, hogy bár sokat tettek a tömegek által gyűlölt úri világ felszámolásáért, 1947 után rá kellett döbbsenniük: az „új világ” sokkal kevésbé szabad, sőt szinte minden tekintetben rosszabb, mint a Horthy-rezsim. Ezért új stratégiákat alakítottak ki, hogy átadassák üzeneteiket. Végezetül Németh László négy nagyobb alkotói korszakának elemzésével mutatott rá a népi mozgalom sorsára. N. Pál József kiemelte: a második világháborúban és a szovjet megszállás alatt lelkiileg és nemzetgazdaságilag tönkretett magyarság, amely 1956-ban a népiek iránymutatása alapján példátlan erőfeszítéssel fogalmazta meg az önelvű nemzeti fejlődés politikai alternatíváját, a szovjet (és kádári) megtorlás alatt szembesült azzal, hogy az 1956-ban rövid időre kiépült saját politikai berendezkedése, legszociálisabb, legigazságosabb öngazgatási tervei is alulmaradnak a nagypolitika számításával szemben. A kádári konszolidáció elvette a társadalmi dráma megélhetőségének lehetőségét, a megtorlásokkal és ezzel párhuzamosan az anyagi jólét fokozatos növelésével pedig „leültette” a fölkelésre hajlamos nemzetet, amely így elveszítette a tömeges szolidaritásra való hajlamát. Ezért a népi mozgalom intellektuális programja is fokozatosan marginalizálódott. Az alkotói tekintély devalválódását, az irodalmi műveltség visszaszorulását már a nyolcvanas években is meg lehetett figyelni (N. Pál József egykori tanárát, a népiek iránt mindig elkötelezett Czine Mihályt hozta fel példaként: az irodalomtörténész előadásai még tömve voltak a hatvanas években, két évtizeddel később pedig már szinte senki sem akart a szakdolgozója lenni).

A második előadást Bartha Ákos történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont munkatársa tartotta („Tudomány, irodalom és közélet mezején – a népi szociográfia”).² A szociográfia mint műfaj történetét egyes külföldi és magyar tudósok, írók, illetve csoportok, intézmények (Sárospataki Református Főiskola Faluszeminárium, Táj- és Népkutató Központ, Sarlósok stb.) rövid ismertetésén keresztül mutatta be. Az adatgazdag előadásban Bartha

2 Az előadás törzsszövege megjelent a *Hitel* 2019. februári számában.

Ákos természetesen kitért a legfontosabb alkotásokra (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Veres Péter: *Az Alföld parasztága*; Féja Géza: *Viharsarok*; Kovács Imre: *A néma forradalom*; Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*; Cifra nyomorúság; Erdei Ferenc: *Futóhomok*; *Parasztok*).

A harmadik előadás („A hagyomány megújítása vagy felszámolása. Bulgakov és Majakovszkij”) témaválasztásában ugyan látszólag elütött a többitől, de Pálfalvi Lajos, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem intézetvezetője olyan általános tanulságokat fogalmazott meg a két modern orosz szerző tradíció-felfogása és kultuszuk kapcsán, amelyek a magyar irodalomtörténetre vonatkozóan is szolgálhatnak tanulságokkal. (Például éppen a hagyományhoz és a megelőzöttséghez való közösségi viszony kapcsán, vagy ugyanígy érdemes lenne egyszer összehasonlítani a két háború közti magyar és orosz szerzők írásaiban megjelenő elitellenes utalásokat, vagy kitérni arra, hogyan jelenik meg bennük a város-vidék ellentét stb.)

Az előadások után ismét kerekasztalbeszélgetésre került a sor, a téma ezúttal a populizmus volt. Gyurác Ferenc, a *Vasi Szemle* főszerkesztője, a téma kutatója³ felvázolta a populistá mozgalmak történetét, s külön kitért a korunkban rendkívül népszerűnek tartott politikai ideológia nehéz definiálhatóságára, az ebből fakadó problémákra. Ajánlása szerint a népi mozgalom idegen nyelvű terminus technicusaként napjainkban is érdemes Borbándi Gyula évtizedekkel ezelőtti szóhasználatát alkalmazni, és populizmusként hivatkozni a népi és nemzeti eszmekörre. Korreferátumában Bartha Ákos egyetértett Gyurác főbb megállapításaival, ám a populizmus kifejezés használhatóságával kapcsolatban kifejtette: ennek a mai divatfogalomnak jelenleg nem létezik kellően egzakt meghatározása, ráadásul már Borbándiék idejében és azóta számos negatív jelentéstartalom ragadt rá az európai közbeszédben, amelyek ma történeti-lenné tehetik értelmezését. Megemlítette, hogy Borbándi Gyula könyvének (*A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*) német nyelvű kiadásában a cím⁴ tulajdonképpen egy fordítási zsákutca, a szerző nem talált jobb kifejezést a „népiekre”, a *völkisch*-t pedig nemzetiszocialista konnotációja miatt tudatosan kerülte.

A kerekasztalt követő vitán többen felvetették, hogy idegen nyelvű írásokban, a népi mozgalom tagjai kapcsán érdemes volna egészen más kifejezéseket használni a „populists” helyett (pl. „peasantists,” „nativists,” „demotic writers”), és hogy a népi mozgalom intellektuális gyökerű politikai üzenetét nem szabad összemosni a kortárs, nemzetinek vagy populistának tekintett pártpolitikai kísérletekkel. Tevelj Arató György hozzászólásában kifejtette, hogy óvatosan kell bánni az elismert nyugati kutatók (pl. Margaret Canovan) tipologizálási kísérleteivel, hiszen ők befolyásos politikai csoportokat és ideológiákat (ame-

3 Ld. ehhez bővebben: Gyurác Ferenc: *Populizmus. Tanulmányok, 1991–2017*. Szombathely, 2017, Magyar Nyugat Könyvkiadó.

4 Gyula Borbándi: *Der ungarische Populismus*. Mainz, 1976, Hase vom and Koegler Verlag.

rikai farmermozgalom, két világháború közti parasztpártok, perónizmus stb.) vizsgáltak. A magyar népi mozgalom ezzel szemben elsősorban szellemi mozgalom volt, amely klasszikus pártpolitikát mindössze néhány évig folytathatott a Nemzeti Parasztpárt (1939–1948), illetve a Petőfi Párt (1956) keretében – ráadásul szellemi bázisa egy részének kifejezett ellenérzésétől kísérve. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a magyarság nemzeti jellegűnek tekinthető összetartozástudata Európában első generációs nemzettudatnak tekinthető, amely már sokkal régebben kialakult, mint a szláv népeké vagy pl. a franciáké, olaszoké. Ebből kifolyólag az általuk használt definíciók (pl. „nation”) valószínűleg kevésbé lehetnek alkalmasak magyar eszme- és politikatörténeti tipologizálásokra. Felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a népi gondolatnak és a nemzeti eszmének a populizmussal, áttételesen a faszizmussal vagy a völkisch ideológiával való rokonításában van: a magyar népi-nemzeti gondolat kulturális és etikai elitizmuson alapult, szemben a populisták számszerű többségre építő politikájával/retorikájával.

A második napot Gy. Szabó András irodalomtörténész művészeti előadása zárta, amelyben Balassi Bálint költészetének stílus- és kortörténeti párhuzamaival, tovább élésével, a magyar irodalom és az irodalmi alapú XIX. és XX. századi nemzettudat megújulásaiban játszott szerepével foglalkozott. A második napon vacsora után népi zenekari kísérettel a lakiteleki Tisza vendéglő klubhelyiségében az Eötvös Collegium hagyományai szerint megrendezett, katona-, diák- és népdalokat fölelevenítő dalárda volt.

A sikeres Szárszó Kollégium harmadnap ért véget, az értékelő beszélgetés után a résztvevők Hágen Ádám vezetésével megtekintették a Lakiteleki Népfőiskola létesítményeit és fejlesztési terveit, betekintheztek a népfőiskola közművelődési munkájába és a tájegységi értéktáró kollégiumi rendszer működésébe, majd délután visszaindultak Budapestre.